

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2014. CXVIII. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Csörsz Rumen István
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Császtvay Tünde
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Kecskeméti Gábor</i> : Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása	747
Műhely	
<i>Lázs Sándor</i> : A <i>Döbrentei-kódex</i> rejtvényének megoldása	784
<i>Bódi Katalin</i> : Gólyafészek és angolkert. Az <i>Árkádia</i> -per kontextusai Kazinczy Ferenc folyóirat-közleményeiben és levelezésében	802
<i>Kerényi Ferenc</i> : Jókai Mór és Paulay Ede. Egy színházi munkakapcsolat történetéből	832
Műelemzés	
<i>Módlí Éva</i> : „A kártyát továbbá világ tükörének mondhatom”. A kártyajáték mint a barokk „felfordult” világának allegóriája Koháry István költeményében	840
Adattár	
<i>Dóbbék Ágnes</i> : Possevino-kutatások a római jezsuita levéltárban	863
Szemle	
Bethlen Kata Orvosló könyve – Anno 1737 (<i>Gesztelyi Hermina</i>)	869
Magyar Arión. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről (<i>BiróAnnamária</i>)	873
Hovánszki Mária: Csokonai és az érzékeny énekelt dalköltészet (<i>Csörsz Rumen István</i>)	880
Kappanyos András: Hová tűnt a huszadik század? (<i>Mészáros Márton</i>)	884

KECSKEMÉTI GÁBOR

Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása*

1. Irodalomtudomány (és irodalom) az ezredfordulón

A Magyar Tudományos Akadémia akkor még Irodalomtörténeti – 1969 óta Irodalomtudományi – Intézetében elkészített és 1964–1966 között, hat kötetben kiadott, a papírborítójának kevéssé disztíngvált színe nyomán azóta is közkeletűen „spenót”-nak nevezett magyar irodalomtörténeti szintézis¹ megjelenését gyakorlatilag nyomban követve egy új, átdolgozott kiadás szándéka: az intézet osztályvezetőinek értekezlete már 1967 decemberében vitázott erről a teljesezésbe végül sosem ment tervről.² Emlékeim szerint a hazai egyetemi és tudományos világban az 1980-as évek második felében már nem átdolgozásról, hanem arról beszéltek, hogy egy következő, aktualizált és újragondolt összegzésre lesz immár szükség. Akkoriban, a „spenót” után alig két évtizeddel, egészen mást jelentett ez az igény és várakozás, mint napjainkban, amikor már fél évszázad telt el az első kötet kinyomtatása óta. A régiséget és a klasszikus magyar irodalmat illetően elsősorban az volt a gondolkodás vezető szólama, hogy a napvilágra

* E koncepciótanulmány első változatát 2014. szeptember 2-a és október 7-e között, osztályértekezletek formájában az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének valamennyi osztálya megvitatta. A kivételesen gazdag tartalmú és kollegiális szellemű (együttesen – csak a megbeszélésekre fordított tiszta időt számítva – harmadfél munkanapot felölölő) tanácskozások megszámlálhatatlan mennyiségű észrevételt, felvetést, pontosítást hoztak felszínre, és ezek döntő többsége esetében konszenzusos megoldást is javasoltak. A viták során valamennyi intézeti munkatárs reflektált viszonyt és személyes viszonyulást alakított ki a tézisekben foglaltakhoz. Rendkívül hálás vagyok valamennyiüknek, az egész kutatóközösségnek (nemritkán csakugyan: értelmező közösségnek) véleményükért. Néhány hozzászólás egypár különösen emlékezetes észrevételét az alábbiakban egyenként is jelzem, de természetesen nincs mód mindenkinek a javaslataira külön hivatkozni. A vélemények megfontolása után a tanulmány szövegét alig felmérhető sokaságú helyen módosítottam, ám természetesen bőséggel vannak reflexió tárgyává tett, ám változatlan, vagy akár még határozottabb formában fenntartott szöveghelyek is. A szöveg egészéért természetesen csakis a szerző felel, ugyanakkor az itt közölt változat a kutatóközösség túlnyomó többsége által összességében és számos részletében is egyértelműen felvállalható koncepciót körvonalaz. (Ezért is indokolt a szövegben a szerzői plurális használata.) A koncepció megvalósítása, a tervezett szintézis létrehozása azonban az Irodalomtudományi Intézet közösségénél jóval tágabb kutatói kört is érinteni fog (hatásának pedig, nem túlzás azt mondani, a teljes hazai irodalomtudományt érintenie kell!), ezért a jelen közzététel célja – nyilvánvalóan – a további, reményeink szerint intenzív és termékeny megvitatás alkalmainak megteremtése.

1 *A magyar irodalom története, I–VI*, főszerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1964–1966. Értékeléséhez: SZILÁGYI Márton, *Sötér István és A magyar irodalom története*, ItK, 117(2013), 422–431.

2 SIMON Zsuzsanna, *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig: Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézet évtizedeiből*, Bp., Nap Kiadó, 2011, 178.

került újabb szövegek, adatok és megállapítások fényében hol jelentős, hol minuciózus ténybeli frissítésekre van szükség, amelyek egyaránt kiterjedhetnek a korábban ismeretlen vagy csak töredékes formában ismert művek előkerüléséből adódó konzekvenciákra, a felderített új – szerzői vagy leszármazási – szövegváltozatok irodalmi vagy eszmetörténeti jelentőségére, a biográfiai adatok pontosítására, egyes szövegek szerzői attribúciójának módosítására, a művek és műcsoportok közötti, korábban fel nem ismert textuális vagy gondolati összefüggések rögzítésére és értelmezésére, az újonnan tanulmányozni kezdett műfajcsoportok történeti hosszsmetszeteiből és egykorú elméleteinek megismeréséből adódó felismerések beemelésére. Az újabb irodalom jóval erősebb politikai nyomás alatt álló tanulmányozóinak körében természetesen – az általuk vizsgált korszak időbeli közelsége szerinti egyre fokozódó mértékben – szoba került a hatkötetes konstrukció erős osztályharcos ideológiai kereteiből adódó kötöttségek (eszmei orientációtól és az annak felvállalási mértékére ható vérmérséklettől függően) lazításának, meghaladásának vagy teljes lebontásának igénye is. Hogy a maguk történeti kontextusában állva még az utóbbi várakozások sem voltak illuzórikusoknak ítéelhetők, azt széles társadalmi vetületében jól mutatja a gimnáziumi irodalomtankönyvek minőségében és tartalmában még a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján beállott fordulat,³ a professzionalisták szakmai diskurzusának jóval szűkebb körre kiterjedő közegében pedig mindenekelőtt a Helikon c. folyóirat tematikusan szerkesztett számainak a nemzetközi irodalomtudományi fejlemények köréből megismertetett, viszonylag gazdag szemléleti és módszertani repertoárja.⁴

A kilencvenes évek lényeges változásokat hoztak a magyarországi irodalomtudományban. Az irodalomértelmező módszereket a kommunista ideológiát használó (egyébként számos rövidebb szakaszban hol keményedő, hol felpuhuló) diktatúra idején korlátozó kényszerek megszűntek; a marxista társadalom- és politikatörténeti fogalomkészlet vulgarizált terminusaival operáló referenciális olvasás kikényszerítése (vagy elvárása, vagy preferálása) – amelyet a strukturalista irodalomtudomány eljárásai tudtak nagyobb arányban megbontani – átadta a helyét a nyugat-európai és az angolszász irodalomtudományban évtizedek alatt, egymásra épülő vagy egymást tagadó szakaszokban kidolgozott szemléletmódok és módszertanok lökészerű, egyidejű beáradásának.⁵ Az irodalomelméleti gondolkodás határozottan posztstrukturalista

3 A tankönyvsorozat szerzőinek (Bojtár Endre, Horváth Iván, Ritoók Zsigmond, Szegedy-Maszák Mihály, Szörényi László, Veres András, Zemlényi Ferenc) és támogatóiknak a szemléleti elveik elfogadtatásáért és a tankönyvek engedélyezéséért folytatott küzdelméről: *Tankönyvháború: Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes–nyolcvanas években*, szerk. PÁLA Károly, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet–Argumentum, 1991 (Irányított Irodalom).

4 A következő lapszámok szemléltethetik a strukturalizmuson túli irányok hozzáférhetőségét: recepciókutatás és befogadásesztétika (1980/1–2), régi és új hermeneutika (1981/2–3), beszédaktuselmélet (1983/2), empirikus irodalomtudomány (1989/1), textológia (1989/3–4).

5 A folyamatok részletes dokumentálása, vagyis egyenkénti hivatkozás jó negyedszázad minden jelentős hatáspotenciálú irodalomtudományi teljesítményére a jelen keretek között nem teljesíthető feladat. Szélesebb perspektívájú, sokak egykorú véleményét láttató alkalmak voltak például az Alföld körkérdésére *Korforduló* rovatcímmel közölt válaszok (1990–1991) vagy a Debreceni Irodalmi Napok 1995. évi rendezvénye *Merre tart az irodalom(tudomány)?* címmel (Alföld, 1996/2).

jelleget öltött, ugyanakkor a recepcióesztétikai, a hermeneutikai, a dekonstruktori, a gender-szemléletű, a posztkolonialista, a kultúratudományi, a mediális megközelítést alkalmazó irányok és még igen sok hasonló felfogás rengetegében gyakorlatilag lehetetlenné vált az eligazodás reflektált tudománytörténeti és tudományelméleti tájékozódás igénye nélkül. Márpedig ezek a posztstrukturalista elméletek egészen más alapállást kényszerítenek ki az irodalomtudóstól, mint a kevés gonddal a gondolatmenet elejére vagy végére illeszthető, szervesen eszmei hívószavaknak a marxizáló pangás éveiben megszokott gyakorlata; valamely elméleti irány szemléleti kereteinek igénybevétele messzemenő következményekkel jár az érvelés egészének pozíciójára, mind az előfeltevések, mind az érvényesség tekintetében. Nem egy példát ismerünk arra, hogy az elméleti körütekintést elmulasztó értelmezések szemléletükben inkompatibilis építőelemek eklektikus összeforrasztásának reflektálatlanságával keltettek megütközést. Az igényes tájékozódás szükséglete viszont gyakran azt eredményezte, hogy az elméletek korábban Magyarországon szélesebb körben ismeretlen alapszövegeinek és a fogadtatásuk körül, a mérlegelésük tárgyában felhalmozódott szakirodalomnak a feldolgozása elvonta az erőket magának a magyar irodalmi szövegek történeti korpuszának a tanulmányozásától, vagyis az új elméleti irányok némelyike üresben forgott anélkül, hogy valódi adaptációra, belátásokat megérlelő érdemi felhasználásra került volna. Igen ritkák, noha szerencsére mégsem példa nélküliek az ezredforduló olyan irodalomtudományi munkái, amelyek egyidejűleg tűntek ki elméleti tájékozódásuk igényességével, hazai tárgy- és szövegismeretükkel meg az elvégzett értelmező műveleteik revelatív voltával és jelentőségével.

Mindezeket a folyamatokat szenvedélyes diszkusszió, néha éles és személyeskedő viták sora kísérte. Ezeknek a részletes, a folyamatokat és a tendenciákat arányosan és kiegyensúlyozottan jelző feldolgozása rövidesen nyilvánvalóan a diszciplínánk történeti összefüggéseinek vizsgálatát célzó kutatások tárgya kell legyen. A jelen összefüggésben csupán néhány jellemző szöveget látszik szükségesnek kiemelni. A törekvések egyik jellegzetes csoportja szoros szakmai normákhoz, mindenképp elméleti belátásokhoz, ezen belül pedig gyakran átfogó érvényűnek és megkerülhetetlen hatásúnak tekintett irányzatokhoz kötötte az irodalomtudomány episztemikus kívánalmainak megfelelő, érvényes megszólalás feltételeit. Egy másik szöveg, hevesen vitázva az előbbi normatívnak és direktívnek nevezett előfeltételeivel és modalitásával, a megközelítések egyenértékűségének jelszavát hangoztatta, vitatva, hogy bármely törekvés legitim szándékot formálhatna arra, hogy az általa ténylegesen elvégzett argumentációs műveletek mellett a más érdekelt ségi centrumokkal és célképzetekkel jellemezhető kutatások számára is előírásokkal és megkövetésekkel éljen, lehetőségfeltételeket és érvényességi küszöbértékeket határozzon meg. Ebben az éles konfrontációban elsősorban kultúr- és tudománypolitikai célkitűzéseket lehet megragadni, vagyis a rendszerváltásként megnevezett politikai átmenet mögötti ideológiai frontvonalak és érdekek jellemzésére alkalmasabbnak tűnik ez a dichotómia, mint episztemikus törekvések szabatos megnevezésére. Ezeket ugyanis számtalan további artikulációs sűrűsödési pont tagolta rendkívül dinamikus diszkusszió térére. A korábbi hivatalos marxista ideológia mélyen referenciális osztályszemléletének érvényesítésével kevesen kísérleteztek

leplezetlenül, megnőtt viszont például az intézményesülő irodalmi piac kollektív és a szimbolikus, kulturális tőkefelhalmozás családi vagy individuális történeteit elbeszélő megközelítések használati értéke, amiként az újhistorizmus szubverzivitás- és önimázsépítés-fogalmi körül is sajátosan posztoszocialista értelmezések jelentek meg. Az irodalom társadalmi létmódjának egészen másfajta leírásával kísérleteztek azok, akik a hermeneutikai irodalomértés számára is nagy jelentőségű Bildung fogalmát az íráshasználattal együtt kulturális tradíciókat interiorizáló és társadalmi rituálékra szocializálódó mindenkori értelmiség irodalmi és eszmei következményekkel egyaránt járó tág értelmező kereteként igyekeztek megközelíteni. A szövegimmanencia és az írástológia hívei a szövegjegyek időindexeinek nem mindig szabatos feltüntetésével áldoztak a magát a (tudatos) szerzőt is kiküszöbölő elméletük kiteljesítéséért; mások viszont olyan elméleti irányokat fedeztek fel, amelyek új eszközöket adtak a kezükbe ahhoz, hogy épp a biográfiai én pszichohistóriai aspektusokat is tartalmazó én-dokumentumaiként tekintsenek egyes szövegekre, azokban a személyes élet-történet narrációjának újfajta jegyeit keresve, kultúrantropológiai kérdezőirányokat tüntetve ki például a liminalitás léthelyzeteiről tudósító szövegjegyek vizsgálatokor. A csak példalózásként felvillantott és még jelentős számban tovább sorolható törekvések említése annyit talán képes érzékeltetni, hogy szemléletmódok, tudományelméleti érdekeltségek és módszertanok rendkívüli bősége, mindent és mindenek az ellenkezőjét is támaszkodási pontként kiépítő repertoárja árasztotta el a magyarországi irodalomtudományi közbeszédet. A humántudományok mezőnyében – ez talán joggal megkockáztatható kijelentés – az irodalomtudomány különösen nagyszabású és mély következményekkel járó megújulási folyamatot ért meg, amihez képest néhány rokon tudományszak a mai napig bizonyos mértékig a tanulmányozott valóságjegyek transzparenciájában többé-kevésbé reflektálatlanul bizakodónak tűnik fel.

E folyamatoknak két sajátos – bár végső soron nem meglepő – hatása is hamar megmutatkozott.

A diszciplína belső, episztemikus diskurzusterében a historizáló irodalomtörténeti stúdiumnak a devalválódása vált megfigyelhetővé. A hol kontemplációra, hol egy-egy szűkebb szövegcsoponton való kísérletezésre csábító nagy elméleti felfutás a szakmai mezőny – és főleg a fiatalabb nemzedékek – szélesebb köreit kezdte foglalkoztatni, az alkalmazásba vett elméleti meglátások – mindenütt más rendszerbe illeszkedő – platformelemiei közül némelyeknél önálló életet kezdett élni az a relativista gondolat, hogy az irodalom története végső soron megírhatatlan, az ebben érdekeltséget látó szakmai körök pedig gyanús, szemléleti előfeltevéseiben diszkvalifikálásra érdemes, kimenetében pedig rendkívül kétes tevékenységben mesterkednek. A recipiensnek az irodalmi aiszthéziszben tulajdonított fokozott szerep, a hatástörténet megnőtt jelentősége és a hatástörténet működésmódjaként elkerülhetetlenül bekövetkező jelentésszemináció egymagukban is kétségessé teheték a korszakok, törekvések, irányzatok világos elkülöníthetőségét és megnevezhetőségét, helyettük egyidejű egyidejűtlenségek legfeljebb tipologikusan rendezhető hálózata rajzolódott ki. A professzionális és a műkedvelői interpretációs műveletek rendkívül széttartó voltára és nagyon különböző elméleti reflektáltságára fókuszáló belátások az értelmezői közösségek fogalmát tölték előtér-

be, azonban e közösségek teoretikusan kimunkált normái és ténylegesen gyakorolt ítéletei sem mutatkoztak mindig kézenfekvően összeillőnek. A félreértés, félrehallás, félreolvasás akaratlan (pszichológiai) és tendenciózus változatai a csak nyelvi percepcióban és artikulációban elképzelhető létezés világszemléleti tételeinek irányába mutattak, alternatív szövegüniverzumok létét téve láthatóvá. A filológia új megközelítései is a szövegállandóságot kérdőjelezték meg, a tényleges és tömeges hatást keltő szövegnek az autorizált szövegváltozattól való különbségében az *ultima manus*, *ultima editio* filológiai optimizmusának tarthatatlanságára mutatva rá. Akár a tudatos, intellektuális, argumentációs elvű, akár az asszociatív és analógiás gondolkodás nyelvi megelőzöttségének felismerése a jelentésszemiozisz kijátszhatatlan voltának elfogadását kényszerítette ki, a referenciális szövegtranszparenciát észlelő korábbi gyanútlan szövegkezelés helyett a szövegimmanencia olyan fokú opacitását tételezve, amelyben a nyelviség, azon belül pedig a nyelv retoricitása uralhatatlan ontológiai meghatározó. Nagy megvilágító erejű és értelmező hozamú irányzat lépett tovább innét még az észlelés szenzuális meghatározottságai irányába is, a nyelvi mellett immár a mediális meghatározottság jellemzőire kérdezve rá, végső soron akár fiziológiai állapotokban megragadható létösszetevőig transzponálva a szöveggel való találkozásra és így a jelentéstulajdonításra nézve meghatározó jelenségek körét. Az pedig nyilvánvaló, hogy amilyen mértékben megnő a szöveg befogadásának egyedi helyzetére (mediális: vizuális, akusztikus stb. karakterjegyek, nyelvi kompetencia és szocializáció, a társas nyelvhasználatban betöltött szerep, az individuum számára ott elérhető artikulációs mérték) fordított figyelem, olyan arányban csökken az általánosítás és tipizálás esélye, azé az absztrakcióé, amely egy összegző célú irodalomtörténeti narráció szükségképen szemléleti eszköze.

Az irodalomtörténet megírásának szándékától való távolodás, majd lehetőségétől való fokozatos elesés, az irodalomtudomány erre való alkalmatlanságát nagy elméleti apparátussal bizonyító és a rá való törekvéseket elvi alapon elítélő publikációk megszaporodása olyan változásokat is beindított, amelyek az irodalomtudomány külügyeit érintették, a diszciplínák rendjében való pozícióját, társadalmi súlyát, presztízsét mélyen megrendítették. A tudományszak elveszítette azt a társadalmi figyelmet, amely a 19–20. században csaknem megingathatatlanul kísérte a működését. Ma már, igényes tudománytörténeti vizsgálatok birtokában jól látható, hogy az irodalomtörténeti narráció lényegében a nemzeti nagyelbeszélés funkcióit vette magára a romantika idejétől fogva, a diszciplínának a *historia litterariá*ból kifejlődő, szakmai normákat megalapozó időszakában.⁶ A korszakolás, a tagolás, a minősítés, a megnevezés olyan eszközökké váltak az irodalomtudós kezében, amelyekkel saját kora ideológiai keretei között és az e keretek által megszabott határokon belül vele egykorú politikai törekvések megítéléséhez szólhatott hozzá vagy szolgáltatott megítélő szempontokat. Mindezzel természetesen az illető kor történeti nagyelbeszéléséhez kapcsolódott, mégpedig nemcsak kísérte azt, hanem esetenként kezdeményezően lépett fel, megújította, kiegészítette,

6 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika), 357–538.

bizonyos aspektusokban helyettesítette a politikai közösség átfogó történetlátását és történetmondását. Nyilvánvaló, hogy a 19. században mindennek elsődlegesen nemzeti és nyelvi tétje volt, egyszerre szolgálta a kárpát-medencei magyar kulturális hegemonia megalapozását és érvényesítését. A 20. században az irodalomtörténeti nagyelbeszélés tétjei összetettebbekké, rétegzettebbekké váltak. Párhuzamosan azzal, ahogyan a társadalmi folyamatokban korábban perifériális helyzetű, csak új keletű emancipációs mozgásokban artikulációhoz jutott vagy még csak emancipatorikus igényeikkel meghatározható csoportok és identitásalakzatok különültek el egyre változatosabb metszetekben, az irodalomtörténetekben narrált folyamatok szereplőiként is, mind szerzői, mind befogadói pozícióban – a korábban hol reflektált figyelemre sem méltított, hol pedig homogénnek tételezett nagy panelekben felvázolt gyűjtőkategóriák helyett – társadalmi rétegek, csoportok tűntek fel sajátos, részben kulturális természetű törekvéseikkel. A gazdag alakzatképződést dogmatikus és doktriner törekvések igyekeztek feltartóztatni, a század második felének ún. marxista történetírása például azáltal, hogy a történelmi osztályellentétek leírásának forrásaként törekedett felhasználni az elnyomó, kizsákmányoló és az alávett, dolgozó osztályokhoz kapcsolt irodalmi műveket; a bennük testet öltő elsősorban eszmei, másodsorban esztétikai törekvésekből mindenekelőtt társadalomtörténeti nagyelbeszélést formálva. Ennek a narrációnak a kommunista pártállam ideológiai fontosságot, legitimációs és reprezentációs erőt tulajdonított. A nagyelbeszélést szoros kontroll alatt tartotta, amit jól szemléltet az Irodalomtudományi Intézetben készített irodalomtörténeti kézikönyv sorsa, az eredeti hatkötetes vállalkozásánál még inkább a folytatásáé, az 1945 és 1975 közötti időszakról készített újabb hat köteté,⁷ amelyek körül a pártapparátus rendkívül kiélezett és hosszasan elhúzódo ideológiai küzdelmeket folytatott.⁸ A harc tétjét mindennél élesebben mutatja meg az a szintagma, amelynek középpontba állításával az eszmei rendteremtés igényét és kiterjedtségét kívánták érzékeltetni, nevezetesen, hogy a vállalkozásnak „a Magyar Népköztársaság irodalomtörténetének” kell lennie. A hatalmi szóval cenzúrázott irodalomtörténet szerkesztői és szerzői akként igyekeztek kibontakozni ebből az ölelésből, hogy az elvárt nagyelbeszélés helyett vagy mellett szinte átláthatatlanul sok kicsiny elbeszélésben dolgozták fel anyagukat; ha csatát veszítettek a pártállam ideológiai szempontrendszerére számára megkülönböztetett fontosságú írókat bemutató egy-egy jelző használatában, akkor egész hadjáratokat indítottak más orientációjú kor- és pályatársak méltatásában felmutatható alternatív értékek kiemelésére. A senkit sem kielégítő végeredmény utolsó kötetei 1990-es megjelenésükkor már igazán szomorú anakronizmus látványát keltették.

Az irodalomtudomány ezredfordulás belső szakmai vitái azután maguk is sokat tettek annak a lehetőségnek a felszámolásáért, hogy egy újonnan megírandó irodalomtörténet bármi olyasféle nagyelbeszélést szolgáltatathatna, aminek a korábbiakhoz

7 *A magyar irodalom története 1945–1975*, Bp., Akadémiai, I, *Irodalmi élet és irodalomkritika*, szerk. BÉLÁDI Miklós, 1981; II, *A költészet*, 1–2, szerk. BÉLÁDI Miklós, 1986; III, *A próza*, 1–2, szerk. BÉLÁDI Miklós, RÓNAY László, 1990; IV, *A határon túli magyar irodalom*, szerk. BÉLÁDI Miklós, 1982.

8 SIMON, *i. m.*, 271–364.

hasonló állami fontosságot lehetne tulajdonítani. Persze a feladat elvállalására és teljesítésére való szakmai alkalmasság csupán egy – sem szükséges, sem elégséges – összetevője lehetett volna a társadalmi szerepvállalásnak: sikeres és hatáspotenciállal bíró irodalomtudományt korántsem csak a nagyelbeszélés legitimálhat, és az is világos, hogy fogékony társadalmi környezet nélkül a legjobb minőségű szakmai vállalat sem jelent presztízsnövekedést. Pártállami megrendelésről és cenzúráról természetesen szó sem lehet a rendszerváltozást követő idők körülményei között; az irodalomtudományi szakma képviselői között alighanem egyébként is igen kevés olyan szaktudóst lehetne találni, akit – pártállástól, politikai eszménytől függetlenül – vonzana egy közvetlen propagandára felhasználható nagyelbeszélés megvalósítása, illetve aki a direkt kiaknázás konjunktúráját össze tudná egyeztetni a szakmai igényesség és körültekintés kívánalomrendszerével. De a magyar állam egymást követő kormányainak kultúr- és tudománypolitikája mára már egyébként sem hagy illúziót táplálni afelől, hogy egy szakmai tradíciókra, szakmódszertanokra és érvényes episztemikus szemléletmódokra támaszkodó irodalomtörténeti szintézisnek bármiféle fontosságot vagy jelentőséget tulajdonítanának ideológiai céljaik képviselőiben. A harmadik évezred első évtizedének végére kifejezetten bölcsészellenes politikai szólamsor alakult ki a hazai közbeszédben, amely a közvetlen anyagi haszonszerzésre alkalmas kutatási és innovációs feladatokon túl bármilyen más szakmai eljárásrendet haszontalannak és terméketlennek ítél, következetesen törekszik nagy humántudományi tradíciók megszakítására, híján van annak az államférfiúi bölcsességnek és éleslátásnak, amely a társadalom- és bölcsészeti tudományoknak közvetlen anyagi megtérülésben nem mérhető, mind a nemzeti mentálhigiénés létfeltételeket biztosító, mind a kreativitást, invenciózusságot és autonómiát fejlesztő voltában azonban nélkülözhetetlen voltát a maga helyén felismerni és értékelni volna képes. Meg kell jegyezni, hogy a hazai folyamatok egy pontig párhuzamosan zajlottak az európai és az angolszász világban ugyancsak megfigyelhető bölcsészellenes tendenciákkal, e lejárató hecckampánnyal szemben azonban az ottani értelmiség már többé-kevésbé képes volt megújítani hadállásait,⁹ és előbb defenzív, mára már offenzívnek nevezhető küzdelmében – amellet, hogy rámutat az eltérő szakmai hagyományok differenciálatlan összemérési szándékának mélységes nivótlanságban és egyoldalúságban tetet öltő szcientometriai és egyéb fajta visszaéléseire – azt a fajta érvelést is eredményesen tudja használni, amely a bölcsészeti tudás nagyon is közvetlenül piacosítható és minden más befektetéshez képest összemérhetetlenül nagyobb anyagi megtérülést termelő voltára hivatkozik.

Az irodalomtudomány rendkívül megosztottá vált – egy műkedvelő kívülálló számára mára mára tökéletesen követhetetlen, áttekinthetetlen és számos esetben egész egyszerűen érthetetlen – episztemikus eljárásai, az irodalomtörténeti beszédmódtól való önkorlátozó tartózkodás és az e viszonylatokban eligazodni képtelen, értetlen, ráadá-

9 SZENTPÉTERI Márton, „*Non damus fidem*”, Budapesti Könyvszemle, 23(2011)/2, 194–198; KULCSÁR SZABÓ Ernő, „...ami szép – mint mondják –, nehéz”. *Avagy: jól értjük-e a humán tudás igazságát?* = *A Nemzet Kalogánya: Kálmán C. György 60. születésnapjára*, szerk. VERES András, mts. JENEY Éva, Bp., rec.iti, 2014, 122–130. A jelen írás elkészülte után jelent meg: HORVÁTH HÖRCHER Ferenc, *Of the Usefulness of the Humanities: Essays – A bölcsészettudományok hasznáról: Esszék, tanulmányok*, Bp., L'Harmattan, 2014.

sul – a nagyközönséghez képest még – bizalmatlan, gyakran ellenséges kormányzati kultúr- és tudománypolitika együttesen okozta, hogy a mai magyar társadalmi életben számos eminens fontosságú irodalomtudományi feladat – mind az alap-, mind az alkalmazott kutatások körében – alapvetően ellátatlanul maradt. A nemzeti kulturális örökségnek az irodalom körébe sorolható szövegtörzskorpuszával kapcsolatban több olyan feladatnak már a felvállalása körül is tátongó a hiány, amelyeknek az európai kultúrkör nemzetei jelentős anyagi áldozatvállalás mellett, a közösségi identitás ápolásában és fenntartásában való fontosságukat felismerve, a 21. század összes technológiai lehetőségeinek igényes felhasználásával gondjukat viselik. Elegendő arra emlékeztetni, hogy a nemzeti kulturális örökség textuális hányadának informatikai gondozása, nyilvános, ingyenes online szövegtörzsekben való minőségbiztosított közzététele – a szakma részéről időről időre megfogalmazódó, anyagi lehetőségek híján azonban kivételzetlenül maradó kezdeményezések ellenére – milyen mértékű hátrányban van más európai nemzetek kutatási feltételeket és digitális esélyegyenlőséget kielégítő, igényes projektjeihez képest.

Nagyon jellemző árnyalatot ad hozzá ehhez az összképhez a hazai kánonviták állapota. Tökéletesen indokolt elvárásaként fogalmazódott meg az a társadalmi igény az ún. rendszerváltást követően, hogy sor kerüljön a marxista kultúrpolitika részéről eltorzított magyar irodalomtörténeti kánon felülvizsgálatára. A felülvizsgálat iránti várakozás nem jelenti feltétlenül a nagy mértékű átrendezés igényét vagy jogosságát: a kései Kádár-kor irodalomtudományi szakértelmisége gyakran elegendő mozgásteret tudott teremteni – esetenként az állampárttal szembeni ütközéseket is felvállalva – a torzításokat mérséklő, értékdistanciáló korszak-összefoglalók és alkotói portrék felvázolásához, és az értékrendjeinek szakmai megfontolásokkal megalapozott voltáról szóló, a korábbi ideológiai keretek közül kilépő, érvényes beszéd nyilvánvalóan teljesíteni képes a kánoni felülvizsgálat feladatát. Esetenként ennél többre van szükség, érdemi kiegészítésekre, korrekciókra is (például Márai Sándor vagy Hamvas Béla esetében). Az életművek irodalmi minősége azonban nem feltétlenül indokolja – részint egyes marketingtechnikák alkalmazása, részint a most eltérő irányokból érkező ideológiai kiaknázás viszont annál érthetőbbé teszi –, hogy a korábban elhallgatott alkotók közül miért kerültek előtérbe például Tormay Cécile, Nyíró József, Wass Albert művei is, hogyan támadt konjunktúra szövegeik és gondolataik közzététele és megítélése körül. Az őket felkapó divathullámban természetesen ugyanolyan nagy szerepe volt műveik politikai üzenetének, mint korábban a róluk folyó diskurzus elhallgattatásában. A korábban tiltott írók hazai piacon való újra-felbukkanásával és politikai célú újratematizálásával épp egy időben kivételes szakmai megújuláson áteső és szemléleti, módszertani gazdagodást elkönnyelhető irodalomtudomány azonban gyakorlatilag visszaretentett attól a szakmai normák alapján illegitimnek tekintett, merőben referenciális és aktualizáló felhasználástól, amely az új konjunktúra íróinak befogadását alapvetően meghatározta. Noha módszertani repertoárja számos eszközzel, csillogó esettanulmányok sorában, heurisztikus hatással megtehetette volna, nem fejtette ki az e recepció, hatástörténeti és befogadás-lélektani folyamatok irodalom- és olvasásszociológiai jellegzetességeiről regisztrált észleleteit; állásfoglalásai arra szorítottak, hogy

e műveket ásatag politikai üzeneteket és társadalmi szerepeket közvetítő, a 19. századi narrációs transzparencia hagyományát követő, regénypoétikai, nyelv- és individuumszemléleti eredetiséget nem hozó, legfeljebb a tájnyelviség imitációjával hivatkozó szövegekként jellemezze. Ezt a távolságtartást és fenntartást érzékelve e szerzők és művek – csakugyan mindenekelőtt: referenciális – olvasása arra tanította meg a műkedvelő és érzelmileg erősen involvált közönség egy nem jelentéktelen csoportját, hogy az általuk „akadémikus”-ként, „hivatalos”-ként értett tudományosság csak lesajnálni képes a számukra élményt adó, közösségi hagyományok emlékezetét őrző, általuk tudat- és jellemformálásra érdemesnek tartott szövegeket. Ennek az olvasóközönségnek – sőt az esetek egy részében a tényleges olvasóknál jóval tágabb körnek, egyes politikai kötődésű hagyományápoló közösségek olvasmányélmény helyett a művekről csupán másodkézből értesülő tagjainak – az „irodalomtörténeti” kiszolgálására az irodalomtudomány professzionális első vonalától világosan elkülöníthető, bár táborukban nyilván azzal összemosott, sőt hozzájuk képest felmagasztalt, az önmeghatározásra az „irodalomtörténetész” professziót használó szakemberek léptek működésbe. A média által népszerűsített előadásai többnyire a közönségük körében megfogalmazódott elvárásokat elégítik ki: biográfiai háttér előtt, a tárgyalt szerzők és olvasóik közös előfeltevéseire és értékítéleteire koncentrálnak eszmei vonásokat világítanak meg, a transzparens referencialv oly egyöntetű alkalmazásával, aminek a forrása vagy az irodalomtudomány újabb megszólalásmódjaiban való elemi tájékozatlanság, vagy az azok iránti demonstratív érdektelenség lehet. Ezek az előadások jelentik jelenleg – a taglalt tartalmi aspektusok érdeklődést keltő volta miatt – az „irodalomtudomány” legszélesebb hatást elérni képes megnyilvánulásait, sajnos a döntéshozó politikusok orientációs támpontjait is.¹⁰ Szoros szakmai normákat érvényesítve pedig ezek a kommunikációs rendszerek nem annyira az irodalomtudomány közegeként, sokkal inkább vizsgálódásának tárgyaként: irodalomszociológiai vizsgálatra érdemes jelenségekként jöhetnek szóba.

Hozzá kell még tennünk, hogy az irodalomtudomány iránti társadalmi érdektelenség, a szakmailag érvényesnek tekintett eljárások és megszólalások izoláltsága, nemzeti és közösségi téték nélküli üresjárata sok tekintetben annak is a következménye, hogy maga a tudományos megközelítés tárgya, az irodalom is hasonlóan eljelentéktelenedett szerepet tölt be az emberek többségének életében. Az 1960–1970-es években az igényesen kivitelezett kiadásokban, olcsón elérhető szépirodalom jelentős olvasóközönséget mondhatott a magáénak, akiknek a többsége a katarziszelvű, gyönyörködő, beleélő olvasással közelítette meg a szövegeket, az iskolai oktatás komoly jellemformáló erőként, a kultúrpolitika pedig nagy mozgósító erejű propagandaeszközként tekintett az irodalomra. Az irodalom elvi alapú pártosságának a kérdése ugyanúgy a hivatalos kultúrpolitika kérdése volt, mint az irodalomtudományé. A pártállam, amely egyfelől direktívákat szabott, ellenőrzött – a cenzúra működtetése mellett megtalálva a módot

10 Remek megfigyelések és elemzések e jelenség analógiájáról, a történettudomány és az ún. *public history* viszonyáról: GYÁNI Gábor, *Nemzet, kollektív emlékezet és public history*, *TörtSz.*, 54(2012)/3, 357–375; GYÁNI Gábor, *A történetírás újragondolása*, *Híd: Irodalmi, Művészeti és Társadalomtudományi Folyóirat (Újvidék)*, 70(2006)/9, 3–15. A professzionális nyelvtudomány és az alternatív „nyelvtörténet” mai viszonyát hasonló folyamatok határozzák meg.

az öncenzúra létállapotának fenntartására is –, másfelől gondot fordított a kívánalmaknak megfelelő alkotói életművek ösztönzésére, az elvárásokat kielégítő folyóiratok működtetésére, irodalmi alkotások propagandájára is. Minden olvasásszociológiai vizsgálat azt igazolja, hogy az olvasásra fordított idő az 1980-as évek óta megszakítatlanul és radikálisan csökken. Természetesen az igényes értelmiségi körök ma sem adták fel akár a nemzeti irodalom, akár a világirodalom klasszikusainak ismeretére való elkötelezettségüket vagy a kortárs irodalom iránti kíváncsiságukat, beleértve az irodalmi és kulturális közélet fórumainak aktív követését is. Hatalmas szeletet jelent azonban a lakosságnak az a rétege, amelynek az életéből a szépirodalmi művek olvasása mára teljességgel kiszorult, olvasási kapcsolatba csak efemer szövegtípusokkal – a bulvármédia színes híreivel vagy a közösségi internet aktualitásaival – kerül, s amely a szórakozás és gyönyörködés iránti igényét elsősorban filmes élményekkel elégíti ki. Világosan érzékelhető, hogy – bár az egyes írók és kurzusírók körüli tiszteleti formákat sem adta fel mindenestül – a reprezentációs megjelenítés iránti igényét az állami kultúrpolitika kevésbé törekszik szépírók vagy írói műhelyek helyzetbe hozásával megvalósítani, hanem inkább egy-egy szimbolikus jelentőségű filmalkotás menedzselésével jeleníti meg preferenciáit és identitásformálásra szánt konstrukcióit.

2. Irodalomtörténeti szintézisek az új évezredben

A hagyománytörések e kivételes virulenciájával, az évszázados európai kulturális modellek erodálódásával és az irodalomtudomány számos megoldatlan belső problémájával egyaránt szembenézve nem könnyű választ adni arra a kérdésre, hogyan is lehetne újra összeállni egy olyan kollektív vállalkozásba, amely ismét felvállalja elődeink utóljára fél évszázada érvényesített igényét a magyar irodalomtörténet rendszeres szintézisének megírására. A lehetséges válasz felderítése során érdemes szembesülni mindenekelőtt azokkal a tanulságokkal, amelyek az utóbbi évek – már az új évezred – néhány, tervezett munkánkkal bizonyos tekintetben összemérhető, átfogóbb, rendszeresebb igényű vállalkozásának megvalósulásából levonhatók.

2007-ben látott napvilágot három kötetben, Szegedy-Maszák Mihály főszerkesztői irányításával *A magyar irodalom története*i című sokszerzős munka.¹¹ A fent leírt állapotkép összes fontosabb elemei már jócskán kibontakoztak abban az időszakban, amikor e mű előkészítése zajlott, és a főszerkesztő előszava igen lényeglátóan nevezi meg és jellemzi az általa is meghatározónak tartott alapvető új fejleményeket. A gyökeres változásoknak részint kényszere, részint igénye már a cím egy meghatározó szavának megválasztásában érzékelhető: a szerzőgárda nem a magyar irodalom történe-

11 *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, mts. JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., Gondolat, 2007 (*A Magyar Irodalom Története*i, 1); *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, mts. JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., Gondolat, 2007 (*A Magyar Irodalom Története*i, 2); *A magyar irodalom története: 1920-tól napjainkig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, mts. JENEY Éva, JÓZAN Ildikó, Bp., Gondolat, 2007 (*A Magyar Irodalom Története*i, 3).

tének, hanem történeteinek elbeszélésére vállalkozik (bár ez a címválasztás sem adja vissza a partitívusi értelem jelentésárnyalatát), vagyis nem érvényesül olyan igény, hogy a tárgy, a nyelv, a szerző, a műfaj, a forma, az intézmény rendkívül szerteágazó szempontjai mentén megválasztott egyedi látószögekből kibontott narrációdaraboknak egyetlen, hézagmentesen összeillő, koherens látásmóddá, nagyelbeszéléssé kellene vagy lehetne összeilleszkedniük. Éppen ellenkezőleg: nagyon komoly tudományelméleti megfontolások szólnak amellett, hogy pontosan a szemléleti töredezettség, a módszertani sokféleség, a csupán részleges tartóerejű konstrukciók egymás mellett és egyidejűleg érvényes volta, az értelmes jelentés- és összefüggés-teremtésben egyaránt kifejtésre jutni kívánó és tudó sokféle értelmező művelete együttesen adhat megközelítőleg is adekvát rajzot egy olyan képlékeny, sokfunkciójú, jelentéstöbbszöröző és csakis töredezett örökségként birtokba vehető jelenségről, amilyen az irodalom története. Az egyetlen hagyomány és az egyetlen teleológiai, üdvtörténeti célképzet feltételezésének tagadása a hagyományok sokféleségét állító, ugyanazon jelenségcsoportokban hol a folyamatosság, hol a megszakítottság látásmódját érvényesítő, igen tagolt és gondolatgazdag értelmezői terepet hoz létre, amelyet a három kötet többnyire rendkívül színvonalas tanulmányai kivételes interpretációs hozammal aknáznak ki. A főszerkesztő – teljes joggal – a munka erényének látja a fent általunk is megnevezett, a nemzetközi diszciplináris tapasztalatok hatását kamatoztató irodalomtudományi szemléletmódok érvényesülését, amit a hatvanas évek akadémiai irodalomtörténeti szintéziséhez képest olyan meghatározó különbségnek érzékel, hogy előszavának nyitó bekezdésétől nem áll távol annak finom sugalmazása sem, hogy e korábbi vállalkozás nagyobb tudománytörténeti perspektívában alapvetően az autochtóniájával marad majd emlékezetes, az pedig nyilván a mindenkori megítélő arányérzékén múlik, hogy e jellemvonásban az ötvenes–hatvanas évek ideológiai lefojtottsága előidézte kényszerű autarkiót vagy az összemérés instanciáját megtagadó provincializmust tartja-e majd elsődlegesnek. A kétezres évtized meghatározó vállalkozását a korábitól megkülönböztető további jegyek között említi a főszerkesztő a kimerítő igényű rendszeresség elvszerű hiányát (például a bármilyen szempontból kiemelkedőt alkotó szerzők hiánytalan szerepeltetése vagy egyáltalán a szerzők teljes életművét áttekintő rendszeres portrék tekintetében), sok jelenség összefoglaló mérlegelése helyett egyes művek alapos értelmezéseit, a művelődés legtágabb értelemben vett intézményrendszerének és területeinek figyelembevételét (társművészetek, lélektan, történettudomány stb.), a magas irodalom mellett a populáris kultúra meghatározó szerzőinek és műveinek tárgyalását. Inszenáló gesztusa szerint a szükségképpen nyelvi és helyi meghatározottságú hagyományokban élő irodalmi kultúra e körülmekintő ápoló, feltáró (helyenként kánonmódosító) és értelmező műveletek ellenére is a különösen erős veszélyeztettség létállapotában van. A posztkoloniális irodalmi jelenségek hatásrepertoárja a magyar irodalom kontinentális hagyományait relativizálja, a globalizálódó kulturális piac nemzeti sajátosságai ellenében hat. A mediatizált tömegkultúra rendszerében fölvethető annak a nézőpontnak az indokoltsága, amely azzal a lehetőséggel is számol, hogy az irodalmak nemzeti megközelítése történeti jelenség, amelynek nemcsak kezdőpontja volt, hanem végpontja is lehet.

A háromkötetes munka fogadtatásáról kiterjedt irodalom tanúskodik. Az ismeretek, recenziók, publicisztikák és vitanapi hozzászólások özönében – a szakmai méltányosság néhány jogos és körültekintő bírálata mellett – többnyire erős, néha a vagdalkozásig heves kritikai észrevételek fogalmazódtak meg.¹² Azt kell mondanunk, hogy jelentős részben méltatlanul. A főszerkesztői előszó figyelmeztetéseit negligálók a

- 12 A munka fogadtatástörténetéből tétélesen a következő írásokat ismerem: BOJTÁR Endre, 2000, 19(2007)/11, 51–65; KELEN Károly, *Régi történet, új összefüggések* (I), Nszab, 65(2007), 2007. ápr. 10.; LÁSZLÓ Ferenc, *Csekély tápérték* (I), Magyar Narancs, 19(2007)/22, 2007. máj. 31.; PERECZ László, *Szintézis helyett*, Nszab, 65(2007), 2007. júl. 21.; POSZLER György, *A többes szám irodalomelmélete*, ÉS, 51(2007)/38, 2007. szept. 21., 27–28; ua. = P. Gy., *Az eltévedt lovas nyomában*, Bp., Balassi, 2008, 258–267; THIMÁR Attila, *Rövid futamok cisz-mollban avagy irodalomtörténetünk esélyei az új, háromkötetes irodalomtörténeti összefoglalás kapcsán*, SzépirodFigy, 6(2007)/4, 3–13; URBÁN Péter, *Spenót helyett: Széttartó irodalomtörténetünk*, MNemzet, 2007. jún. 16.; ANGYALOSI Gergely, *Százharminchat kicsiny irodalomtörténet*, Beszélő, 13(2008)/2, 104–109; ua. = A. G., *A minta fordul egyet: Esszék, tanulmányok, kritikák*, Bp., Kijarat, 2009, 204–211; BERTHA Zoltán, *Kisebbségiség és modernség* (III), Kort, 52(2008)/7–8, 140–142; BITSKEY István, *Irodalom, történelem, értékszavár: Jegyzet a „Háromkötetes” kora újkori anyagáról* (I), Kort, 52(2008)/7–8, 113–117; GINTLI Tibor, *A megszakított elbeszélés lehetőségei*, Kort, 52(2008)/9, 78–83; GÖRÖMBEI András, *A másik magyar irodalom (Vázlat)* (III), Kort, 52(2008)/9, 84–86; HARGITTAY Emil, *Tankönyv az egyetemi oktatás számára?* (I), Kort, 52(2008)/9, 65–67; HARGITTAY Emil (I), MARGÓCSY István (II), BÁNYAI János (III), It, 89(2008), 282–314; IMRE László, *Rendszer, módszer és időtállóság – egykor és ma* (II), Kort, 52(2008)/9, 75–77; MÁRKUS Béla, *Ahogy esik, avagy Ahogy (nem) lehet* (III), Kort, 52(2008)/7–8, 118–126; *Mit tud másként? (Kerekasztal-beszélgetés)*, Korunk, 3. sor. 19(2008)/5, 15–28 (BALÁZS Imre József, BERSZÁN István, BIRÓ Annamária, GÁBOR Csilla, HORVÁTH Andor, KESZEG Anna, ORBÁN Gyöngyi, SELYEM Zsuzsa, T. SZABÓ Levente beszélgetése Kolozsvárott, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékén, 2008. márc. 31.); NAGY Gábor, *Irodalomelmélet az irodalom történetében* (III), Kort, 52(2008)/7–8, 127–139; OLASZ Sándor, *Regénytörténeti dilemmák* (III), Kort, 52(2008)/9, 87–89; ÖTVÖS Péter (I), DEVESCOVI Balázs (II), FÖLDES Györgyi (III), *Neospenót*, Budapesti Könyvszemle, 20(2008), 235–248; PAPP Endre, *„Rút sybarita váz”: A nemzetnélküliség programja A magyar irodalom történeteiben*, Hitel, 21(2008)/2, 97–118; RÓNAY László (II–III), Vig, 73(2008)/2, 152–156; SZALAY Károly, *Irodalmi Gyurcsányizmus*, ötrészes sorozat a Demokrata 2008. május–júniusi számaiban; THIMÁR Attila, *Hol maradt el Berzsenyi?* (II), Kort, 52(2008)/9, 68–74; TÓTH-CZIFRA Júlia, *Kánonképző kalauz*, Kr, 37(2008)/9, 16–18; ua. = *Az ismert és az elismert: Az Eötvös Collegium magyar műhelye 2008. évi konferenciájának előadásai*, szerk. LENGYEL Imre Zsolt, Bp., Ráció, 2009, 113–121; VARGA Klára, *Paradicsom és Spenót*, MNemzet, 2008. jún. 22.; VASY Géza, *„Minden Egész eltörött”?*, Magyar Napló, 20(2008)/4, 55–60; ua. = V. G., *Töredék és egész: Tanulmányok, esszék*, Miskolc, Felsőmagyarország, 2012, 214–224; ALMÁSI Gábor, *„A részek győzelme”* (I), Lit, 35(2009), 129–136; DECZKI Sarolta, *Töredezett örökség* (III), Lit, 35(2009), 145–157; HAJDU Péter = H. P., *Irodalom, történet, titok, idegenség*, Bp., Balassi, 2009 (Opus: Irodalomelméleti Tanulmányok: új sorozat, 12), 66–73; *Irodalom a történelemben – irodalomtörténet: Budapest, 2008. június 9.*, szerk. ÁCS Margit, Bp., Magyar Művészeti Akadémia Alapítvány, [2009] (BÁRDOS László, BERTHA Zoltán, BITSKEY István, GINTLI Tibor, GÖRÖMBEI András, HARGITTAY Emil, IMRE László, KULCSÁR SZABÓ Ernő, MÁRKUS Béla, NAGY Gábor, NYILASY Balázs, OLASZ Sándor, PAPP Endre, PAPP Tibor, POMOGÁTS Béla, SZÖRÉNYI László, THIMÁR Attila, TVERDOTA György előadásai a Magyar Írószövetség és a Magyar Művészeti Akadémia tanácskozásán); PAP Balázs, *Béta* (I), Je, 52(2009)/7–8, 826–831; S. LACZKÓ András, *Szerkezet, funkció, történet* (II), Je, 52(2009)/7–8, 832–849; VARGA Klára, *A hatékony félrevezetők. Sánta Kutya-díjas: Szegedy-Maszák Mihály és Veres András*, MNemzet, 2009. febr. 26.; WEISS János, *A Trianon utáni magyar irodalom története* (III), Je, 52(2009)/7–8, 850–856; Z. Kovács Zoltán (II), Lit, 35(2009), 137–144; GRÓH Gáspár, *A hiányok azok hiányok, és a hibák azok hibák*, Kort, 54(2010)/12; KRÁNICZ Gábor, *Irodalomtudomány mint az irodalomtörténet provokációja*, Napút, 12(2010)/5, 95–99. (Köszönöm Józán Ildikónak és Tüskés Gábornak a bibliográfiai tájékozódáshoz nyújtott segítségét.)

folyamatrajz, a koherens narráció, a nemzeti értékrend felmutatásának vonásait kérték számon. Efféle észrevételek kétféle irányból is elhangzottak, visszaigazolván a Szegedy-Maszák Mihály szövegébe foglalt Belting-idézet revelatív – és eszerint profetikus – voltát: egyesek újabb, a kötetekből hiányzó vagy nem elég súllyal megjelenítettnek vélt példákkal kívánták illusztrálni a magyarok hozzájárulását a modern művészethez, mások a nemzeti művelődés újabb vereségétől való félelem jegyében ragadtak tollat. Az előszó figyelmesebb olvasói között nem keveseket viszont az a téves értelmezés ragadott heves szenvedélyekre, amely szerint a főszerkesztő szólama iniciatívát vagy direktívát foglalna magában és a leírt jelenségekkel való egyetértés modalitását használná. Az igen tömören megfogalmazott, éleslátó előszó értelmezésünk szerint olyan rezignáltságot artikulál, amely egészen nyilvánvalóan tisztában van az irodalmi kultúrát és a humántudományi diskurzust érő érték-, presztízs- és potenciálvesztéssel, mindössze annak nem látja módját, hogyan lehetne a hatalmas erejű globális folyamatokkal szemben különállást megfogalmazni és halcyoni állapotokat fenntartani. Az előszót záró javaslat a magyar irodalomtörténet örökségszerkezetének a módosítására a globalizálódó irodalom és irodalomtudomány bárkájára való felhurcolkodásban menedéket megpillantó, kétségbeesett és elszánt értékmentő gesztusként értékelhető. Ami pedig a szólam egészének fogadtatását illeti: az irodalomtudomány szemléleti és módszertani differenciáltsága, irányzatai egyetlen célelvűsésre való felfűzhetőségének képtelensége nyilvánvaló mindazok számára, akik nincsenek az elemi diszciplináris és episztemikus tájékozódás híján, így aztán az erről szabatosan tudósító beszámoló szerzőjére akként tekinteni, mintha ezek az állapotok az ő szándékai szerint állottak volna elő vagy ezekért ő volna számonkérésre vonható, részint igen rövidlátó, részint rendkívül méltatlan beállítás.

2010-ben, Gintli Tibor főszerkesztésében jelent meg az a *Magyar irodalom* című, közel 1100 lapos kötet, amely mindössze hét egyetemi oktató összehangolt munkájának eredményeként – mint borítóreklámja kiemeli: „nem különálló tanulmányok laza füzére”-ként, „hanem összefüggő, közérthetően és szakszerűen megírt narrációval” – mutatja be a magyar irodalom történetét.¹³ A főszerkesztői előszó ugyancsak az irodalomtudományi megközelítések sokféleségére és ennek következtében a megírható alternatív irodalomtörténetek – még azonos alapelvekre hagyatkozva is – tetszés szerint szaporítható számára emlékeztet, ami miatt a célt nem a magyar irodalom történetének, hanem a magyar irodalom egy lehetséges történetének megírásában jelöli ki. A vállalkozás céljaként a poétikai alakulástörténet felvázolását nevezi meg. Az ilyen centrumú vizsgálatok bírnak megítélése szerint a legszélesebb körű előtanulmányokkal, így az e szempontra összpontosító összegzés lehetőségfeltételei kedvezőbbek az alap kutatásokra váró más alternatívákeinál, a szakmai konszenzus pedig általában nem vonja kétségbe a poétikai szempontú vizsgálatok létjogosultságát. A műnemek és műfajok tárgyalásában rendszerességre törekedtek a szerzők, épp ezért az életművek egészének átfogó bemutatásától eltekintettek. Az intézmény-, művelődés- és eszmetörténeti szempontok bevonásának mértékét korszakonkénti mérlegeléssel állapították

13 *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai, 2010 (Akadémiai Kézikönyvek).

meg. A hézagmentes narratív struktúra lehetőségében e kötet szerzői sem hisznek, „az átfogó kép megrajzolását mégis feladatuknak tekintették.” Meggyőződésük szerint „az előadott történet nyitottsága megfér az összefüggő elbeszélés stratégiájával, ha a narratíva jelzi az elbeszélői kompetencia szükségszerű határait és az előadott történet elkerülhetetlen esetlegességeit, s nem igyekszik a történetmondót omnipotens narrátorként pozicionálni.” Ez a célmeghatározás tökéletesen legitim, a korlátokat reflektált belátással kezelő, szakmailag érvényes vállalkozássá teszi a munkaközösség művét.

Feltétlenül az új évezred fontos példát adó szakmai előzményei közé tartozik még a *Geschichte der ungarischen Literatur: Eine historisch-poetologische Darstellung* című magyar irodalomtörténet.¹⁴ A Kulcsár Szabó Ernő szerkesztésében, tíz szerző közreműködésével, kizárólag és célzottan német nyelven készült, 2013-ban megjelent, mintegy nyolcadfélszáz lapos kötet szerkesztői előszava szintén nagyon világosan rögzíti a maga érvényesíteni kívánt két szemléleti alapelvét. A megközelítés tárgya és tétje egyfelől az irodalmi nyelvhasználat változása, beleértve a benne implikált történeti-antropológiai szubjektumkonstrukciókat, másfelől azon történeti kultúrtechnikák formáinak a leírása, amelyek a produkció és a recepció közötti közvetítés feltételeit adják. A kető együtteséből áll össze az irodalmi írásmód és kommunikáció a címben is kiemelt történeti-poetológiai változásainak hatástörténeti leírása. Ennek a rendkívül mély önreflexiók mértékkel összeállított, szorosán összeillesztett és a kötetben mindvégig nagy koncentrátsággal érvényesített irodalomtudósi eszközkészletnek a teljes magyar irodalomtörténeti soron való, célt alig tévesztő működtetése különlegesen nagy értelmzési hozamú kézikönyvet eredményezett. A történeti poétikai felfogás persze már a strukturalista irodalomtudománnyal is jól összefért és Magyarországon is teremtett emlékezetes kutatói pályaszakaszokat,¹⁵ a tízszerzős munka azonban félreérthetetlenül posztstrukturalista módszertanú, és a poétikai helyett a poetológiára való fókuszálásának jegyei visszaigazolják ezeket az új érdekeltségeket termő átrendezéseket. Korántsem minden poétikai jegy poetologikus ugyanis, viszont minden poetológia poétikai téttel bír. Így az összegzés olyan irodalmi összetevőnek szenteli a figyelmét, amelynek reflexív, ugyanakkor távrolról sem normatív karaktere lehetőséget ad – a szintézis fogalmi és terminológiai rendszerét használva a leíráshoz – a létbe vetett individuum explicit önfelmutatásának kultúrtechnikai rögzítő és artikuláló eljárásokkal mediált textuális korpuszában az önmegfigyelés és az öngigazolás közötti skálán elhelyezkedő szubjektumkonstrukciók egész sorának tanulmányozására. A kötet remek ötletek, erős tézisek gyűjteménye. A szóbeliség (Oralität) és az írásbeliség (Schriftlichkeit) közötti átlépés vizsgálatának régi tematikai terepe jelentősen megújítható a mediális kultúrtechnikák terminológiai lehetőségeivel újraartikulálva, amint az már a Pray-kódex halotti beszéde kapcsán megtörténik. Az írásba foglaltság (Schrifttum) különösen jelentős és tartós hatású jegyekkel egészül ki az ige mediáltságával számoló reformáció idején: a Heltai

14 *Geschichte der ungarischen Literatur: Eine historisch-poetologische Darstellung*, hg. Ernő KULCSÁR SZABÓ, Berlin etc., Walter de Gruyter, 2013.

15 A legdemonstratívabb példa talán: HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982.

Gáspár kapcsán szóba hozott tekintélyes írás avagy írástekintély rövidesen olyan használati formákkal ötvöződik, amelyekben a már korábban megírt írásra való hivatkozás nem az immanencia, hanem a referencialitás karakterisztikumait működteti. A nyelvés az individuumszemlélet egymást átható volta jól látható az önismereti próbálkozás (Versuch zur Selbsterkenntnis) Bornemisza Péter kapcsán tárgyalt törekvésében. Nagy időtávot átölelő szintézisben feltétlenül szemléletet újító hatású erős értelmezés Vörösmarty életművét az én, továbbá a nemzeti és az egyetemes történelem nyelvi konstitúciójaként, Petőfiét a lírai én expanziójaként és megtöbbszöröződéseként, Vajdáét pedig a romantikus szubjektivitás érvényesülésének a nyelv uralhatatlanságának tapasztalata közelében megfogalmazott ironikus kritikájaként tárgyalni. A könyv egésze – mint a szerkesztő előszava is kiemeli – határozottan a modernsége teszi a hangsúlyt, a narratív résznek ezzel foglalkozó mintegy háromötödében járnak csúcsra az európai témákkal és horizontokkal való szoros érintkezést kiemelő gondolatmenetek. Felszabadító és megtermékenyítő Mikszáth kapcsán a multikulturalitásról, a huszadik század első harmadának prózája kapcsán polifon narrációs módok, a szimulatív és kauzális meg a metaforikus és diszkurzív egyidejűleg érvényesülő modusáról olvasni. A példák – szándékosan nem is a nyilvánvaló fő súlypont, a késő-modern költészet köréből válogatott példák – további szaporítása helyett inkább az érdemes kiemelésre, hogy a munkaközösség alkotása elkerülte a Wellek nyomán az előszóban felvillantott mindkét csapdát: ez az irodalomtörténet nem kultúrtörténet, hanem határozottan az irodalom története (vagy: nem úgy kultúrtörténet, hogy ne volna nagyon határozottan az irodalom története), és nyilvánvalóan csakugyan története az irodalomnak, nem pedig kritikai írásoknak az időindexekkel keveset kezdeni tudó gyűjteménye.

3. Sarokpontok

Az említett szakmai előzmények és párhuzamok nyilvánvalóan sokat adhatnak hozzá a tervezett új magyar irodalomtörténeti szintézis célképzetének meghatározásához és módszertani alapjainak körvonalazásához. A fent vázolt helyzetkép és testvér-vállalkozásaink ismeretében azonban mindenekelőtt azokat az elvi sarokpontokat szükséges rögzítenünk, amelyekből a megválasztandó szemléletet és módszertant illető döntéseknek és választásoknak következniük kell.

3.1. Az irodalomtudomány társadalmi elfogadottsága, tekintélye, presztízse tovább nem csökkenthető vagy rombolható, hatóköre tovább nem szűkíthető. Nagy múltú és hajdan nagy presztízsű diszciplínánk a sokrétű társadalmi és tömegkulturális folyamatok eredményeként, a súlytalanná válás nyilvánvaló tényei után immár a teljes térvésztes fenyegetésével szembesül. Küldetését, funkcióját, értelmét nyíltan kétségbe vonják, szakmai utánpótlását csaknem ellehetetlenítik, a társadalom számára való hasznosságát tagadják, érdekérvényesítő képességeit a közvetlen megtérülés kívánalmának támasztásával korlátozzák. E roncsoló folyamatok csakis akként állíthatók meg, ha az irodalomtudomány egységes erőt mutatva száll szembe velük. A hazai műhelyek, törekvések, irányzatok között feszülő, szemléleti különbségeken nyug-

vó, de gyakran csaknem feloldhatatlan személyi ellentétek által is tovább gerjesztett székértáborosodási folyamatot azonnal meg kell állítanunk. Elmúltak azok az idők, amikor egymás ellenében folytatott érvényesülési törekvéseinktől azt remélhettük, hogy az általunk képviselt szemléleti formák számára meghatározó szellemi befolyást, anyagi eszközöket, kutatási perspektívákat szerezhethetünk. A valamennyiünk számára együttesen rendelkezésre álló szellemi és anyagi hatókör mikroszkopikus tortája feletti hadakozás megszűnt jövőképet biztosítani képes érdekérvényesítési módozat lenni. Hatékonyak, célirányosnak tekinthető fellépést csakis új cél kitűzésétől remélhetünk, ami nem lehet kevesebb, mint az elveszített potenciál újbóli növekedésének beindítása. E cél elérése csakis együttes erővel véghezvitt, vállalt vállnak vető, összehangolt törekvésektől remélhető. E küzdelem sikerének minimális feltételeként a hazai irodalomtudománynak képesnek kell lennie közös diskurzustérben érintkezni is, és eredményeit a társadalom számára értelemmel teljes, előrevivő, elsajátításra és megfontolásra érdemes szellemi értékként felmutatni is. Az előbbi kívánalom teljesítése – megítélésünk szerint – természetes elvárás egy professzionális irodalomtudóssal szemben: nyilvánvaló, hogy egyikünk sincs birtokában az irodalomtudomány kizárólagos szemléleti formájaként és módszertanaként használatba vehető, üdvözítő diszciplináris paradigmának; nyilvánvaló, hogy igen eltérő szakmai iskoláink, irányzataink, hagyományaink mindegyikében találhatóak egyes korszakok, műformák, jelentésrétegek megközelítése tekintetében különösen megvilágító interpretációra képes eljárások; épp ezért nem vonhatjuk meg – pusztán platformjaink különbsége miatt – szakmai tiszteltünk őszinte kifejezését az irodalom bármely részrendszerét elkötelezetten, intellektuális kíváncsisággal, egy reflektált eljárásrend érvényes keretei között, a nemzetközi tapasztalatokat rezonálva, a hazai anyagot tág kontextusban és minuciózus részleteiben egyaránt jól ismerve kutató kollégáinktól. A második kívánalom pedig többek között akként is parafrázálható, hogy a magyarországi irodalomtudománynak képesnek kell lennie a magyar irodalomtörténet szemléleti egészként átgondolt, praktikus célokra is alkalmas szintézisének a megírására. Az „elbeszélés nehézségei”-t, az irodalomtörténeti narráció lehetőségét vagy lehetetlenségét illető, szubtilis szakmai vitáink önmagukban (sajnos) nem alkalmasak arra, hogy a társadalom a hazai irodalomtudomány működtetésére fordított eszközök profitábilis megtérüléseként tekintszen rájuk mint az intézményrendszerünk fenntartását önmagában legitimálni képes hozamra. Hiszen – mondjuk – a villanyszerelésnek éppígy megvannak a maga nehézségei: nem tudjuk, hogy hol futnak a vezetékek a falban, milyen anyagból vannak, hogyan méretezték és illesztették őket, használtak-e műanyag csövet a behúzásukhoz és így tovább, ennek ellenére a legteljesebb megütközéssel fogadnánk, ha a lakásunkba hívott szakember hosszan lamentálna a professzió nehézségeiről, majd a szerelés elvégzése, sőt megkísérlése nélkül kiállítaná a számlát és távozna.

3.2. Az irodalomtudomány autonómiája nem adható fel. Bármennyire erősen törekszünk praktikus felhasználásra is alkalmas szemléleti egész megalkotására, nyilvánvaló, hogy e produktum létrehozása során mindvégig csakis olyan módszereket használhatunk, amelyeket a mai irodalomtudományi közeg az adott funkcióban érvényes eljárásnak tekint. Világos szavakkal, a nyílt kártyák elvét követve meg kell tudnunk

fogalmazni azokat a korlátainkat, amelyeken túl az irodalomtudomány művelőjeként a rendelkezésünkre álló eszközkészletünkkel nem terjeszkedhetünk. Közösségi ideológiák elemeinek, értékrendi hívószavaknak az azonosításához, történetük leírásához, diakron és szinkron értelmezésükhöz az irodalomtudósoknak mindig is közük volt (lásd például Tarnai Andor magisztrális kisonográfiját a *Hungarus-tudat történetéről*¹⁶). Nem volt ritka eset az sem, hogy részt vettek kimunkálásukban is, ez azonban nem annyira az irodalomtudományos, sokkal inkább a közéleti munkásságuk részének tekinthető. Politikai tézisek igazolása, személyes közéleti preferenciák érvényesítése pedig semmiképpen sem lehet irodalomtudományi feladat. Amiként probléma lehet abból is, ha az irodalomtudomány szövetségesi rendszerét túlságosan tágra vonjuk. Sokan gondolják úgy, hogy a történeti horizontú humántudományok együttműködésében olyan tartalékok vannak, amelyek egyaránt járhatnak episztemikus hasznokkal és összehangolt érdekérvényesítési lehetőségekkel. Ebben kétségtelenül sok igazság van; nem véletlen, hogy az elmúlt időben megnövekedett az inter- vagy multidiszciplináris kutatások vonzereje, és ezek különösen alkalmasnak is bizonyultak kultúrantropológiai téteket is hordozó vizsgálatok, például a személyes és kollektív identitások, tudatformák, érvényesülési mintázatok nagy rendszereinek történeti feltárása és hasonlók alkalmával. Ugyanakkor világossá kell tenni, hogy az irodalomtudománynak mint sajátos episztemének egy bizonyos ponton bizonyosan a kellő határozottsággal kell tudnia megmutatni saját diszciplináris érdekeltiségeit, fogalmi és terminológiai rendszereit, eljárásrendjének érvényességi küszöbértékeit, a vizsgált összefüggések önelvű tagolására való képességét és készségét. Az irodalomtudomány által elvégzett és elvégezhető vizsgálatok célképzete és rendje nem válhat összemoshatóvá a társtudományok érdekeltiségeit artikuláló eljárásokéival. A történettudomány, a művészettörténet, a zenetörténet, a történeti folklórisztika és más tudományterületek felvetéseikkel, szempontjaikkal, adataikkal sok értékes anyagot tehetnek hozzá egy irodalomtörténész korszakismeretéhez, de már tapasztalatai megnevezésében sem szükséges egyneműsége törekednie velük, még kevésbé a következtetései levonásában. Nagyon is lehetséges például, hogy a korszakküszöbök megállapításában egészen más kronológiát állítson fel egy művészet- és egy irodalomtörténész.¹⁷ A képzőművészet vizuális és az irodalom verbális-textuális jellege éppen eléggé különbözik ahhoz, hogy egészen eltérő mediális valóságtapasztalatokon át egészen különbözőképpen összetevődő, eltérő temporalitásokban különböző dinamikával mozgó humán alrendszerket képezzen, ezek értelmezésében pedig eltérő belátásokat kényszerítsen ki. Ha nem így volna, bármikor megkérdőjelezhetné az irodalomtörténész illetékességét vagy egy, az övénel érvényesebb valóságleírásra magát felhatalmazottnak tudó társtudomány, vagy egy valamiféle, magát az esztétikum specifikus történeti horizontjai fölé rendelő, a történelmi létbe vetettség minden empirikus tapasztalatát birtokolni vélő és abban

16 TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Bp., Akadémiai, 1969 (Modern Filológiai Füzetek, 6).

17 Vö. BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, *Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez*, Hel, 55(2009), 201–225, 224–225.

a történelmi napirend ontológiai bizonyosságával eligazodó teleologikus rendszerező eszme. Egy ilyen uralmi viszony természetesen elfogadhatatlan, sőt az is állítható, hogy amikor például egy vers és egy festmény rokonnak érzékelt művészeti jegyeinek megnevezését végezzük el, a minősítések bármelyikét legalább az egyik alkotás vonatkozásában legfeljebb metaforizációként érthetjük. (Természetesen külön mérlegelést kívánnak azok az esetek, amikor a költő és a képzőművész azonos személy, vagy az alkotások között valami másfajta genetikus viszony – a törekvéseknek teret adó közös műhely, recepciós-rezonáló kapcsolat stb. – is kirajzolódik.)

Az irodalomtudomány módszertani autonómiájának az általa tanulmányozott jelenségek textuális természete jelenti a megkerülhetetlen alapját. Az elmúlt évtizedek során a filológia és a textológia nemzetközi diskurzusa jelentős szemléleti és módszertani megújulást ért meg. Az ortodox (lachmanniánus) textológiai elveket a szerzői funkciók megosztását explicitté tevő, az interpretatív döntések elkerülhetetlenségét állító, majd azokba a befogadót is bevonó, a szöveg állandóságát és önazonosságát kikezdő felvetések kérdőjelezték meg, ezzel párhuzamosan programszerűen megfogalmazódott a „nem megalapozó filológia” kívánalma. Az ilyen filológia nem tekinti önmagát az interpretációtól elválasztható, azt megalapozó diszciplínának, amely transzparens műveletekkel egy semleges, objektív szövegállapotot volna képes előállítani és azt a rá épülő értelmező eljárások számára „tisztán” felkínálni; vagyis nem tekinti magát olyasféle zajmentes csatornának, amely az írásos kultúra dokumentumait torzítás nélkül, a szövegek végleges megállapíthatóságának eszményétől vezérelve volna képes közvetíteni. Lényegi feladatai közé sorolja viszont, hogy tematizálja saját kulturális feltételezetségeit, amelyek maguk is kontaminálják, torzítják az általa közvetített szövegeket. Az ilyen filológia így nem reflektálja ki magát a mű hatáspotenciáljának történetéből valamiféle időtlen teljesítménnyé, hanem dialogikus viszonyban áll mind a szöveget értelmező jelen idejű kérdőpozíciókkal, mind a korábbi filológiai elképzelésekkel, az általa elvégzett szöveggondozói munka adekvát eredménye pedig a korábbi értelmezői hagyományt is – annak filológiai vetületeivel együtt – láthatóvá tevő szövegkiadás. A nemzetközi filológiaelmélet meghatározó folyamataira az elmúlt évtizedben a hazai textológiai gyakorlat is figyelemre méltó aktivitással reagált. A kritikai szövegkiadásokra vonatkozó korábbi textológiai szabályozás uniformizáló előírásrendszere helyett a Textológiai Munkabizottság 2004-ben elfogadott dokumentuma¹⁸ az alapelvekre koncentrált; nem a tartalom és a módszerek szabályozására törekszik, hanem olyan viszonyítási pontot ad, amelyhez képest minden kiadás a maga egyedi problémái szerint határozhatja meg magát. A benne megfogalmazott minimumkövetelmények nem az egyes textológiai irányzatok, hanem a szakszerű tudományosság és a dilettantizmus közé húznak határvonalat. A munkabizottság 2011–2013 között miskolci helyszínnel három konferenciából álló sorozatot rendezett,¹⁹ amelyek együttesen – a magyarorszá-

18 [DEBRECZENI Attila, KECSKEMÉTI Gábor], *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához*, It, 85(2004), 328–330.

19 Az első konferencia előadásai: *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012.

gi textológia történetében első ízben – a teljesség igényével, rendszeresen tekintették át a hazai textológiai munkát, mérlegelték az elmúlt évtizedek szövegkiadásainak reflektált vagy öntudatlan tudományelméleti pozícióit, tudománytörténeti helyét, filológiai elveik korszerűségét, következetességét, valamint azokat az újabb irodalomelméleti és kultúratudományi megfontolásokat, amelyeknek szerepük van vagy szerepük kellené legyen filológiai elméletünk és gyakorlatunk 21. századi újrapozicionálásában. A hazai filológiai és textológiai gondolkodás paradigmátikus megújulása és az ezeket az elveket érvényesítő textológiai gyakorlatunk az egyik feltétele és – immár – alapja irodalomtörténeti szintézisünk megvalósításának; a nem időindex nélküli megalapozóként manifesztálódó, hanem dialogikus viszonyokban álló textológia jelenti az egyik felmutatható és felmutatásra érdemes metszetét a korábbi és a jelenkori értelmezői közösségek által megformált folyamatos diszkusszív hagyomány elbeszélhetőségének.²⁰ Párhuzamosan egyébként azzal, ahogyan ma már a kánonrendek bármiféle átalakításának igényét is egyértelműen olyan előfeltételekhez köthetjük, amelyek filológiai természetű tennivalók elvégzését kívánják meg.²¹

4. Új szintézis felé

A sarokpontok világos kijelölése után itt az ideje rátérni a tervezett szintézisünkhöz választandó látószög és célképzet kérdéseire.²² A bemutatott vállalkozások bármelyikéből levonhattuk azt a tanulságot, hogy még egy nagy kollektív kezdeményezés sem lehet képes az irodalomtudomány elméleti repertoárjában és gyakorlati megoldásaiban megmutatkozó kivételes gazdagság maradéktalan birtokbavételére, de regisztrálhattuk azt is, hogy sikerességének feltétele nem is egy efféle, megvalósíthatatlan extenzív totalitás. Kötelező kívánalmak viszont a megalapozó választások és döntések reflektált

20 BENE Sándor, *Filológia és hungarológia = Intézmények, folyamatok és kutatások a nemzetközi magyarságtudományban: A Jyväskyläi Egyetem Magyarságtudományi Programjának első húsz éve – Institutions, Tendencies and Research in the International Hungarian Studies: The First Twenty Years of the Jyväskylä University's Hungarian Studies Program*, szerk. FENYVESI Kristóf, TUOMO LAHDELMA, Jyväskylä–Pécs, University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Department of Art and Culture Studies, Hungarian Studies, 2013 (Spectrum Hungarologicum, 7), 93–105.

21 SZILÁGYI Márton, *Vannak változások: Az elfeledés és felfedezés műveletei az irodalomtörténetben*, Alf, 64(2013)/3, 63–70.

22 A következő gondolatmenet sokat merít Bene Sándor és Hites Sándor a szintézis előkészítő munkálatai során a régiség, illetve a 19. század tárgyában írott, kézíratos tervezeteiből. Köszönet mindkettejüknek a rendkívül gondolatgazdag felvetéseikért és a személyes konzultációkért! Az Irodalomtudományi Intézetben 2014 őszén megrendezett értekezletek hatására a modernség tárgyában Angyalosi Gergely, Kappanyos András és Veres András készített ugyancsak kézíratos koncepcióvázlatot, majd arra többen írásban reflektáltak. Ezeket a megélenkült eszmecseréket ugyancsak nagy haszonnal lehetett itt kiaknázni, köszönet értük! – Mire az olvasó a gondolatmenet e pontjához érkezett, már bizonyosan világos a számára: a *szintézis* szó minden alkalommal számos nyelv- és elmefilozófiai, ismeret- és kommunikációelméleti megfontolás által korlátozott értelemben szerepel – mert csak akként szerepelhet – a szövegben. E megszorításokat – az egyes helyeken való ismételt nyomtatékosításuk nélkül is – figyelembe kell venni a tervezett munka érvényességi modalitásával kapcsolatban.

volta, valamint a mellettük szóló argumentumok kifejtésére való képesség és készség (mégpedig a legitim szakmai készletben megfogalmazódott álláspontok köréből). E két kívánalom már érvényes narrációt eredményez, sikeressé viszont csak egy harmadikkal együtt válhat az elgondolásunk: akkor, ha a felvállalt eljárásrend nagy megtermekenyítő hozammal működtethető, vagyis ha részletgazdag deskripcióra alkalmas, interpretációs lehetőségeket megnyitó, új kontextusok felvázolására késztető, revelatív belátásokat eredményez. Ezt persze úgy is kell érteni: ebben az esetben sem lehetséges – valószínűleg már sohasem lesz többé az – a magyar irodalom történetének megírására vállalkozni, hanem csakis a magyar irodalom egy történetének a megírására. Nem célunk bizonyítani, hogy az általunk választott látószög bármilyen szempontból magasabb rendű vagy inkább kielégítő volna bármely másiknál, hanem csupán annak a belátására számítunk, hogy tervünk kollektív munkaformában reálisan teljesíthető; hogy nagyobb szabású annál, mint amit individuális erőfeszítésektől lehetne remélni; és hogy elvégzésre érdemesnek ígérkezik.

A bármely megközelítés vagy módszer kizárólagosságába vetett hit megkérdőjelezése természetesen karöltve jár a bármiféle teleológiának alárendelt, üdvtörténeti elrendezésű narrációtól való feltétlen tartózkodással. Ugyanakkor a teleológiának mégis jelentős szerepet szánunk az elkészítendő munkában. Nem a mai irodalomtudós professzionisták ilyen vagy olyan teleologikus értelmezéseinek kívánunk teret engedni, vagyis szilárdan hisszük, hogy a teleológiának semmi szerepe sem lehet a feldolgozás módszerében. A feldolgozás tárgyaként azonban a munka koherenciáját biztosítani képes egyik legfontosabb tényezőként nevezhetjük meg. Nézetünk szerint az irodalmat illető teleologikus elgondolások, képzetek története nélkül az irodalom története megírhatatlan. Amiképpen a jelenkor irodalomtudományi elgondolásainak elhatárolásában és a kapcsolati hálózataik közötti eligazodásban eminens szerepe van a célképzetekre irányuló reflexiónak, úgy az elmúlt időkben az irodalomról folytatott gondolkodás terepe is hasonlóan tagoltnak, diffúznak, széttartónak, differenciáltnak gondolható el, s a törekvések megnevezésében, elhatárolásában, dinamikájuk leírásában a nyíltan kimondott vagy implikált célképzeteiknek megkerülhetetlen a jelentőségük. A nézőpontok lokalizálásával, argumentumrendjük analízisével bizonyos értelemben a mai irodalomtudományi mezőny hol csupán analóg törekvésekkel, hol szervesebb, genetikus kapcsolatokkal is idekapcsolható rokonai és előzményei írhatóak le. Ha egyetlen fókuszpontot lehetne csupán megneveznünk a szintetizáló munka elvégzésétől remélt előrelépés és önmegértés jellemzőjeként, bizonyosan épp ez volna az: megérteni és működésmódjaiban jellemezni azt az irodalomnak nevezett, különös jelenségrendszer, ami ilyen páratlan intenzitású felszólító erővel húzza maga köré a legmélyebb egzisztenciális tétet elnyerő, a norma és a normasértés, az üdv és a kárhozat, a saját identitás és a másik, az azonosulás és a tagadás kategóriáivá kiélezett emberi értelmező műveleteket. Kevés vagy éppen alig valami tartja össze ezt a diskurzusteret, ha az egyes irányok által érvényesnek tekintett fogalmak, terminusok, értékrendek, eszmei összetevők, kánoni szereplők, módszerek vagy akár a megközelítésre érdemesnek tartott szövegkorpusz olyannyira különböző készleteire tekintünk. Egyetlen dolog van, amit standard és hatalmas erejű összetartó erőként megnevezhetünk: mégpedig éppen

az, hogy minden szólam ugyanazon diskurzustérhez való hozzászólásként, ugyanazon diszciplináris tér – mégpedig a többiekénél autentikusabb – megművelőjeként érti önmagát, ugyanahhoz a diszkusszív hagyományhoz való hozzáépítésként igyekszik önmaga felé téríteni a figyelmet. E hagyományhoz kapcsolódásuk korántsem jelenti azt, hogy a hagyományt egységesnek tekintenék: értelmező műveleteiket épp a hagyomány egy részének integrálásával, más részének elvetésével végzik. Alig van más egység ebben a hagyományban, mint az, hogy a beléje lépők egy nem megkérdőjelezett, hanem általuk is fenntartott, létükhöz nélkülözhetetlen hagyomány hovatartozásán, értelmezésének hangsúlyain vitatkoznak és osztozkodnak. eltérő célképzeteik vajmi keveset érnének és vajmi keveset valósíthatnának meg, ha nem az értelmezéseknek teret adó közös hagyománynak kívánnának új irányokat szabni általuk.

A végtelen gazdagság, az értelmezői irányoknak felmérhetetlen számú kombinációkban való ötvöződése persze igencsak megnehezíti a közöttük való tájékozódást, történetük, kiterjedésük, hatáspotenciáljuk dinamikájának mérlegelését. Legalább kronológiai rétegeik megkülönböztetésével meg kell próbálkoznunk ahhoz, hogy eredetüket, a kimunkálásukkor általuk betölteni kívánt funkciókat leírassuk. Különböző kiindulási pontokhoz igazodó nagy rendszereik megkülönböztetésére számos megvilágító erejű kezelési mód kialakult az európai és az angolszász eljárásrendekben. A reneszánsz kialakulásakor például nyilvánvaló fordulat jelölhető meg az időképzetek tekintetében: a korábban megszakítatlan láncolatként, reflektálatlanul kezelt időfolyamat helyett ekkor jelent meg az időbeli távolság képzete, célként tételeződött a különbség áthidalása, ami több nemzedéknyi európai tudós számára adott feladatot is, episztémét is a klasszikus antikvitás szövegtörzsével való reflektált viszony kialakításának nagy humanista projektuma formájában.²³ A nemzetközi mezőnyben ma sem lebecsülhető hatású az a koncepció, amely oly nagy jelentőséget tulajdonít ennek az eszmei folyamatnak és oly egységesnek ítéli azt, hogy elfogadja a reneszánsz terminusnak olyan használatát, amely még a 16–17. századot is felöleli, és ezek helyett a 18. századra és a 18–19. század fordulójára alkalmazná a modernitást nyitó kora újkor fogalmát.²⁴ Ugyanez a felfogás egyébként ezzel a meghosszabbított reneszánszsal mint a középkorból szervesen kifejlődő, azt lezáró periódussal számol, vagyis szerinte a felvilágosodás, majd az industrializáció és az urbanizáció társadalmi folyamatai lesznek azok, amelyek először teremtenek új, a korábbit felváltó és attól gyökeresen különbözni kezdő műveltség szerkezetet.²⁵

Bár e radikális korszakolási koncepció minden elemével nem értünk egyet, a 18–19. század fordulójának nézetünk szerint is megkülönböztetett fontossága van, noha helyesebbnek tartjuk olyan belátások segítségével végezni el a célképzetes gondolkodás történetének korszakoló leírását, amelyek fokozottabb mértékben támaszkodnak a

23 KECSKEMÉTI GÁBOR, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország = Filológia és textológia...*, i. m., 13–51.

24 JOHN MONFASANI, *A reneszánsz mint a középkor betetőző szakasza*, ford. DOBOZY NÓRA, *Hel*, 55(2009), 183–200.

25 VÖ. PETER BURKE, *Koraújkor?*, ford. SZENTPÉTERI MÁRTON, *Obeliscus: A Koraújkor Folyóirata*, 1(2014)/1, 13–21, 21.

textuális jelenségekre vonatkozó le- és előíró fogalmi keret egykorú, maguk a szerzői funkciót gyakorló alkotók által is belátható rendszereire. Az irodalomról való gondolkodás európai története mindig is megpróbálta nagyobb csoportokba, célképzeti alapelvekbe rendezni a szövegek által teljesített vagy a tőlük teljesíteni remélt hatás-funkciókat. Ismeretes a klasszikus antik retorikaelméleti gondolkodás hármass célképzeti rendszere, a *docere*, *movere*, *delectare* hatásfunkcióiban a totális szöveguniverzum bármely pozícióját elfoglaló textuális jelenség leírására és értelmezésére megteremtett keret. E funkcionális beosztás bizonyos összefüggést mutat ugyan a műnemelméleti gondolkodás három alapvető kategóriájával (*genus iudiciale*, *genus deliberativum*, *genus demonstrativum*), ám az efféle csoportosítási kísérletek végső soron inkább azt teszik felismerhetővé, hogy tiszta esetek rendkívül ritkán fordulnak elő, az egyedi szövegek leírására legtöbbször a műnemre és a hatásfunkcióra vonatkozó belátásokat célirányosan ötvözni képes *genus mixtum* bizonyul igazán alkalmasnak. Legalább Tacitus *Dialogus de oratoribus*a óta az is belátható, hogy összefüggés mutatkozik a társas kommunikációnak teret adó mindenkori állam politikai berendezkedése és intézményrendszere meg a *docere* és a *delectare* hatásfunkciói számára – egymás rovására – rendelkezésre álló kiterjedtségi mérték között. Hasonló összefüggést állapíthatunk meg az egy-egy korszakot meghatározó eszmei összetevők és a kommunikatív hatás-funkciók között. Úgy tűnik például, hogy a reformációt követően a protestáns felekezetek számára oly fontossá válnak a kommunikációs célokat szövegszerű megalkotottságukban teljesítő jelenségek intellektuális-rationális-dogmatikus funkciói, hogy a klasszikus antik műnemi rendszert – először és egyetlenként a retorikaelmélet történetében – egy negyedik kategóriával, a *genus didascalicum*éval tartják szükségesnek kiegészíteni.²⁶ Ugyanez időszak katolikus célképzeti tételezéseiben viszont a *docere* kívánalma legfeljebb járulékos és instrumentális szerepű; elsődleges fontosságot a *genus deliberativum*nak tulajdonítanak, amely a *movere* feladatát hivatott ellátni, mindenekelőtt az erkölcsi és gyakorlati életvezetési vonatkozások tekintetében.²⁷ A két felfogás mögött nyilvánvalóan eltérő a nyelvfilozófiai háttér is: a nyelvet a rationális-fogalmi gondolkodás számára adekvát kifejező keretként elgondoló realista és a kizárólag nyelvi kifejezőeszközök által létrehozható érzelmi és esztétikai hatások keltette, nem fogalmi természetű azonosulás, beleélés nominalista alapon nyugvó tételezése is igen különböző szemléleti rendszerekben állanak. Közös bennük ugyanakkor, hogy mindkét kommunikációs eszmény egy szubsztanciális jellegű, a textuális megfogalmazáshoz képest feltétlenül előidejű, külső instancia hatékony képviselőjében látja végső teloszatát. Felettebb érdekes, hogy a felvilágosodásként megnevezhető jelenségcsoport a rationális diskurzus és a reflexív tudatosság kogníció-modelljéhez kapcsolódik majd, ezzel egyidejűleg azonban a poétikai, majd az esztétikai gondolkodásban olyan változások mennek végbe, amelyek épp a nyelv analitikus működésének meghaladásában, a

26 KECSKEMÉTI GÁBOR, *A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói (1525: Melanchthon kidolgozza a genus didascalicum elméletét) = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig...*, i. m., 217–227.

27 KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 106–113.

szöveg bármely külső szubsztanciától való leválásában, önelvű saját instanciaként való fellépésében körvonalazzák saját irodalmi eszményeiket.

Alapvetően ezekre az irodalmi reflexió közegében kialakult belátásokra támaszkodva, a magyar irodalomról való célképzetes gondolkodás történetében – akárcsak az európai irodalmak esetében – két egymástól paradigmaticusan elkülönülő, egymást váltó alrendszer figyelhető meg. Ezek a legtöbb nemzet irodalmában időben igen közel, a 18–19. század fordulóján, a 19. század első harmadában váltották egymást. A szintézis leendő olvasója minden bizonnyal járatosabb a 19–20. századi irodalmiságot meghatározó szépirodalmi, autonóm irodalmi, belletrisztikai paradigmában, amelynek kulcsfogalmai az alkotó részéről az eredetiség, a személyesség, a különleges, ihletett pillanatban való, racionális fogalmi keretek között meg sem ragadható, sok érzelmi összetevőt és képzelőerőt megmozdító alkotási folyamat, a befogadó részéről az újdonság, érdekesség kielégítésének vágya, az érzelmi azonosulás, a katartikus átélés vagy az önfelelt szórakozás, az egész irodalmi kommunikációs folyamatban pedig a nem-intellektuális, ezért taníthatatlan, csak beleéléssel megszerzhető, gyakorlással képezhető érzéki-érzékletes megismerés, a nem-fogalmi megismerő lélekrészek (affektivitás, emocionalitás) kitüntetett szerepe. Ez a fajta irodalmiság élesen elkülönül a nyelvhasználat többi, nem-irodalmi formáitól, műfajaitól, üzeneteitől és alkalmazaitól, így éles határvonal húzható pl. tudományos-szakirodalmi és szépirodalmi szövegek között. A 19. század előtti irodalom lényegében másfajta természetű, gyökeresen más paradigmában álló irodalmiságot testesít meg. A romantikus és posztromantikus irodalmi produkció értékcentrumában kitüntetett originalitással szemben a magyar irodalom történetének a 18. századig tartó szakaszában a tanítható és elsajátítható, általános érvényű kompetenciák játszottak nagyobb szerepet. A különleges, ihletett és felemelő pillanatok helyett a mentális képességek és etikai normák tipizálható szintjének való megfelelés, az autonóm igazságfogalom helyett külső instanciák instrumentumkénti közvetítése, az eredetiség helyett a felismerés asszociációs szemantikai mezőit megmozgató imitáció és adaptáció, az esztétikai öncél helyett a pragmatikus kiaknázás határozták meg ennek az irodalomnak a tömeges mindennapjait.

Ennek az egyszeri, ám túlbecsülhetetlen jelentőségű irodalmi célképzeti paradigmaváltásnak a leírása a tervezett szintézis egyik alapvető szemléleti kulcstényezője. A paradigmaváltást megelőző közel nyolc évszázadnyi időszakkal a *régiség* irodalmát tárgyaló első kötet foglalkozik. E korszakfogalom komplementere a második és a harmadik kötetben kifejtésre kerülő *modernség* fogalma, amely értelmezésünkben a 19. század jelentős hányada és a 20. század magyar irodalomtörténetének együttes megnevezésére szolgáló – természetesen nem homogén fogalmat jelölő és nem értékfogalomként használt – terminus. A régiség és a modernség korszaka közé természetesen nem húzható éles határ, épp ellenkezőleg: a 18. század végét és a 19. század első felét a két paradigma huzamosabb együttélése jellemzi, amelynek során gyengülő és felerősödő, centrálissá váló és perifériára szoruló, elágazó és összeolvadó, párhuzamosan futó, közeledő és távolodó, elhaló és nagy virulenciával dinamizálódó folyamatok több évtizedes jelenségei jelzik azt az átrendeződést, irány- és súlypontváltozást, ahogyan az irodalmi rendszerek közötti átalakulás végbemegy. A társadalomtörténeti szempontból

értelmezhető, elsődlegesen politikai eszközökkel kezdeményezett modernizációs törekvéseket ráadásul világosan el kell választanunk a kulturális és irodalmi modernség jelenségcsoportjától. A figyelmen kívül nem hagyható nemzetközi fogalomtörténeti értelmezések arra figyelmeztetnek, hogy az irodalmi modernség egyik katalizáló tényezője épp a társadalmi modernizáció ellentmondásos voltára tett reflexiókban vagy kritikában ragadható meg, értelemszerűen tehát a társadalmi modernizáció előrehaladottabb, megtapasztalható és előnytelen oldalait is megmutató foka szükséges hozzá. Okunk van azonban azt gondolni, hogy az industrializáció, a technológiai modernizáció, a kapitalizáció és a kommercializáció, továbbá az ezekből előálló demográfiai jelenségek, mindenekelőtt az urbanizáció Magyarországon a nyugat-európai történésekhez képest feltétlenül jelentős fáziskéséssel jelentkező folyamatai az irodalmi modernség értelmezésében is különbségeket hoznak a felszínre. A 19. század eleji modernizációs (politikai és társadalmi) törekvések egyik kulcsfogalma, a nemzeti elvű művelődés a latint 1844-ig államnyelvként használó, egyebekben pedig egy németajkú birodalomba intranzigens – többek között oktatáspolitikai (és a maguk idejében szintén modernizációsnak nevezhető) – eszközökkel beilleszteni kívánt Magyarországon rendkívüli sebességgel válik az irodalmi folyamatok irányaira nézve konstitutívává, gyorsítva és radikalizálva a régiség (ebből a szempontból: kozmopolita) kereteinek megbontását. Így a nemzeti elvű modernizáció a kultúra, ezen belül az irodalom egy olyan, radikális újjátásként, a régiség elveinek gyökeres meghaladásaként leírható és mindehhez adekvát intézményeket is megteremtő rendszerével párhuzamosan hódít teret, amelytől semmi okunk megtagadni, hogy maga is az irodalmi modernségnek egy szakaszaként, mégpedig a majd az ugyanezen modernizációt immár problémaként észlelő, esztétizáló modernség előtti válfajaként volna megnevezhető. A második és harmadik kötet közötti szimbolikus tagolásra a kultúra egészét átható millenniumi megemlékezéseket tartjuk alkalmasnak, éppen mint az esztétizáló modernség előtti, 19. századi szemléleti formákat reprezentatív módon totalizáló, ugyanakkor kiüresedtségüket és folytathatatlanságukat is visszavonhatatlanul leleplező jelenségcsoportot. Annak a közbeszédet mélyen átítató tematizáló hatásnak, amely az ekkor megmutatkozó csoportképletek és a minden korábbinál explicitebben kivehető intenciók mérlegelése körül kibontakozott, az egyik, erőteljes és dinamikus ága a már korábban is jelentkező alternatív elgondolásokat a következő évtized során látványos változásokat elindítani képes erejűvé transzformálta és – továbbra is a modernség korszakán belül – új irodalmi (alkotói) igényeket és (befogadói) elvárásokat generált.

4.1. A régiség nagy korszakának adekvát átfogó kerete a *litterae* irodalomfogalma, vagyis a nyelvre, tárgyra, műfajra, közönségre, funkcióra való tekintet nélkül, így tehát a szövegszerűen létrehozott művekben egyetemlegesen érvényesülő közös nyelvi-irodalmi kompetencia működtetését jelentő alkotásmód. Ennek az irodalomfogalomnak az eszménykijelölő és az értelmező műveletei meghatározóan a retorikai stúdiumok körében jutnak kifejezésre.

Amint a műnemekről és a hatásfunkciókról adott fenti áttekintés is mutatja, a régiség kiváló irodalomtörténeti szintézise volna elkészíthető retorikatörténeti alapokon, beleértve a teoretikusan artikulált, a mintakénti követésre felkínált és a tényleges gya-

korlatban alkalmazott normák változásainak tartalmát és formát egyaránt meghatározó érvényesülését. Szintézisünkben mégsem ezt tervezzük. Döntésünk alapvető oka az, hogy a régiség *litterae*-típusú irodalma diffúz funkcióintegrációban tart nemcsak irodalomtörténeti, hanem historiográfiai, jogtörténeti, tudománytörténeti, filozófia- és teológiatörténeti tanulmányozásra méltó összetevőket is, vagyis eszmetörténeti vizsgálata is elengedhetetlen. Természetesen eljátszhatnánk a gondolattal, hogy ezeknek a vonatkozásoknak a tárgyalását átengedjük a megfelelő szakmák tudománytörténeti érdekeltségét fenntartó specialistái számára, mondván, hogy például a filozófiai művekkel vagy egyáltalán a filozófiai vonatkozásokkal való elszámolás egy készülő filozófiatörténeti szintézis feladata. Egy ilyen döntéssel azonban kétszeresen is semmibe vennénk a *litterae* szövegtörzskében artikulálódó hermeneutikai felszólítást. Először is el kellene tekintenünk attól, hogy a diffúz funkcióintegráció képlékeny állapotában lévő rendszer autopoétikus karakterjegyei is éppily mérvű integráltságban tartalmaznak irodalmi és a szakstúdiumra reflektáló összetevőket. Másrészt, az utóidejű szemlélő pillantásával meg kell állapítanunk, hogy a *litterae* az általa autopoétikus kódolásban belátható önreflexív, meta-irodalmi hivatkozásokat messze meghaladó mértékben ráutalt a diszciplínák együttes szemléletére. Az irodalmi gyakorlat egyes jelenségeinek magyarázatához nemcsak az irodalomelmélet régi műfajainak (grammatika, retorika, poétika) területén belül található gondolatkörök szükségesek, hanem az ismeretelmélet, a filozófia, a teológia a közlést bármilyen szempontból befolyásoló tételezései és megállapításai is; egy kor ismeretelmélete, filozófiája és teológiája pedig, megfordítva, nem is csekély mértékben a kor irodalomelméleti meglátásainak adaptációiból, továbbfejlesztéseiből áll elő. Ezt a kettős felismerést – az egyébként tágabb szemléleti keretként megjelölhető (nemzetközi és hazai) kommunikatív alapelvű irodalomtudományi irányzatoktól nem függetlenül – a történeti kommunikációelmélet néven kidolgozott és alkalmazásba vett hazai szemlélet és módszertan fogalmazta meg,²⁸ így kézenfekvő

28 A következő összeállítás nem a történeti kommunikációelmélet alkalmazásának példáit sorolja, hanem csakis a felfogás keletkezéséről tudománytörténeti megállapításokat tevő tanulmányokból válogat: KECSKEMÉTI GÁBOR, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 99(1995), 561–576; KECSKEMÉTI GÁBOR, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK, 105(2001), 255–284; BENE SÁNDOR, *A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – A kora újkori modell*, ItK, 105(2001), 285–315; KECSKEMÉTI GÁBOR, *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók)*, ItK, 107(2003), 703–728; KECSKEMÉTI GÁBOR, *Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában = Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES ANDRÁS, társszerk. BEZECZKY GÁBOR, VARGA LÁSZLÓ, Bp., Gondolat, 2004, 161–168; KECSKEMÉTI GÁBOR, *Vallástól Wittgensteinig (és vissza?)*: A nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás történeti vizsgálata mint irodalomelméleti kihívás = *Régi az újban*, szerk. BENE SÁNDOR, KECSKEMÉTI GÁBOR, Helikon, 51(2005)/3, 309–324; KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 15–28; KECSKEMÉTI GÁBOR, *A régiség irodalomtörténetének vizsgálati elveiről*, Alf, 63(2012)/3, 60–67. Az áttekintések alapvető megállapítása, hogy Tarnai Andor szemléleti alapelveket meghatározó – a nemzetközi párhuzamokat e tekintetben messze megelőző – reflexiói megkerülhetetlen fontosságúak voltak a történeti kommunikációelmélet és annak módszertana kialakításához. E régi belátást most azzal kell kiegészítenünk, hogy Németh G. Béla kritikátörténeti korszak-monográfiája szintén tartalmazott olyan felismeréseket, amelyek a

választás, hogy a régiség szintézisének megírásában ez a szemlélet kapjon meghatározó szerepet.²⁹ A retorikatörténeti-poétikatörténeti és az eszmetörténeti megközelítésmód együttesében megvalósuló szemlélet alkalmazása azzal – a tervezett szintézis egész első kötetét messzemenően érintő – következménnyel jár, hogy a *litterae* tematikai-tárgyi egésze részben nyelvi, részben irodalmi konstrukcióként válik szemlélhetővé. Ez az, ami miatt nagy módszertani biztonsággal visszautasíthatjuk azt a gyanút, hogy nem a régi magyar irodalom, hanem a régi magyar művelődéstörténet megírására készülne. Ezzel szemben arról van szó, hogy egyrészt a tágon értett művelődési folyamatok és intézmények története inherens, elválaszthatatlan ingredienciája az önreflexív irodalmi mezőnek, másrészt az önreflexió referenciasémái, alakzatai messzemenően konstitutívak a *litterae* többi tematikai mezőjének működtetésében, azok jelentős részben nyelvi és fikciós produktumok.

A *litterae* fogalmi egységében figyelemmel kísért irodalmi kommunikáció tematikus mezőinek, makroterepeinek a régiség irodalmának tagolására felhasználni kívánt csoportjairól egyebütt már kifejtettük véleményünket,³⁰ e megfontolásokat itt részletesen nem ismételjük meg, csak a levezetés végeredményét rögzítjük. Az a kommunikáció, amelyet az emberek az Istennel illetőleg az Istenről, egymással illetőleg egymásról, a világgal illetőleg a világról, az időről illetőleg az emlékezetéről, valamint magáról a kommunikációról, a megnyilatkozásokról és azok módszeréről folytatnak, ezen az öt terepen összesen hatféle diskurzuscsoportot tesz elkülöníthetővé: a vallásos irodalom, a politikai és jogi irodalom, az egyéniségtörténet-érzelemtörténet-társasmorál gondolkörében mozgó irodalom, a tudományos irodalom, a történeti irodalom valamint a metairódmalmi irodalom tematikus makroterepeit, a maguk sajátos, tartalmi és formai vizsgálatra egyaránt érdemes műfaji rendszereivel, szocializációs intézményeivel, olvasási és befogadási szokásaival, mediális meghatározottságaival. A tematikus mezők kiterjedése, a bennük megmozduló intellektuális tömeg aránya, kidolgozottságuk és artikuláltságuk mértéke természetesen egyáltalán nem statikus, hanem folyamatosan változik; nyilvánvaló például, hogy a teológiai mező súlya hosszú távon csökken, a metairódmalmi reflexióké pedig részint növekszik, részint új, időbeli dimenzióhoz jut. Az egy-egy mezőben kidolgozott szölamok – úgy is, mint tartalmi panelek, mint szemléleti formák, mint megfogalmazási minták – bármely más mezőbe átcsúszhatnak, ott

legsorosabb párhuzamba állíthatók a kritikátörténeti könyvsorozat néhai szerkesztőjének felfogásával: „[...] a kritika szakmák közti jelenség, tudományágak közti műfaj, tudatkegóriák közti jelenség, intermediális, interdiszciplináris, interkategorialis világ. Poétika is, de nem poétika, pszichológia is, de nem pszichológia, etika is, de nem etika, politika is, de nem politika. [...] A művek sok tényezőjű értelmezése és értékelése majd a pszichológia, majd a politika, majd az etika, majd pedig egyéb ágazatok területén összegeződik, s alakul át esztétikaivá. Ez a második mozzanat, az esztétikai értéként való felmutatás azonban egyes kritikai irányzatoknál háttérbe is szorulhat, vagy egészen ki is hullhat az értelmezés és értékelés szempontjai közül...” NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában: A kiegyezéstől a századfordulóig*, Bp., Akadémiai, 1981 (Irodalomtudomány és Kritika), 14–15. (Nagyon köszönöm Dávidházi Péternek, hogy a fontos szöveghelyre felhívta a figyelmemet.)

29 BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, *Régi ötletek az új irodalomtörténethez (5+1)*, Lit, 32(2006), 238–251.

30 BENE–KECSKEMÉTI, *Javaslatok egy új irodalomtörténet... i. m.*, 209–212.

sajátos alkalmazásba vehetők, vagyis direkt használatuk mellett indirekt felhasználásuk is termékeny szemíózis forrása lehet.³¹

A jelen alkalommal csupán az „egyéniségtörténet, érzelmetörténet, társasmorál” címet viselő tematikus makroterepről, vagyis az individuumszemléleti narrációról kívánunk néhány észrevételt tenni. E fejezetek tárgya nem az általában vett biográfiai „én”, hanem az irodalom, az írás közvettségében, mediális helyzetben kidolgozható, létrejövő fikciós én-formák, a szubjektum imitált és imitációra felkínált modelljei, a sajátosan irodalmi szerepfelfogások, én-reprezentációk jellegzetes műfajai és témái. A szöveggel együtt és csakis a szövegben, a szöveg révén megépíthető én mintázatai ezek, az identitás artikulálására és követésre alkalmas mintaként való felmutatására is szánva. A textuskomponálástól elválaszthatatlan az énépítés, ugyanakkor az énépítés és énrevelálás csakis textuális lehet: nem egy létező artikulációs mező birtokbavételéről, hanem egy sosem létezett artikulációs mező megalkotásáról van szó. A textuális énépítés világ- és önszemléleti módként, referenciakeretként és irodalomalkotási konvencióként is működik. Vagyis ez a terep a legkevésbé sem pszichológiai kérdéseket feszeget, nem a szerzői lélektan, az elme kognitív funkcióinak és összeszervezettségüknek a mértéke a vizsgálat tárgya. Ha létezik irodalmat alkotó, irodalmi rendszert alkotó, sőt irodalmi közönséget és recepciók módozatokat alkotó összetevője az irodalmi történésnek, hát ezek az individuum-megképző produktumok mind ilyenek, az irodalomtörténeti narráció nagyban gazdagodik a temporális jellegzetességeikre tett reflexiókkal, az irodalomelméleti diskurzustér kitüntetett fontosságú útjelzői között van a helyük.

Az így felfogott individuumszemléleti narrációban természetesen a kiemelkedő fontosságú szerzőkről írott portréfejezeteknek is helyük van. Életművük egyes, tematikusan elhelyezhető részletei a többi tematikus terepen, vagyis a feldolgozás különböző egységeiben nyerne kifejtést, az életművet egységessé szervező, részint már a szerző pozíciójából is belátható eszmei és énszemléleti-énreveláló, részint a számára a kanonikus recepcióban juttatott és szándékától függetlenül intézményesült összetevőket azonban összegzett formában is fel kívánjuk mutatni. A portréba a biográfiai tények áttekintését is beleértjük. Lehet példát találni arra, hogy az életrajzi esetlegességek világát egyes szintézisek leválasztják az irodalomtörténeti narrációtól, és vagy lábjegyzetbe, vagy függelékként közölt betűrendes kislexikonba különítik el. Nézetünk szerint azonban az életrajzok számos ténye társadalomtörténeti vagy történeti tudásszociológiai értelemben tipizálható, rétegek, törekvések, tájékozódási irányok, irányzatok, csoportképző motivációk, generációs jellegzetességek fejthetők ki belőlük.³² Ezeknek az

31 BENE Sándor, *Szövegaktus*, ItK, 107(2003), 628–702; BENE Sándor, *Politikai nyilvánosságmodellek és politikai diskurzustípusok a kora újkori Magyarországon (Javaslat egy kutatási programra) = Hatalom és kultúra: Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*, szerk. JANKOVICS József, NYERGES Judit, Bp., Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2004, I, 11–34; BENE Sándor, *Searle, Vico, Patrizi: A történeti pragmatika esélye = Régi az újban...*, i. m., 239–278; BENE Sándor, *Eszmetörténet és irodalomtörténet: A magyar politikai hagyomány kutatása*, Budapesti Könyvszemle, 19(2007)/1, 50–64.

32 KECSKEMÉTI GÁBOR, *Értelmiségi pályák a kora újkori Magyarországon: a tipikus és az egyéni = Értelmiségi*

összefüggéseknek az értelemadásban felhasználható, tartalmas volta komoly interpretációs lehetőség; a szerző számára recipiálásra rendelkezésre álló, birtokba vehető, intellektuális és emocionális összetevőket is tartalmazó énformák készletét a narráció egyik meghatározó kereteként lehet tekinteni.

Nagyobbrészt az egyéniségtörténet, érzelmtörténet, társasmorál makroterepén lesznek leírhatóak azok a jelenségek is, amelyek a régiség alapvetően imitációelvű irodalmán belül a legnagyobb autonómiafokú alkotási módozatokhoz kapcsolódnak.³³ A retorikai és eszmei keretek által rendelkezésre bocsátott és a kor intézményeiben (elsősorban az iskolában) mélyen interiorizált, az analízis és a genesis, vagyis a szövegelemzés és az aktív szövegalkotás kettősségében is feldolgozott repertoárnak ugyanis nem kizárólag olyan felhasználási módjai lehetségesek, amelyeket fent az irodalom tömeges mindennapjainak neveztünk. Az intézményesült értelmezésekből kilépő, helyenként az intézményeknek az értelmezéshez való jogosultságát is tagadó, a szöveghez mind intellektuális, mind érzelmi aspektusokban személyes értelmezési módozatokat kapcsoló, s azokban egy bensőséges, személyes ént olykor akár normabontó módon, nem kanonikus interpretációs vagy artikulációs eljárásokkal reveláló befogadás- és kifejezőmód a posztromantikus esztétikai kíváncsiságot is kielégíteni képes, különleges alakzatokat teremt a régiség irodalmában. Korábban ezek – természetesen a legnagyobb figyelemre méltó, ámde – diszkrét szigeteknek látszottak a *litterae* szövegtengerében, újabban viszont – elsősorban a konfesszionalizációs kereteket fellazító, azokat feszegető törekvéseknek járó figyelem megnövekedésével – felvethető az a kérdés, hogy nem használhatunk-e velük kapcsolatban inkább egy másik metaforát, a szövegtenger által elfedett, ám folyamatosan emelkedő tengeri talapatát, amelynek korábban szórványosan, a 18–19. század fordulóján azonban kontinensnyi méretben való előbukkanása ilyesformán hosszú távú folyamatokkal jól előkészített tektonikus mozgásként jellemezhető. Az e folyamatokat részletesen bemutató narráció előnye, hogy azt a döntést, amely az írásbeliségben zajló folyamatokra mind a régiség, mind a modernség időszakában az *irodalom* megnevezést alkalmazza, a pusztá homonímia reflektálatlansága helyett a szerves, genetikusan kibontakozásra tett reflexióként teszi értékelhetővé.

4.2. Már a régiség mezőnyében – elsősorban a kegyességi irányzatokban, a pietista hermeneutikákban és a radikálisabb reformáció spiritualista törekvésekkel meghatározható, entuziaszta csoportjaiban, de szórványosan egybeült is – kialakul az irodalmat érintő célképzeteknek egy olyan csoportja, amely produktív szerepet juttat a jelentésszemioziszban az affektusoknak. Az autonóm irodalmiság kezdeteinek megközelítéséhez pontosan az affektivitás korszakfogalomként értett képleteit használhatjuk fel, az érzékenységnek és a romantikának korszakküszöbként betöltött jelentőségét hangsúlyozva. Ezeknek mind irodalom-, mind eszmetörténeti jellemzése és az időköz-

karriertörténetek, kapcsolathálóok, írócsoportosulások, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Nagyvárad-Bp., Partium-reciti, 2014, 13–30.

33 Ezeknek fontosságára – az első kötet tervezetének 2011. májusi miskolci vitáján, majd azt követően több konzultációnk során – Balázs Mihály hívta fel a figyelmet a legnagyobb nyomatékkal. Az e bekezdésben megfogalmazódó kutatási paradigma az ő kontextusteremtő segítségével alakult ki, köszönet érte.

ben autonómiát nyert esztétikai mezőben való artikulálása lehet a legmegfelelőbb kiindulópont a szintézis 19. századot tárgyaló, középső kötetéhez.

E második nagy korszakban válik teljessé a *litterae* felbomlása, és ennek a folyamatnak úgy adható adekvát leírása, ha a narráció is egyre többet kienged a kezéből azok közül a diskurzustípusok közül, amelyek autonómmá váló szakirodalmi pozícióknak lesznek a megszervezői. Magától értetődik, hogy párhuzamosan azzal, ahogyan a szaktudományos pozíciók autonómmá válásáról beszélünk, úgy a tőlük felszabaduló irodalom autonómiafokának növekedését is állítjuk. Természetesen a szépirodalmi-ként elismert diskurzusmoduszokban tovább folytatódik mindazoknak a kérdéseknek a megvitatása, amelyek a régiség irodalomtörténetének tematikai tagolására adtak lehetőséget, tehát szüntelenül jelentkeznek bennük akár transzcendens, akár politikai, akár individuumszemléleti, akár világismereti, akár történeti, akár metairodalmi tétű kérdézőirányok és szólamok. Ezek azonban – két kivétellel – már külön kerülnek az ugyanezen kérdéstípusok megvitatására szánt szaktudományi diskurzusoktól, a teológiától, a politikaelmélettől (államismeret, természetjog), közgazdaságtudománytól (statisztika) és jogtudománytól, a természettudományoktól, a professzionális történettudománytól. Míg e tudományszakok felvállalják az e tematikus terepeken megvitatható kérdéskörök totalitását, és azokat egyre lehatároltabb saját normákban tetet öltő kritériumok között vitatják meg, a szépirodalmi térfélen többnyire már nem születnek a teljes, rendszeres kifejtés, áttekintés igényével e területeket tárgyzó alkotások, hanem csak e diskurzusok egyes, szórványos, diszkrét pontjait érintő – bár azokat gyakran nagy plaszticitással megmutató vagy egzisztenciális tétű kérdésként újrafo-galmazó – pozíciókat regisztrálhatunk. Az e pozíciókat jellemző esetlegesség, rendszertelenség, alkalmiság indokolja, hogy az irodalmi megszólalások olyan tematikus makroterepekre való tagolását, amely a régiség irodalmában nagy magyarázó erejű, legitim választásunk volt, a 19. században már ne tartsuk fenn, vagyis ne kívánjunk kétes érvényességű képet adni az ekkor már kifejtett rendszerességben csak a szaktudományok tudománytörténete által felderíthető horizontokról. Az a két tematikus makrotérep azonban, amely kivételt jelent az irodalmi diskurzusból való kiválás és elkülönülés általános mozgásiránya alól, túlbecsülhetetlen fontosságú a 19. századi folyamatok megítélése szempontjából is, és ezért messzemenően felhasználjuk őket az e korszakról adott leírásunk felépítéséhez.

A metairodalmi kérdezőhorizont körül éppolyan szaktudomány teremődik (deskriptív, normatív és történeti horizontokat is kifejlesztve), mint a teológia, a történettudomány, a jogtudomány, a közztan stb. esetében, csakhogy egészen nyilvánvaló, hogy míg az utóbbiak esetében nem áll fenn az irodalomtörténeti vizsgálat kényszerítő ereje, az irodalom és az irodalomról való gondolkodás területén formálódó tudományszak(ok) együttes történeti vizsgálata nélkülözhetetlen az általunk választott tudományelméleti nézőpontból. A két jelenségkör között állandó a közlekedés: a 19. század magyar irodalmának egyik jellegzetessége, hogy az irodalmi termés nem jelentéktelen hányada célképzetes módon, a kritikai vagy elméleti normák által kijelölt pozíciók elfoglalásának szándékával jön létre. A poétikai norma konstitutív erejű a poétai alkotásban, a szépirodalmi műbe vagy a peritextusaiba foglalt poetológiai reflexió viszont akár újra-

szabhatja a poétikai normarendeket, vagyis konstitutív a teóriára nézve. A célképzetes szépírói működés szempontjából a poétikai rendszer leginkább konstitutívként hatni tudó – vagyis leginkább kompulzív – összetevője a műfajelmélet. Az egykorú belátások által kijelölt műfajelméleti rendszert épp ezért szintézisünk 19. századi kötete a csoportosítás egyik legfontosabb kereteként használja fel.³⁴ Azt lehetne talán gondolni, hogy az egységes narrációnkat veszélyeztetjük, amikor a régiség irodalmának csoportosítását elsősorban tárgyi-tematikai alapon végezzük el, a 19. századi irodalom általunk bemutatandó műcsoportjait pedig műfaji alapon tagoljuk. A műfaji beosztás során az egykorú irodalmiságban érvényesített kívánalomrendszer azonban a legkevésbé sem csupán formai: az egyes műfajokban feldolgozásra kínálgató tárgyak köre, a hangnem meghatározta szemlélet sok tartalmi-tematikai-funkcionális jegyet érvényesít az egyes műfaji csoportokban. Vagyis a 19. századi diszkusszió tárgyává tett jelenségcsoportoknak az irodalomtörténész számára a szétszabdaldó tudományszakokban már felkereshetetlen extenzív totalitása helyett ebben az esetben a műfaji rendszerezés az, ami az – egykorú fogalmak szerint – sajátosan irodalmi használat fogalomköréit, ábrázolási mintázatait, az ábrázolásban feltáruló érdeklőségeit a leginkább megmutathatja.

Az egyéniség, az érzelem, a társasmorál kérdései egészen más okból jelentenek kivételt az alól az általános mozgásirány alól, hogy a korábbi irodalmiság tanulmányozásakor a tematikus makrotérekben még lefedett kérdések kiszaladnak az irodalomtörténész lába alól, és önálló szaktudományokban teremtenek saját diskurzusrendeket. Egyrészt e kérdések vizsgálatának tudományos lehetőségei – akár a személyiség-lélektanra, akár a kollektív pszichológia episztéméjére gondoljunk – még gyerekcipőben járnak a korszakban (noha a kérdések iránti érdeklődés kétségtelenül fennáll, és tanulmányozásuk ma nyilvánvalóan tudománytalannak tartott iskolai – például a frenológia – esetében hatásról is, vitákat katalizáló szerepről is beszélhetünk), leírásuk, fogalmi keretük, szaktudományi normáik jelentős késéssel követik csupán a többi diszciplína autonómianyerését. Másrészt épp a közösségi lelki formák képzetei és azok személyes interiorizálásának modelljei a leginkább előtérben álló olyan összefüggések maradnak, amelyek az involváltság kiváltójának, előmozdítójának vagy közegének tekintett irodalom használati értékének egyik legfontosabb kívánalmaként a század során mindvégig érvényesülnek. Akár állam-, akár eredet-, akár hagyományközösségi szólamokat használ valaki, szilárdan tételezi, hogy a közösségi képzetben osztozó egyének az azzal konform egyéni személyiségmintázatokat hordoznak, ezek kialakítására és kifejezésére pedig olyan kollektív lelki formák állnak a rendelkezésükre, amelyek legfontosabb fenntartója és működtetője a felszólító erejű affektív mintázatokat a leghatékonyabban kezelő irodalmi univerzum. Szintézisünk önálló fejezetcsoportban tárgyalja a társadalmi szerepeknek, tereknek, funkcióknak azokat a formáit, amelyeket az irodalomnak ez a használati formája teremt, tölt meg vagy implikál.

34 A második kötetnek ez a sajátossága már a korábbi kötetkoncepció 2010. májusi miskolci vitáján nyilvánvalóvá vált. Az ott e tárgyban előadottak rendszerszerűen kifejtve: HITES Sándor, *A magyarországi irodalmak műfaj története a 19. században: Módszertani javaslat*, It, 92(2011), 131–149.

A vallás, a tudomány, a politika nagy rendszerei ugyan mind jobban elkülönülnek az irodalmi diskurzustértől, azonban a század egészén át – sőt, természetesen, napjainkban is – át is hatják, meg is termékenyítik azt a maguk szemléleti formáival. Nyilvánvaló, hogy az irodalomhasználat a század egészén át hordozza a felekezeti meghatározottság adta kereteket, a bibliai képzetek és nyelvi formák motivikus és tematikus hatása változatlan intenzitású, az irodalom emlékezeti formáinak rituális-liturgikus alapszerkezete – a kultusz kutatás tárgya – pedig vallásos szemléleti formák örököse. A történeti tárgyú szépirodalom hosszan fenntartja igényét a történelmi forrástanulmánnyal együtt való inszcenálásra, a századvég naturalista prózájának darwinizmusa és biologizmusa szorosán beágyazott a pozitivistá tudományelméletbe. A politikai nyelvek, szótárak, érvelésmódok irodalomra tett hatása központi fontosságú, egyes kulcsműfajok (irányregény, allegória) politikai érzületekhez és igényekhez kötődnek, az irodalom- és kultúraértelmezés átpolitizáltsága totálisnak tekinthető.

Az irodalom és az azt körbeölelő eszmei és kulturális tér közötti vonatkozásrendszerek kölcsönös és intenzív kapcsolata, csak lassan oldódó kötöttsége adekvát módszertani választásként teszi lehetővé, hogy a szintézis egészen a 19. század végéig nagy interpretációs hozammal működtesse a történeti kommunikációelmélet eljárásait. E második nagy korszaknak – a már bemutatott, részint a műfaj történetre, részint a társadalmi szerepekre, terekre, funkciókra irányulókkal mellett – két további fejezettípusra is szüksége van: a mediális meghatározottságot és az intézményi kereteket tárgyalóakra. A régiség irodalmában ezek a tárgykörök – mint fent világossá tettük – a tematikus makrotérek bemutatásának részei, hiszen minden ilyen terephez sajátos intézmények és mediális feltételek tartoznak. A 19. században ez a tárgyalásmód már nem vihető tovább: az irodalmi művek megalkotásának és közzétételének mediális módzatai (a hordozók és a közegek) a nagy diverzitásban kibontakozó műfaji rendszer legkülönbözőbb elemei számára egyaránt létmódot és használati-hozzáférési feltételeket biztosítanak (például a folyóirat- és hírlapirodalom publikációs adottságai vagy a mind industrializáltabb könyvkiadás), az irodalom egyéni, társas vagy eszmei intézményeinek kiépülése és differenciálódása pedig az irodalom autonómia iránti igénynek, majd növekvő autonómiafokának természetes kísérőjelensége, amely csak ritkán volna köthető a műfaji rendszer mindössze egy-egy pontjához, általában épp magának a rendszer egészének a kiterjedtsége, összetettsége és kimunkáltsága jelentik a számára a legitimációs bázist és hivatkozási alapot.

Amint már két vonatkozásban is említettük, az irodalom és a vele kölcsönhatásban alakuló más diskurzustípusok szempontjából a politikumnak különös jelentősége van a 19. században. A nemzeti és az állami közösségben megragadható kollektív alternatívák és az individuum identitásképzetei közötti – erős ideologikus telítettségű – közvetítést a kritika előszeretettel utalja az e tekintetben nagy hatékonysággal eljárni tudó irodalom illetékességébe, és maga az irodalom illetve annak poetológiai rendszerei is legitimnek ismerik el, sőt keresik és szorgalmazzák az ilyen természetű feladatvállalást. A közösségi képviselőre felhatalmazottság (a bárdköltészeti szerephagyomány) és az egyéni érzelmkifejezés konfliktusos viszonyának egyik feloldási módzata az egyéniségnek nemzetképviseleti formává, a nemzetlélektannak pedig kritikai normává

alakítása (bár ez természetesen nem egyedüli modellként, hanem az etnikumhoz tartozást, a lokális identitást vagy akár a kozmopolitizmust idealizáló szövegekkel való kölcsönhatásban érvényesül). A szétszórt exemplaritásban megragadott múlt helyett az okozati fejlődés szerves történelmét érzékelő történelmi tudat szintén célképzetes normákat fogalmaz meg az – e tekintetben a hatalomgyakorlás ideológiaként számba vett – irodalom kívánatos tartalma és elvárható küldetése tekintetében. A nemzeti, majd a dualizmus időszakában állami tétet nyerő, nacionalista szövegeket nyomatékosító historizálást azok a nagybeszélések totalizálják, amelyek a millenniumi ünnepek reprezentációs diskurzustere számára teremtik meg az ideologikum domináns referenciakereteit. Metafizikai jelentőségre jutó statikusságuk az idő teljességének és az irodalmi formák létrejött készletében egyben a rendszer zártságának üzenetét közvetíti. Az irodalomnak és az irodalomtörténetnek a kollektív képzetek kidolgozásához, rögzítéséhez és átélhetővé tételéhez való kapcsolódása adja a modernség első nagy változatának, a 19. századi irodalom és irodalmi gondolkodás előbb – a század jó kétharmadában – a szemléleti gazdagodás által összetettségében elmélyülő, majd – többségi és domináns formaként – hatalmi támogatást élvező, de interpretatív erejét veszítő és jelentésadó potenciáljában már legfeljebb a szubvertáló szemiózis által fokozható rendszerének a meghatározó jegyét.

4.3. Az 1896 előtti magyar irodalom főiránya a kollektív identitás erős ideológiai elemeivel terhelt – noha nem külső instanciát pusztán instrumentumként közvetítő, hanem mind a tárgyat, mind az érzületet teremteni képes – képviselési beszédmód. A kiegyezés utáni évtizedekben azonban már egyre fokozódó mértékben kimutathatóak az individualizációs centrumú elgondolások, a nemzetlélektan, a nemzeti karakterisztikum normáival szemben vagy azoktól függetlenül megfogalmazódó, a személyes, az egyéni, a benső, a lelki, az egyedi, a tapasztalaton túli, a nem-fogalmi, a nem-használatelvű, a hangulati megmutatkozásában érdekelt törekvések. Ezek látószögéből tekintve a modern társadalom elsősorban az ideológia szférájától elkülönült, kommercializálódó jegyeiben ragadható meg (a kommercializáció terminus jelentéstartományát itt egyáltalán nem feltétlenül hordoz negatív konnotációt, hanem a semleges leírás mellett akár nagy mérvű pozitív összetevői lehetnek: a sokrétű, tagolt választék elérhetősége, a fogyasztót választási szabadsághoz juttató pozíció anyagi és szellemi téren egyaránt növekvő szabadságfokot jelölhet, az írókat pedig megélhetéshez és vele – változó mértékű – autonómiához juttathatják ezek a piaci folyamatok), a tradicionális létformák elenyészése, az industrializáció, az urbanizáció a társadalmi kötöttség sokféle korábbi formájából való kilépés lehetőségeként értékelhető (bár természetesen nem kevesebb újfajta kötöttségi forma létrejötte is regisztrálhatóvá válik), az identitás bizonyos keretek között megválasztható, a szubjektum egyéni preferenciák mentén megépíthető. Az önszemlélet nemzedéki formáival és az újnak mint önmagában vett értéknek a kultuszával összekapcsolódó individualizációs és autonómiaelvű folyamat a domináns irodalmi rendszer felől tekintve dekadenciaként vagy – erősebb minősítéssel – destruktívként neveződik meg, a 20. század első évtizedében azonban a törekvéseknek ez a korábban marginalizált csoportja tudja az irodalmi életet jelentős mértékben megújítani, intézményeket és fórumokat létrehozni, ezek révén pedig felkapott, népszerű, divatos szó-

lamokkal újratematizálni a kulturális közbeszéd korábban sohasem látott kiterjedésű hányadát. A modernség irodalmának a nemzeti képviseleti formákat felváltó, új, esztétizáló iránya meghatározó jelentőségű a következő évtizedek mozgásirányai tekintetében. Az esztétizáló modernség az európai irodalom megelőző bő fél évszázadából több, egymásra rétegződő, egymásra korántsem mindig a folytatás szándékával vagy a folyamatosan fenntartott érdekeltség belátásával tekintő törekvésnek (parnasszizmus, szimbolizmus, impresszionizmus, szecesszió), sőt ezeknél korábbi és általuk meghaladni kívánt formációknak is (például a romantikus zsenielméletnek) közel egyidejű, akár egy-egy alkotó munkásságában is eklektikus, mégsem antagonisztikus jellegű meghonosodásaként, használatba vételeként, az általuk elérhető szemléleti és formai lehetőségek kiküzdéseként értékelhető.³⁵

E fő hangsúlyok mellett azonban nyomban jelezni szükséges néhány további olyan tapasztalatot és tendenciát, amelyek korlátozhatják az esztétizáló modernségre fókuszáló figyelem kizárólagosságát. Mindenekelőtt szükséges jelezni, hogy az öncélú és önérdékű művészetben, a totális esztétikumban kifejezést találó, csak önnön affinitásai és belátásai által vezérelt szabad szubjektum eszménye – a művészet autonómiájában adekvát kifejezésre jutó autonóm individuum – az adott társadalmi és ideológiai körülmények és tradíciók között természetesen emancipációs jelenségcsoportként értékelhető, vagyis maga is rendkívül erőteljes ideológiához kötődő. Az önnön integritását megőrizni és műalkotások nyelviségébe transzponálni képes személyiséget elgondoló művészetfelfogás ugyanakkor nyilvánvalóan nem lehet hosszú távon jelentős módosítások nélkül fenntartható képlet, hiszen már a századelő horizontján rendelkezésre áll és szórványosan recipiálásra is kerül a nemzetközi filozófiai, hermeneutikai és nyelvfilozófiai felfogások közül nem egy, amely ennél jóval korlátozottabb érvényességet jelöl ki a szubjektum ontológiai pozíciójaként. A magyarországi eszmei és kulturális életben viszont továbbra is nagy intenzitással érvényesül a nemzeti karakter kifejezésének a nemzeti klasszicizmusban örökérvényű ideálját felmutató kritikai gondolkodás, hatnak és – a világháború éveiben, majd az azt követő válságos időszakban még fokozódó – hivatalos támogatásra, nagy olvasottságú fórumokra találnak a nemzeti elvű közösségi képviselő tradícionális beszédmódjai, ideologikuma és poétikai elvárásai. Az újító törekvések oldaláról szintén korlátozott az esztétizáló modernség hatáspotenciálja: az európai modernség több évtizedes késéssel, egymásra torlódva jelentkező, eklektikus tendenciái (például a romantikus zsenielméletet és az impresszionista kritikát egyszerre érvényesíteni kívánó igény) nagyon hamar az avantgárd törekvések gyorsan teret nyerő rendszereivel is szembeállják magukat, és azokhoz képest is pozícionálódniuk kell. Az ön-újraértelmezésük újabban hagyományörző modernségnek nevezett paradigmája³⁶ időben egybeesik az újabb szubjektumelméletek – a nyelvet birtokló szubjektum helyett a szubjektumot birtokló nyelv – intenzívebbé váló recepciói és rezonáló folyamataival. Mindezek a korlátok és megszorítások arra figyelmeztetnek, hogy a magyar irodalom semmiképpen sem egycentrumú a 20. század első felében, hanem a

35 ANGYALOSI Gergely, *Esztétizmus, esztétizáló modernség*, Lit, 39(2013), 400–412.

36 TVERDOTA György, *A hagyományörző modernség születése*, Lit, 40(2014), 119–132.

szellemi horizont legkülönbözőbb pontjain vannak olyan rangos műhelyei, amelyek eszmei összetételének, artikulációs potenciáljának felelősségteljes felmérése egyaránt elengedhetetlen. A helyzetet még összetettebbé teszi a trianoni döntések után a szomszéd országokban kisebbségbe szakadt nemzetrészek saját kulturális arculatának fgyelembevétele. A legnagyobb szellemi potenciállal rendelkező, legnépesebb kisebbségek, az erdélyi és a szlovenszkói, viszonylag hamar meg tudták teremteni azokat a saját publikációs fórumaikat, amelyeknek az irodalmi ízlésirányokban, összetevőkben és célképzetekben való orientációja markánsan különbözött az anyaországi repertoárétól, tökéletesen érvényes, gyakran nagyon korszerű és széles horizonton tájékozott alternatívát jelenítve meg a magyar irodalom színeképében. A küldetéstudatos vállalás, a nemzeti sorskérdések tematizálása, az ennek során használt (olykor a propagandisztikusig élezett) erős ideologikum, az azonosulásra felkínált személyiségképletek erős tradicionalitása a lírában, a narrációs eljárások és szerkezetek a hagyományos történetmondást újrahasznosító volta a cselekményes prózában – olyan sajátosságok, amelyeknek meglehetősen világos magyarázatát lehet lelteni a katalizmatikus történelmi körülmények között. Az irodalom múltjából a felszínre hozott vagy a felszínen tartott, funkciójában gyakorlatilag a 19. század első fele nemzetképviselési hagyományának analogonjaként működöttetett kifejezőképzlet és eszközrendszer az egyik legérdekesebb és recepció horizontjában irodalomszociológiai sajátosságokat is megmutató jelenség a magyar irodalomtörténet időszerkezetében, s ekként feltétlenül éppoly körültekintő tárgyalásra méltó, mint a budapesti centrumban egyidejűleg artikulálódó irodalmi és irodalomkritikai mozgásirányok.

A második világháború után, a kommunista hatalomátvételt követően mind az anyaország, mind a magyar kisebbségek szülőföldjén berendezkedő totalitárius államok hivatalos irodalompolitikájában a közvetlen haszonelvűség igényét érvényesítő, a tükrözéselvű, ún. realista valóságábrázolást a tendenciózus propaganda és manipuláció kívánalmaival egyesítő, a közérthetőség előírásával tömeges hatásra számító direktívák léptek működésbe, és találtak kisebb részben és átmenetileg naiv lelkesedéstől áthatott, nagyobb hányadában és a közepszerűek körében cinikus kiszolgálókra. Az állampárti kultúrpolitika blokkolta – tiltotta vagy akadályozta – a 20. századi modernség a megelőző évtizedekben kialakított sokféle és nagy megjelenítő hozamúnak bizonyult artikulációs módozatának szerves továbbfejlődését, ezek helyett azokhoz a megjelenítési eljárásokhoz nyúlt vissza támogatási preferenciáiban, amelyek az (akkor) nemzeti elvű kollektív képviseletet kitűző 19. századi modernség kommunikációs normáira építettek. Rendkívül érdekes jelenség, hogy míg az ezt az alkotásmódot a totalitárius pozícióból megfogalmazott kívánalmak kielégítése végett alkalmazó műveken efemer jelenséggént lépett át a velük kapcsolatban poétikai gazdagodást semmilyen értelemben sem reflektáló hatástörténet, egy-két évtizeddel később – a hetvenes évek közepétől már feltétlenül – hasonló poétikai jelenségeknek a kisebbségi nemzetsors irodalmi életében való felbukkanása többnyire személyes hitelű, magas autenticitásfokú irodalomként számíthatott a recepció elismerésére, természetesen az ekkor már puhulóban lévő kultúrpolitikai térben. A korlátozott autonómiának ugyanebben a felemás térben bontakozott ki ezzel egy időben a modern irodalmi törekvések egy újabb válfaja, a

posztmodern irodalom, amelynek reflektált kettős beszéde eredményesen valósította meg – az irónia, az abszurd, az imitáció, az intertextualitás eszközeivel – a politikai olvasatok előtt is nyitott szubverziót. A posztmodern regisztrálása és – a modernség törekvésein belüli – korszakképletként való leírása, továbbá a neoavantgárd jelenségek ismertetése nagyjából az utolsó olyan szakasz, amelynek a kidolgozása még a feladata lehet egy ma a megvalósítás útjára lépő irodalomtörténeti szintézisnek.

A modernség 20. századi történetét tárgyaló harmadik kötet felépítésében a történet 19. századi szakaszát elbeszélő második kötet több tematikai megoldása eredményesen fenntartható. Nyilvánvaló azoknak a fejezeteknek a szerepe, amelyek az irodalom intézményeivel és médiumaival foglalkoznak; mindkettő tekintetében számos és gyökeres változás történt a 19. századi állapotokhoz képest, és mindkét területen tudatos csoporttörekvések előre eltervezett átalakító hatásával is számolhatunk, noha az eredmények nem minden tekintetben feleltek meg az intencióknak. A társadalmi teretek, szerepek, funkciók bemutatásának fontossága sem kíván hosszabb bizonyítást: minthogy az irodalom (történetesen a nemzettel kapcsolatos) kollektív ideológiáknak és az ezek keretében értelmezhető szubjektumképleteknek az artikulálójából az önálló individuum benső meghatározottságú identitásformáinak kifejezésével kapcsolatos célképzet útjára lép (és válik közben új típusú kollektív ideológiák hordozójává), e nagy horderejű változás a szubjektumformák és nyelvi-irodalmi megalapozásuk és artikulációjuk leírása nélkül értelmezhetetlen. A műfaji csoportokban való tárgyalás jelentősége viszont nyilvánvalóan megváltozik, minthogy a műfajok tartalmi és formai konvencióinak fenntartására vagy a helyreállításukra való törekvés csak részleges – bizonyos szakaszaiban (például a húszas évek második felében) inkább, többnyire kevésbé érvényes – jellemzője a 20. századi modernségnek, megbontásuk viszont annyi új kezdeményezést, átmeneti formát és ötvözetet teremt, hogy fenomenológiai leírásuk helyett célravezetőbb a rájuk ruházható funkcióval kapcsolatos elgondolások eredetét, kifejtett és implikált rendszereiket áttekinteni.

4.4. Tervezett szintézisünk a történelmi magyar királyság fennállásának időtávját a magyarországi irodalom egésze tekintetében kívánja tárgyalni. A régiség Hungarustudatának megfelelően, nyelvre, etnikumra, kulturális eredetre és regionalitásra való tekintet nélkül a történelmi Magyarország területén művelt irodalom részének tekintjük a közös szellemi térben való megvitatás szándékával előlépő és közös célképzetek alá rendelt kulturális formációkat. A latin nyelvű érintkezés bizonyos diskurzusterületek és társadalmi rituálék természetes közege egészen a 19. század közepéig, sok tárgykörben jóval kiterjedtebb terminológiával és szerteágzóbb, kimunkáltabb artikulációs mértékkel, mint az a diskurzusban részt vevő egyének bármelyikének anyanyelvén és anyanyelvi kulturális térben lehetséges lett volna. Emellett a magyarországi német, szlovák, román, szerb, jiddis és még számos etnikai és regionális nyelven alkotott irodalom a maga konvenciórendszerével éppúgy belép akár a tematikus makrotépeken tárgyalt közösségi kérdések megvitatásába, akár a műfaji lehetőségeiben mérlegelt és kifejezésre juttatni kívánt autonóm irodalmiság szubjektumkonstrukciós tétet is hordozó emancipációs folyamatába, intézményi és mediális alrendszerei pedig a magyarországi irodalom egészének szintetizáló rendszerében megfigyelhető finom el-

mozdulásaikkal együtt írhatóak le a legadekvátabban. A trianoni döntéseket követő időszak irodalomtörténete esetében viszont a „magyarországi” jelző fenntartása már korlátozó értelmű volna és az államhatáron belül született irodalomra szorítaná a tárgyalást, holott nyilvánvalóan a magyar irodalom történetének részeként kell leírásra kerülnön a szomszédos utódállamok magyar nyelvű (sőt a kezdeti évtizedekben akár magyarországi identitást egyéb nyelven hordozó) irodalmi rendszereinek alakulástörténete (lényegében máig hatóan az eredetközösségi identitás értékörző kifejezésének regionális küldetésében vagy az egyetemes irodalom minden minősítő és lokalizáló jelzőt elhagyó közös minőségelvében osztozni kívánó célképzetek változó dinamikával érvényre jutó alternatívája). Az 1920 utáni magyar államhatáron belül nem magyar nyelven keletkezett irodalom a korábbiaknál jóval kevésbé van olyan potenciál birtokában, hogy a modernség változó irányainak idehaza tematizálódó folyamataihoz érvényesen hozzá tudjon illetve épp ehhez kívánjon hozzászólni, amennyiben egyes szerzők és törekvések esetében mégis ilyen súlyú és hozamú szövegekre tudunk rámutatni, természetesen számolunk velük az elbeszélés egyik összetevőjeként. Amiképpen ma már egyre világosabban látjuk azoknak a külföldön, idegen nyelven keletkezett műveknek a jelentőségét is, amelyek magyarországi írók peregrinációs vagy emigrációs pályaszakaszaiiban annak a nemzetközi tájékozódásnak, szellemi kapcsolatkeresésnek a nyomjelzői, amely később a hazai kultúra rendszerében is megmutatkozott, akár a hazatértek személyes részvételének, akár műveik recepciók megvitatásának a formáiban. Az ilyen sokrétű módon a magyarországi illetve a magyar irodalom történetéhez kapcsolódó nem magyar nyelvű irodalmak tárgyalásában tehát elvi megfontolások nem fogják korlátozni munkánkat, azonban gyakorlati lehetőségeink – úgymint az érdemi előmunkálatok többnyire nyomasztó hiánya és kutatóapparátusunk korlátozott kompetenciája – az e téren elérhető kimunkáltság fogyatékos voltát okozhatják.

A fentiekből kitűnhetett, hogy összességében mi a válaszunk arra a kérdésre: valóban kikényszeríti-e ma valami egy új irodalomtörténeti szintézis elkészítését. Egyfelől nem áll fenn ilyen kényszer: a tervezett művel összemérhető vállalkozás keletkezése óta eltelt fél évszázad (noha nem kevés idő) önmagában nem érv az erőfeszítések fokozása, összpontosítása és felgyorsítása mellett. A többszerzős vállalkozások kivitelezhetetlenségét vagy éppen egyáltalán a narráció (különösen ilyen hosszú időtávot és sok szereplőt felölelő narráció) teljes elvi lehetetlenségét vallók éppúgy nem hullatnának könnyet a terv elhalásáért, mint ahogyan a hazai tudomány- és kultúrpolitika terében sem jelentkezne fájó hiányérzet. Másfelől, természetesen, fennáll a kényszerítő erő, és erősebb, mint valaha. Megvannak azok a motivációk, amelyek (a személyes ambíciók kiteljesítése, az egyéni kutatási tervek háborítatlan végrehajtása helyett) egy ilyen, a leglelkiesmeretesebb és legigényesebb kivitelezés esetén is – hiszen ez előre látható – részben méltánytalan, részben viszont jogos és még jogosabb kifogások tömegének kitett vállalkozás elvégzésére ösztönöznek. Melyek volnának hát azok? Mint mondtuk, nem bizonyos, hogy az értelemteljes irodalomtörténeti elbeszélés gyakorlati – oktatási, kulturális – célokra is felhasználható megvalósítása iránti társadalmi igény még fennáll egyáltalán. De az bizonyos, hogy a megértés, a belátás, a differenciálás, az adekvát

megítélés legtágabban értett szellemi műveleteinek aktív gyakorlása csakis olyan társadalomtól remélhető, amelyben elevenen él az önnön múltjának, hagyományainak számontartása, mérlegelése és adaptív alkalmazása iránti igény. A szintézis megkísérlése kevés más eszközzel összemérhető intenzitású alkalom arra, hogy az irodalomról, az irodalom mibenlétéről és az irodalom történetéről való beszéd felszabadító hatását, mind egyént, mind közösséget teremteni és összetartani képes, kivételes erejét megtapasztalhassuk. Ebben az értelemben pedig már nem kényszer többé, hanem lehetőség. Sőt, diszciplináris-episztemikus értelemben is az: szakmai önismeretünk, értelmezői közösségekben és tradíciókban való benne állásunk, fogalmaink és terminusaink, egész argumentációs rendünk tudományelméleti és tudománytörténeti érdekeltiségi viszonyainak, működésmódjainak és érvényességi feltételeinek belátására perspektívát nyitó, páratlan lehetőség.

LÁZS SÁNDOR

A Döbrentei-kódex rejtvényének megoldása*

A *Döbrentei-kódex* 1508-ban Halábori Dobos Bertalan pap által, nagy valószínűséggel premontrei apácák számára másolt,¹ liturgikus tartalmú, de – mivel magyar nyelvű – nem liturgikus használatra készült kézirat.² Gábrriel Asztrik breviárium típusúként határozta meg a kódexet, amely zsoltárokat, himnuszokat és perikópákat tartalmaz.³ A kéziratban ezeken felül csupán néhány olyan, általa breviáriumi töredéknek mondott szöveg olvasható, amely kilóg ebből a sorból, mint például a zsoltárok számát összefoglaló disztichon, vagy az adventi perikópák verses argumentuma (128v: 18–19; 20–21), valamint a pénteki böjt okáról szóló magyarázat (215v: 11–21).⁴ Idegen elemnek tűnik viszont az *Énekek énekét* követő, a korszak magyar kifejezésével *mesének* nevezett talalós kérdés, rejtvény, amelyet latinosan az egész középkoron át *ænigmának* is mondtak.⁵

A *Döbrentei-kódex*ben mindössze öt sort kitevő rejtvényrel (242r: 16–21) keveset foglalkoztak. A kutatás első megállapítása az volt róla, hogy ritmizálható,⁶ így a kódexből átvett *Mese* cím alatt 1921-ben bekerült a *Régi Magyar Költők Tárába*.⁷ Horváth Cyrill ott azt is valószínűsítette, hogy a talalós kérdés megoldása a Szentháromság, de ezen

* A *Jelentem versben mesémet: Fikció és rejtett értelem a régi magyar irodalomban* (Szekszárd, 2014. május 21–25.) c. konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

1 A kódex kiadása: *Döbrentei-kódex, 1508: Halábori Bertalan keze írásával*, kiad., bev., jegyz. ABAFFY Csilla, T. SZABÓ Csilla, MADAS Edit, Bp., Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995 (Régi Magyar Kódexek, 19). Az idézéseknél magára a kódexre, levél- és sorszáma hivatkozom.

2 A liturgikus használat ellen szól egy paleográfiai érv is. A kódex igen fegyelmezett, tetszetős és jól olvasható, bastarda típusú írással készült; amelyet a korai humanista kapitális betűkészletéből vett nagybetűk tesznek ünnepélyessé (pl. 35v, 126v, 129r stb.). A latin nyelvű liturgikus kódexek esetében könyvirást használtak.

3 GÁBRRIEL Asztrik, *Breviárium-típusú kódexek: Függelékül a Lányi-kódex latin szövege = Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára (1134–1934): Fejezetek a magyar premontreiek nyolcszázéves multjából*, Gödöllő, 1934, 109–176.

4 A későbbiekben mindegyikről lesz szó. Értelmezések és források hozzájuk: TIMÁR Kálmán, *Prémontrei kódexek: Huszita vagy prémontrei biblia*, Kalocsa, 1924 (Pannonia, 1), 54–57.

5 Az ilyen típusú hosszabb rejtvények elnevezése a korszakban *ænigma*, de ezt a kifejezést a magasabb irodalmi stílus használta, Balassi mindenesetre így aposztrofálta versét: *AENIGMA egy horvát virágének nótájára*: „Jelentem versben mesémet, / De elrejttem értelmemet; / Kérem édes szeretőmet, / Fejtse meg nekem ezeket.” BALASSI Bálint *Összes munkái*, s. a. r., jegyz. KÖSZEGHY Péter, Bp., Osiris, 2004 (Osiris Klasszikusok), 11.

6 PINTÉR Jenő, *A magyar irodalom története a legrégebb időkől Bessenyei György fellépéséig*, Bp., 1909, I, 182; NÉGYESY László, *Szerzelék középkori verses emlékeinkhez*, It, 4(1915), 177.

7 *Középkori magyar verseink*, kiad. HORVÁTH Cyrill, I², Bp., 1921 (Régi Magyar Költők Tára; a továbbiakban: RMKT I²), 144.

túl nem jutott, nem értelmezte például, hogy mire vonatkozik Eszter és Judit szerepeltetése, mi az értelmük a – találós kérdésekre jellemző – homályos utalásoknak. Vadai István sem tudta feltörni a rejtvényt 2006-ban megjelent tanulmányában. Nem magyarázta az ószövetségi hősnők jelenlétét,⁸ és elutasította, hogy a *Mese* a Szentháromságra vonatkozna, szerinte a szöveg megoldása Jézus és a húsvéti események.⁹ Mind Vadai István, mind Horváth Cyrill egyes állításainak idézését, azok megerősítését vagy cáfolatát a *Mese* elemzése során az adott helyet elemezve végzem el; itt csak annyit előlegezek meg, hogy a találós mese valóban a Szentháromságot, annak egyes személyeit és azok megnyilvánulásait rejti, tehát több rétegű annál, mint amit Horváth Cyrill javasolt, és egészen más, mint amit Vadai István leírt. A találós kérdés minden egységét külön kell magyarázni.

Vadai dolgozatában bemutatta az eddigi kiadásokat is, a szöveg átírásának és versként való tördelésének buktatóira is felhívta a figyelmet, de újabb közlési formát nem ajánlott.¹⁰ A *Döbrentei-kódex* meséjének olvasata Négyesy László sortördelésében és Horváth Cyrill olvasatában modern központosással – tartalmi egységekre bontva – így hangzik:

1. Soha távol tőle;
benne vagyon néki lelke,
egyes ketten és hármas,
és nincsen benne választás.
2. Rajta kívül ő nézése:
lankad, miként Eszter,
vigyáz félvén, miként Judit.
3. Mondja kedven kedvét,
mert megtűzött, miként töv[i]s.
4. Idvösségnek hívatatik,
velünk egybe lakozik
elménkben és szívünknek állatjában.

A *Döbrentei-kódex* allegorikus meséjének forrása nem vulgáris, hanem latin szöveg volt. Horváth Cyrill állapította meg, hogy a rejtvény egy-egy furcsább kifejezése skolasztikus teológiai fejtegetések latin terminus technicusainak felel meg. Így a *benne* a latin *in se* ('magában véve') fordulatnak ügyetlen tolmácsolása, míg a *rajta kívül ő nézése* az *ad extra spectatus*, a 'kifelé való hatását tekintve' hibás fordítása.¹¹

8 Az Ószövetség három hősnője között szerepel Eszter és Judit, a harmadik Jáél. A kilenc hős asszonyt (Lukrécia, Veturia, Virginia / Eszter, Jáél, Judit / Heléna, Svéd Brigitta, Tübingiai Szent Erzsébet) gyakran ábrázolják szembeállítva a kilenc jó hőssel (Hektór, Nagy Sándor, Caesar / Józua, Dávid, Júdás Makkabeus / Arthur, Nagy Károly, Bouillon Gottfried).

9 VADAI István, *Mese*, Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 29(2006), 261–274; Uő, *Egy hiányzó hatyú: Balassi Bálint Aenigma című verséről*, Tiszatáj, 2004, 6.

10 VADAI, *Mese...*, i. m., 261–264.

11 RMKT I², 500. A kifejezések valóban megtalálhatóak a skolasztikus teológusok fejtegetéseiben.

A két skolasztikus műszo – a kiváló Horváth Cyrill nyomán haladunk – a *Mese* főbb egységeit is meghatározza. Az első rész az *in se*, azaz 'a dolog önmagában véve' tartalmát tárgyalja. Ez a verssorokra tördelt rejtvény első négy sora: *Soha távol tőle. Benne vagyon néki lelke, egyes ketten és hármas, és nincsen benne választás.* A feladvány egyszerű, csekély teológiai ismerettel is megoldható. Alexandria Szent Kelemen (150–215 körül) a katolikus teológia számára máig érvényesen ezt írta az Egyházat egységessé tévő Szentháromságról: „Ő, titokzatos csoda! Bizony egy mindenek Atyja, egy mindenek Igéje is, és egy a Szentlélek, és Ő mindenütt jelen van.”¹² Az idézet már tartalmazza a korán megszilárdult tant a Szentháromság egységéről,¹³ ami a rejtvényben ennyi: *és nincsen benne választás.*

Azt, hogy a rejtvény első szakasza a Szentháromságra vonatkozik, Horváth Cyrill is elfogadja, sőt – kisebb megszorítással¹⁴ – Vadai István is egyetért ezzel, azt azonban elutasítja, hogy ez az értelmezés az egész ænigmára érvényes, mivel nem tud mit kezdeni Eszter és Judit szerepeltetésével. Ám nem is kell a megoldásnak az egész rejtvényre igaznak lennie. Az első rész ugyanis *in se*, azaz önmagában vizsgálta a jelenséget, amelynek megfejtése a Szentháromság, tehát ennek az értelmezésnek a nyomán kell haladnunk. Nem is tehetünk mást, hiszen a rejtvény következő két egységének nincs alanya, tehát mindkettő csak a mostani megfejtésre, a Szentháromságra, vagy annak valamelyik személyére vonatkozhat.

A rejtvény második részében a Szentháromság hatását – *ad extra spectatus* – azaz megnyilvánulását kell vizsgálnunk: *Rajta kívül ő nézése: lankad, miként Eszter, vigyáz félvén, miként Judit.* A rejtvény e sorainak feltörése már nem egyszerű. Horváth Cyrill feltevéseket fogalmaz meg, idézem: „talán megjárja, hogy a »lankad« a »szeret« helyett van használva, a »vigyáz« az isteni gondviselésre vonatkozik”,¹⁵ de Eszter és Judit szerepeltetésére nem ad feleletet. Vadai István szerint a *lankad* nem vonatkozik a Szentháromságra, hanem Jézusra értendő, aki „nagycsütörtöki magányosságában” ellankadt, a két női hős pedig Jézus érzelmi és értelmi reakcióit jeleníti meg.¹⁶ Meglátásom szerint Vadai tévúton jár, magyarázatai filológiailag labilisak.¹⁷

12 CLEMENS ALEXANDRINUS, *Paedagogus* 1, 6, 42: „O miraculum mysticum! Unus quidem est universorum Pater. Unum est etiam Verbum universorum, et Spiritus Sanctus unus, et Ipse est ubique.” GCS 12, 115. A magyar fordítás: *A Katolikus Egyház katekizmus*, ford. Diós István, Bp., Szent István Társulat, 2013, 3§, 813.

13 A 4. századi ariánus eretnekekkel folytatott *homousion-* és *homoiouion-vitáról*: VANYÓ László, *Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe*, Bp., Szent István Társulat, 2009 (Ókeresztény Írók, 20), 352–448. Arról, hogy Jézus egylényegű vagy csak hasonló lényegű az Atyával, Madách is megemlékezett *Az ember tragédiája* bizánci színeiben: „Mondd, mit hiszsz, a Homousiont, / Vagy Homoiouiont? ÁDÁM Ezt nem értem. – / LUCIFER Ne valld be, ez most itt a fő dolog. / NEGYEDIK POLGÁR Lám, kétkedik, ez is hamishitű.” MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája: drámai költemény*, szinoptikus kritikai kiadás, s. a. r., jegyz. KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 227–229.

14 Vadai ebben a részben megfejtésnek Istent teszi meg; megoldása nem pontos, nem azonos azzal a fogalommal, amelyet a rejtvényben olvasunk. VADAI, *Mese...*, i. m., 268.

15 RMKT I², 500–501.

16 VADAI, *Mese...*, i. m., 271.

17 Legfőbb hiba, hogy csak a különböző fordítású magyar szövegeket vizsgálta, a *Vulgatát*, amelyből a történetek az eredetüket veszik, nem vetette össze velük. *Uo.*, 271–272.

Az első kérdés: jelentheti-e a *lankad* azt, hogy szeret. A *Magyar nyelvtörténeti szótár* nem ismeri a szónak ilyen jelentését.¹⁸ És mégis Horváth Cyrillnek van igaza. A megoldás az egyik középkori szeretetelméletben rejtőzik, mégpedig a 12. századi Szentviktori Richárd (1120 körül–1173) munkájában, a *De quatuor gradibus violentae caritatis*ban.¹⁹ Richárd a *caritas* négy fokát sorolja föl. Ezek mai szóhasználattal a következőképpen fordíthatóak: a megsebző (*caritas vulnerans*), a gúzsba kötő (*caritas ligans*), a senyvedő (*caritas languens*) és az elenyésző szeretet (*caritas deficiens*). Richárd mindegyik állapotot egy-egy szentírási szakasszal hozza összefüggésbe.²⁰ Vizsgált szövegünk szempontjából a harmadik fok, a *senyvedő szeretet* az érdekes. Ez eredetét az *Énekek énekéből* veszi: *quia amore languo* (Ct 5, 8). Kérdés persze, hogy több mint félezer évvel előttünk hogyan fordították a bibliai locust. A *Mese* előtt a *Döbrentei-kódex*ben éppen az *Énekek éneke* áll, elvégezhetjük tehát a fordítás próbáját. Ott a *quia amore languo* magyarsága ez: *hirdessétek meg öneki, hogy szerelm miá lankadtam* (240r: 6–7); ez – és más azonos hely²¹ – arról győz meg, hogy a *lankad* szó választása nem ötletszerűen történt. Az elképzelhető ugyan, hogy a fordító nem tudott Szentviktori Richárd szeretettipológiájáról, tehát nem arra utalva használta a *lankad* szót, hanem egyszerűen az általa ismert szótári megfelelőt választotta mind a *Mese*, mind az *Énekek éneke* esetében,²² ám az eredeti latin szövegbe a *languit* ige Richárd

- 18 NySz, II, 519–521. A szót nem lehet Eszternek a zsidó legendájából az itáliai festészetbe átszivárgó, és ott gyakran ábrázolt ájulásával kapcsolatba hozni, ilyen jelentése nincs sem a latin kifejezésnek, sem a magyar megfelelőjének. Amennyiben jól értem, Vadai István, amikor arról beszél, hogy „Eszter ellankad”, erre a Bogáti Fazakas Miklósnál is szereplő (*Az leánra Eszter magát ereszté*) ájulásjelentre gondol, de az ájulás nem azonos a *lankad* kifejezéssel. Vö. VADAI, *Mese...*, i. m., 269–270. Mindemellett meg kell jegyezni, hogy a *Vulgata* Eszter és a zsidók háromnapos böjtölését emeli ki (Est 4, 16–5, 1) és nem tartalmazza az Eszter ájulásáról szóló leírást, amely Bogáti históriájába a zsidó szöveg hagyományból került. A történet felbukkanására a reformáció megváltozott biblia szemlélete ad magyarázatot. Vö. Ingrid HAUG, Leonie von WILCKENS, *Esther = Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, München, C. H. Beck Verlag, 1968, VI, 49, 66, 76.
- 19 PL 196, 1207–1224. Ezen felül a következő kiadást használtam: RICHARD VON ST. VIKTOR, *Über die Gewalt der Liebe: Ihre vier Stufen*, Einführung und Übersetzung von Margot SCHMIDT, München–Paderborn–Wien, Verlag Ferdinand Schöningh, 1969 (Veröffentlichungen des Grabmann-Institutes zur Erforschung der mittelalterlichen Theologie und Philosophie: Neue Folge, 8).
- 20 A szeretet négy fokának eredeztetése: *Vultis audire de charitate vulnerante?* „*Vulnerasti cor meum, soror mea sponsa, in uno oculorum tuorum, et in uno crine colli tui*” (Cant. IV [4, 9]). *Vultis audire de charitate ligante?* „*In funiculis Adam traham eos, in vinculis charitatis*” (Osee I [11, 4]). *Vultis audire de charitate languente?* „*Filiae Hierusalem, si inveneritis dilectum meum, annuntiate ei quia amore languo*” (Cant. V [5, 8]). *Vultis audire de charitate deficiente, et in defectum adducente?* „*Deficit*”, inquit, „*in salutare tuum anima mea, et in verbum tuum supersperavi*” (Psal. CXVIII. [81]). *Charitas itaque defectum facit, languorem adducit. Charitas vincula habet, charitas vulnera facit.* Richardus a Sancto Victore, *De quatuor gradibus violentae caritatis* [4], PL 196, 1208–1209.
- 21 A *Döbrentei-kódex* fordítója következetesen fordítja a *languo* szót. Az *Énekek éneke* egy másik helye így hangzik: „Virágokkal ékeséhetek engemet, Malos fákkal szorohatok meg engem, mert szeretet miá ellankadé!” (*Döbrentei-kódex*, 237v: 15–16; Én 2, 5). *Fulcite me floribus stipate me malis quia amore languo* (Ct 2, 5). Egy másik helyen viszont indokolatlanul választja, amikor az ’elolvad’, ’beleolvad’ jelentésű szót szintén a *lankad* szóval adja vissza: „lelkem ellankada, hogy szóla” (239v: 22–240r: 1; Én 5, 6) – *anima mea liquefacta est ut locutus est* (Ct 5,6). A bibliai helyet idézi Richard is – PL 196, 1221 – a *caritas languens* magyarázatában.
- 22 Ennek a későbbiekben lesz nagy szerepe, hiszen az azonos fordító azt is jelenti, hogy a *Mese* a kódex többi részével együtt hagyományozódott, annak szerves része.

tipológiájából jutott. Ezt fordította az ismeretlen magyar szerzetes, a *lankadás* itt az isteni szerelem kifejezése.²³

A szó magyarázatával még nem jártunk a dolgok végére. Az biztos, hogy a *lankad, miként Eszter* hasonlat az első rész megfejtésére, a Szentháromságra vonatkozik, de a két hősnő szerepeltetése egyáltalán nem világos. Eszter története közismert. A Biblia szerint Eszter, zsidó származását eltitkolva, Achaszéros (Xerxész) perzsa király felesége lett. Ámán, a király magas rangú szolgája megharagudott a zsidókra, mert azok nem borultak le előtte. Elérte királyánál, hogy tiszteletlenségük miatt kiirhassák a zsidókat. Eszter háromnapos böjt után bátorságát összeszedve közbenjárt népéért a királynál, Achaszéros pedig megkegyelmezett nekik. Ámán végül ármánykodásáért elnyerte szörnyű büntetését.

Eszter históriája még mindig nem világítja meg a rejtvény értelmét, hiszen abban nincs szó szerelemről, legfeljebb Eszternek a népe iránt érzett szeretetéről, amiről a későbbiekben persze kiderül, hogy nagyon is sok köze van a megfejtéshez. Itt segít a rejtvény e szakaszának élén olvasott skolasztikus kifejezés, az *ad extra spectatus* értelmezése. Ez arra figyelmeztet, hogy a hasonlatban Eszter alakját valamelyik isteni személy cselekedete, pontosabban annak hatása, műve helyére állította a rejtvény szerzője. Ezt belátva már könnyebb a dolgunk.

Azt a késő középkorban gyakran ábrázolt jelenetet, amelyben Eszter királyné a zsidóság iránt érzett szeretete miatt kérleli Achaszérost, a 13. század végétől általánosan annak az előképének tekintik, ahogy Mária közbenjár az emberiségért Krisztusnál. A középkori tábla- és oltárképek alapján általában ezt a tipologizálást ismerjük, eszerint Eszter azonos Máriával, Achaszéros Krisztussal.²⁴

Judit – a rejtvény másik szereplője –, hogy megszabadítsa a zsidókat a hódítóktól, lefejezte az asszír hadvezért, Holoferneszt. Juditot a 13. század utáni tipológia szintén

23 Kérdés, hogy ez az istenszeretet miért nem a legmagasabb fokon lángol, miért elégszik meg Szentviktori Richárd kategorizálásának harmadik fokával. A lélek ebben az állapotban „csak egyvalamit szeret, egyvalamit ölel, egyvalamire szomjazik, egyvalamire vágyakozik. Ez után epekedik, ez után sóhajtozik, ez lobbantja lángra, ebben nyugszik el” („In hoc itaque tertio violentae charitatis gradu nil omnino satisfacere potest praeter unum, sicut et nihil sapere nisi propter unum. Unum amat, unum diligit, unum sitit, unum concupiscit. Ad ipsum anhelat, in ipsum suspirat, ex ipso inardescit, in ipso requiescit.” PL, 196, 1211) – így jellemzi Richárd a senyvedő (a *Mese* kifejezésével: *lankadó*) szeretetet, a találos kérdést értelmezve az egyház így szereti Istent. A *caritas* negyedik foka az *amor deficiens*. Ez az az állapot, amelyben az ember szomjazik, de nem tudja kielégíteni szomját, a „sóvár, sőt kielégíthetetlen szeretet szomja és éhsége nem csillapszik, hanem felkorbácsolódik, mivel csak vágya, nem pedig vágya tárgya az övé” („Quidquid agat, quidquid sibi fiat, desiderium ardentis animae non satiat, sitit et bibit, bibendo tamen sitim suam non exstinguit, sed quo amplius bibit, eo amplius et sitit.” PL, 196, 1212). Ez a szeretet már az elragadtatás állapota. Ezzel szemben a senyvedő szeretet (*caritas languens*) állapotában „a lélek teljesen beleolvad abba, akit szeret, és mindenestől eleped létében”. („In hoc statu, ut dicendum est, anima in illum quem diligit tota liquescit, et in seipsa tota languescit, unde et dicit: Fulcite me floribus, stipate me malis quia amore languo.” *Uo.*) A magyar fordítás: Kurt RUH, *A nyugati misztika története: A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*, ford. GÖRFFÖL Tibor, Bp., Akadémiai, 2006, I, 434, 436.

24 Jules LUTZ, Paul PERDRIZET, *Speculum humanae salvationis: Die Quellen des Speculums und seine Bedeutung in der Ikonographie*, Mülhausen–Leipzig, 1907–1909, I, 81, 173; II, 78, 84. tábla.

Máriával azonosította, aki az ördög, a gonosz legyőzője.²⁵ Ezen felül Judit az alázat (*humilitas*) és a mértékletesség (*continentia*), Holofernesz pedig a kevélység (*superbia*) és a bujaság (*luxuria*) megtestesítője;²⁶ ezt ábrázolja Donatello szobra Firenzében, a Pallazzo Vecchio előtt, ahol Judit a bűn fölött győzedelmeskedő erény jelképe. Ezek az értelmezések azonban ismét csak későiek.

Eszter és Judit alakjának ez a magyarázata nehezen férne a *Döbrentei-kódex* rejtvényének megoldásába. A megoldásban alakjuknak egy korábbi értelmezése segít, amelyet azért ismerünk kevésbé, mert a későbbi tipológia részben feledésbe taszította. Szent Jeromos (347–419/20) a szüzességről Eustochiumhoz szóló levelében ezt írta:

Mihelyt földre lépett az Isten fia, tüstént új családot alapított magának, hogy annak, akit az égben angyalok imádtak, a földön is legyenek angyalai. Akkor vágta le Holofernesz fejét a tiszta Judit, akkor égett el saját tűzén Aman, akinek nevét „gonoszság”-nak fordíthatjuk.²⁷

Mivel Judit és Eszter – bár az ő neve nincs kimondva, csupán az általa legyőzött Amané utal rá – mint általában a középkoron át végig, itt is közösen említetnek, gyanakodnunk kell, hogy hasonló, ha nem ugyanazt a dolgot jelképezik: az *ecclesiát*, a megtestesült Ige új családját, az egyházat. Szent Jeromos egy másik levelében, a Biblia könyveit magyarázva Esztert az *ecclesia* jelképeként mutatja be: „Eszter, az egyház előképeként, megszabadítja a népet a veszedelemtől.”²⁸

25 Egy 1436-ból származó francia vagy flamand eredetű *Speculum humanae salvationis*-kéziratban két kép van egymás mellett: Judit megöli Holoferneszt, ill. Mária legyőzi a gonoszt. A kódex mai jelzete: Leipzig, Universitätsbibliothek, Cod. Haen. 3506. Vö. Robert BRUCK, *Die Malereien in den Handschriften des Königreichs Sachsen*, Dresden, Meinhold & Söhne, 1906, 289; Edgar BREITENBACH, *Speculum humanae salvationis: Eine typengeschichtliche Untersuchung*, Straßburg, 1930 (Studien zur Deutschen Kunstgeschichte, 272), 30.

26 Az értelmezéshez Judit imájában találunk utalásokat: „Nézd, milyen kevélyek, s küldd haragodat a fejükre! Adj kezembe – nekem, az özvegynek – erőt ahhoz, amit tenni szándékozom. Ajkam fortélyával verd meg a szolgát urával és az urat szolgájával! Törd össze gőgjét egy asszony keze által!” (Judit 9, 9–10.) A magyar fordításokat a *Biblia: Öszösvetségi és újszösvetségi Szentírás*, Bp., Szent István Társulat, 1976 alapján közlöm.

27 „[...] statim ut filius dei ingressus est super terram, nouam sibi familiam instituit, ut, qui ab angelis adorabatur in caelo, haberet angelos et in terris. tunc Olofernae caput Judith continens amputavit; tunc Aman, quod interpretatur 'iniquitas', suo igne combustus est.” HIERONYMUS, *Epistula XXII*, 21, 8: CSEL, 54, 173. Magyarul: SZENT JEROMOS, *Levelek*, szerk. TAKÁCS László, Bp., Szenzár, 2005, I, 83. Az idézet a szüzességről szóló, 22. levélből származik; ford. ADAMIK Tamás.

28 HIERONYMUS, *Epistula LIII*, 8, 18: *Esther in ecclesiae typo populum liberat de periculo*, CSEL, 54, 461, 11. Magyarul: SZENT JEROMOS, *i. m.*, I, 217; ford. TAKÁCS László. Hasonló értelmezést ad a *Commentarii in Sophoniam prophetam*ban is: „Judith et Esther, in typo Ecclesiae, et occidisse adversarios, et periturum Israel de periculo liberasse: numquam post tergum meum manum curarent in ciconiam.” PL, 25, 1337. Az értelmezést a középkor elején számosan átvették, köztük ISIDORUS HISPALENSIS: „Allegoriae quaedam Scripturae Sacrae: Judith et Esther typum Ecclesiae gestant, hostes fidei puniunt, ac populum Dei ab interitu eruunt.” PL, 83, 116; ALCUINUS, *Disputatio puerorum per interrogationes et responsiones*, cap. VII (*De Veteri Testamento*), *Inter[rogatio:] Librum Hester quis scripsit? Resp[onsio:] Hester librum ipsa creditur conscripsisse, in quo eadem regina, sub figura Ecclesiae, Dei populum a servitute et morte*

Az ókor végétől egészen a 13. század végéig ez az értelmezés az uralkodó. Chartres gótikus Miasszonyunk-székesegyházának szobrai közt mindkét alakot megtaláljuk az *ecclesia* szimbólumaként. Eszter a Krisztust jelképező Achásvéros mellett térdepel, Judit pedig Sába királynője mellett, a székesegyház északi bejáratának kapubülbéiben látható; mindkét zsidó hősnő szigorú művészi koncepció jegyében került a díszítő elemek közé.²⁹ Ennek a koncepciónak hosszú irodalmi előzménye volt.

Hrabanus Maurus (780 körül–856) Esztert és Juditot az egyházzal, az *ecclesiával* azonosította. Az *Eszter könyve* magyarázatában azt fejtegeti, hogy amiként Achásvéros maga mellé emelte királynéul Esztert a vonakodó Vasti királynő helyére, ugyanúgy választotta Krisztus az egyházat a zsinagóga helyett.³⁰ Hrabanus kommentárjában az ószövetségi hősnőt az egyház jelképének tekintti, és Judit szobra Chartres-ban is ebben a funkcióban, az *ecclesia* szimbólumaként díszíti a székesegyház kapuját, bizonyosan nem véletlenül. Hrabanus Maurus *Judit könyvét* magyarázva azt mondja:

Commendat Judith presbyteris portam, quia sacerdotibus Christi sancta Ecclesia sollicitam castrorum Dei commendat custodiam, ut pervigili intentione ac solerti cura per arma orationum ea munire, et contra hostium insidias illaesa servare studeant.³¹

Rögvest kitűnik a kifejezés azonossága az *ænigmával*, Hrabanus az egyház féltő, gondos őrzését („sollicitam castrorum Dei [...] custodiam”) javasolja, a rejtvényben ez áll: *vigyáz félvén, miként Judit*.

Judit tehát a híveit féltőn vigyázó *ecclesiát*, míg Eszter az Istent szerető egyházat testesíti meg. A *Rajta kívöl ő nézése: lankad, miként Eszter, vigyáz félvén, miként Judit* szakasz értelme: az egyház, amelyet Krisztus és a Szentlélek hozott létre, úgy szereti és félve (féltve?) őrzi tagjait, miként azt Judit tette a zsidósággal, illetve szereti Istent, miként Eszter szerette népét.

A figura etymológiaiakkal díszített következő szakasz ismét rejtélyes: *Mondja kedvén kedvét, mert megtűzött, miként töv[i]s*. Horváth Cyrill megoldási javaslatában az szerepel, hogy *kegyelmét jelenti*, majd a későbbiekben módosítja ezt, és azt állítja, hogy a locus értelme a következő: *szerelemét jelenti, mivel tüskével van övezve, mint a tövisbokor; azaz: mivel szenvedett értünk*.³² Közel jár az igazsághoz, de a részletekben téved. Vadai István kevés figyelmet szentelt a szakasznak, csupán fél mondatban emlékezik meg arról, mit is jelenthet: „Judit *kedvét jelenti*, majd lakmározás után *virraszt*”, aztán végez

eripuisse scribitur, atque interfecto hoste Aman, qui interpretatur iniquitas, diei celebritas in posteros mittitur. PL, 101, 1127.

29 Adolf KATZENELLENBOGEN, *The Sculptural Programs of Chartres Cathedral: Christ – Mary – Ecclesia*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1959, 70–73.

30 HRABANUS MAURUS, *Expositio in librum Esther*, PL, 109, 635 skk.

31 HRABANUS MAURUS, *Expositio in librum Judith*, cap. VIII. PL, 109, 563. (Judit a kaput ajánlja a papoknak, mivel Krisztus papjainak a szent Egyház Isten várainak gondos őrzését ajánlja, hogy éber serénységgel és találékony gondoskodással az imádság fegyverei által erősítsék meg azokat, és az ellenség fortélyaival szemben épségben igyekezzenek megőrizni.)

32 RMKT I², 501.

a részeg Holofernesszel.³³ A *kedvét jelenti* – ha jól értem Vadait – itt talán abban az értelemben állhat, hogy Judit felkínálkozik Holofernesznek, ami viszont félreértése a *kedv* szónak.³⁴

A *mondja kedvén kedvét* csaknem azt jelenti, amit Horváth Cyrill először ajánl. A *kedv* szó a 16. század elején ugyanis még 'kegyelem', 'kedvezmény' (*gratia*) jelentésben is élt,³⁵ ami egyértelműen kitűnik Heltai Gáspárnak a *Döbrentei-kódex*nél fél évszázaddal fiatalabb *Újtestamentum*ából (1561–1562): „Ahol bővelkedett a bűn, sokkal feljül áradott a kedv”, amelynek latinja ez: „ubi abundavit delictum, superabundavit gratia” (Rm 5, 20).³⁶

A *kedv* szóval más figura etymologicát nem ismerünk.³⁷ Gyanakodni kell arra, hogy a jelentésükben eltérnek, hiszen az azonos alakú, de más toldalékú szavak ismétlésének egyébként retorikailag nem volna értelme. Úgy vélem, hogy a *kedvén* itt a *cupiditas*, *studium*, *desiderium* jelentésben, módhatározóként áll.³⁸ Ha értelmezésem igaz, akkor a sor ezt jelenti: *Mondja buzgón kegyelmét.*

A következő részlet értelmezése előtt hangsúlyozni kell, hogy a főmondat alárendelés következménye, tehát azért *mondja* – nekünk, akiknek az elméjében és szívében lakozik – buzgón kegyelmét, *mert megtűzött, miként töv[i]s*. Ebbe a megoldásba jól illik Horváth Cyrill már idézett megfejtése: *mivel tuskével van övezve, mint a tövisbokor*. Nála a *megtűzött* kifejezéssel való szójáték azt jelenti, hogy a *tövisbokornak tuskékkal rakott ága*,³⁹ amely töviskoronaként Krisztus szenvedését okozta. Horváth Cyrill megfejtése jó, de nem fedi föl a rejtett értelmet, azaz hogy miért adja Krisztus – mert róla van szó – éppen töviskoronája által kegyelmét az emberiségnek, vagy (valamivel pontosabban) az egyháznak.

Azért is meglepő, hogy itt tövist emleget a rejtvény, mert a szónak rossz a konnotációja. A tövis bűnt, betegséget szimbolizál,⁴⁰ az egész középkor folyamán azok bün-

33 VADAI, *Mese... i. m.*, 271. Itt jegyzem meg, hogy az ő megoldásában a *vigyáz* nem 'örkődik', hanem 'virraszt' jelentésben szerepel; ez az ő szövegösszefüggésében koherens, de a rejtvény megfejtésétől idegen.

34 Vö. *uo.*, 273, ahol a *kedven kedvét* finomkodó kifejezésnek ítéli meg.

35 A *kedv* 'kegyelem' jelentésben él a *Sermones Dominicales* (1456 k.) glosszáiban is, a *gratiam dei, benevolentiam dei* fölé ezt írta a magyarázó. *Régi magyar glosszarium: Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, szerk. BERRÁR Jolán, KÁROLY Sándor, Bp., Akadémiai, 1984, 386. A szó jelentéséről még: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig*, szerk. SZARVAS Gábor, SIMONYI Zsigmond, Bp., 1891, II, 144–147.

36 A kiadás koráról: BORSA Gedeon, PERGER Péter, *Heltai „Újtestamentum”-ának kiadása(i) vízjel nélküli papíron*, MKSz, 122(2006), 121–145.

37 A *kedv* a református egyház nyelvében máig használatos 'kegyelem', 'malaszt' jelentésben: A. MOLNÁR Ferenc, *Jól értjük-e a Himnusz első sorait?*, Élet és Irodalom, 1997. aug. 15., 3. A bibliográfiai adatot Boros Katalinnak köszönöm.

38 A szó jelentéséről még: NySz, II, 144–147. Az *-n, -on, -en, -ön* rag, akárcsak a mai nyelvben, a 16. század elején is módhatározói funkcióban állt. Vö. KTsz [ék]essen; ÓMS *keservén* – *A magyar nyelv történeti nyelvtana*, I, *A korai ómagyarkor és előzményei*, Bp., Akadémiai, 1991, 297, 313–314 és *A magyar nyelv történeti nyelvtana*, II/1, *A kései ómagyarkor: Morfematika*, Bp., Akadémiai, 1992, 404–405.

39 RMKT I², 501.

40 Vö. az *Ave rosa sine spinis* kezdetű himnusszal, amelyben a tövistelen rózsza Szűz Mária bűntelenségét jelzi.

tetését jelentette, akik elhagyták a *via rectát*, letértek a helyes útról.⁴¹ Az ókori, a talpából tövist húzó ifjú alakjának ikonológiája nem tisztázott, ám a középkorban egyenesen a nevetség és a fájdalom jelképe volt a tövishúzóknak nevezett figura.⁴² E rejtvényben mégis a tövis volna a megváltás, az isteni kegyelem szimbóluma?

A Krisztus fejét övező és felsebző töviskoszorú a Karoling-korban – ahonnan e rejtvény szimbólumainak egy része ered – nem a megkínztatás eszköze volt, hanem a megdicsőülésé, maga a győzelmi koszorú, így a világi koronázás párhuzamának számított.⁴³

A töviskorona a szenvedés eszközévé és szimbólumává csak a 12. századtól vált. Canterbury Anzelm (1033–1109) volt az, aki a *Cur deus homo* című munkájában a mártíromság eszközeként mutatta be a tövises ágakból font koszorút.⁴⁴ A *corona spinea* így csak a késő középkorban lett – akárcsak a szenvedés többi eszköze, a korbács, a lándzsa, a szögek – a szemlélődés és az imádságok tárgya. És a sebek is, amelyeket a tövis okoztak. A töviskorona és a sebek önmagukban még nem jelenthetnék a megváltást, amely által (az *ænigma* szerint) Krisztus a kegyelmét hirdeti, hiszen a megváltást csak kereszthalál hozhatta el. A rejtvény szerint azonban mégis a töviskorona váltotta meg az emberiséget.

A feladvány megértésében egy korai teológiai fejtegetés lesz segítségünkre. Jeruzsálemi Cirill (313 körül–387) szerint Krisztus éppen azért választotta szenvedése – és ezzel a megváltás – eszközéül a töviskoszorút, hogy megszabadítsa az emberiséget az átoktól, a töviskorona így az isteni büntetés végérvényes eltörlését jelzi, a tövissel való koronázás megszenteli Isten szövetségét az emberiséggel: „Ezért vette magára Jézus a tövist, hogy feloldja az elítélést. És azért temették el a földbe, hogy a megátkozott föld az átok helyett az áldást vegye magába.”⁴⁵ S hol szerepel először a Szentírásban a tövismotívum? A bűnbeesés után az első emberpárt Isten kiűzte a Paradicsomból, és ítéletében meg is átkozta őket. Évát azzal, hogy kínok közt hozza világra gyermekeit, Ádámnak pedig azt mondta: „a föld átkozott lesz miattad. Fáradsággal szerzed meg rajta táplálékodat életed minden napján. Tövist és bojtortjánt terem számodra” (Ter 3, 17–18).⁴⁶ Így válik érthetővé, hogy a szerző az *arma Christi*, a szenvedés eszközei közül miért éppen a tövist választotta rejtvénye eleméül.

41 Vö. Jób 30, 4–8.

42 William S. HECKSCHER, *Dornauszieher = Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, IV, Stuttgart, Alfred Druckenmüller Verlag, 1958, 290–294.

43 Már Damasus pápa is (366–384) a mártíromság koronájának mondja a töviskoszorút az egyik beszédében. Vö. Ursula REUTTER, *Damasus, Bischof von Rom (366–384): Leben und Werk*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2009 (Studien und Texte zu Antike und Christentum, 55), 128.

44 Elisabeth von WITZLEBEN, *Dornenkrone = Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, IV, 301–302.

45 Sanctus Cyrillus Hierosolymitanus archiepiscopus, *Catecheses*, XIII, 18: „Propterea Jesus spinas assumit, ut solvat maledictionem; et idcirco sepultus est in terra, ut quae maledicta ferat tellus, pro maledictione benedictionem reciperet.” PG 33, 794 C. Az idézett magyar fordítás: JERUZSÁLEMI SZENT KÜRILLOSZ *Összes művei*, ford., jegyz. VANYÓ László, s. a. r. PERENDY László, Bp., Szent István Társulat, 2006 (Ókeresztény Írók, 19), 202–203.

46 „Maledicta terra in opere tuo in laboribus comedes eam cunctis diebus vitae tuae spinas et tribulos geminabit tibi.” Gn 3, 17–18. – A latin szentírási idézetek esetében használt kiadás: *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, adiuvantibus Bonifatius FISCHER OSB, Iohanne GRIBOMONT OSB, H. F. D. SPARKS, W. THIELE, recensuit et brevi apparatu instruxit Robertus WEBER OSB, Stuttgart, Württembergische Bibelanstalt, 1975².

A rejtvény utolsó szakasza így hangzik: *Idvösségnek hívatatik, velönk egybe lakozik elménkben és szívönknek állatjában.* Nem látszik nehezen érthető szövegnek, így aztán sem Horváth Cyrill, sem Vadai István nem foglalkozott vele. Mivel tudáspróbáról van szó, mégis érdemes megnézni az ide vonatkozó szentírási helyet. A galatáknak írt levelében Szent Pál azt mondja: „Mivel az Isten fiai vagytok, a Fia Lelkét árasztotta szívünkbe az Isten, aki őt így szólítja: Abba, Atya!” (Gal 4, 6).⁴⁷ Ugyanezt olvassuk a korinthusiaknak írt 2. levélben (1, 21–22): „Isten az, aki minket veletek együtt megerősít és fölken Krisztusban. Pecsétjével megjelölt minket és foglalóul szívünkbe árasztotta a Lelket.”⁴⁸ Ha helyesen értelmezem ezeket az idézeteket, akkor a rejtvénynek ebben a részében az Atya az, aki az üdvösséget jelenti, annak *hívatatik*.

A találós mese megoldásom szerint először a Szentháromságot teszi meg feladványként, majd az egyházat, amelyet a Szentlélek eljövetelekor alapított meg Krisztus. A harmadik résznek Krisztus a megoldása, míg végül a negyedikben az Atyaisten jelenik meg. A rejtvény így lesz teljes, a Szentháromság mindegyik isteni személyét és művét bemutatja. Bár a középkorban a Szentháromságot gyakran ábrázolták három azonos orcával, mégis különböző lelki tulajdonságokkal ruházták föl a három isteni személyt: az Atya az erő, a Fiú a bölcsesség, a Szentlélek a szeretet birtokosa. Ez nem tükröződik a *Döbrentei-kódex* meséjében, viszont a megjelenített művek és hatások a korinthusiaknak írt második levélből ismerősek. Szent Pál így köszön: „Urunk, Jézus Krisztus kegyelme, Isten szeretete és a Szentlélek egyesítő ereje legyen mindnyájatokkal!” (2Kor 13, 13).⁴⁹

A talány megoldása tehát a következő:

<p>1. <i>Soha távol tőle;
benne vagyon néki lelke,
egyek ketten és hármas,
és nincsen benne választás.</i></p> <p>2. <i>Rajta kívöl ő nézése:
lankad, miként Eszter,
vigyáz félvén, miként Judit.</i></p> <p>3. <i>Mondja kedven kedvét,
mert megtűzött, miként töv[i]s.</i></p> <p>4. <i>Idvösségnek hívatatik,
velönk egybe lakozik
elménkben és szívönknek állatjában.</i></p>	1. Soha nem vagyunk távol a Szentháromságtól, amelyben ott a Szentlélek, az Atya és a Fiú, és a három személy oszthatatlan. 2. A Szentháromság hatása: Az egyház úgy szereti Istent, miként Eszter szerette népét, és úgy őrzi híveit gondosan, mint azt Judit tette a zsidósággal. 3. Krisztus buzgón osztja kegyelmét, mert töviskorona okozta sebekkel megváltotta az emberiséget a paradicsomi átoktól. 4. Az emberiség üdvössége, az Atyaisten elküldte a Szentlelket, aki elménkben és szívünkben mindig velünk van.

47 „Quoniam autem estis filii misit Deus Spiritum Filii sui in corda nostra clamantem Abba Pater.” Gal 4, 6.

48 „Qui autem confirmat nos vobiscum in Christum et qui unxit nos Deus et qui signavit nos et dedit pignus Spiritus in cordibus nostris.” IICor 1, 21–22.

49 „Gratia Domini nostri Iesu Christi et caritas Dei et communicatio Sancti Spiritus cum omnibus vobis.” IICor 13, 13.

A magyar kódexirodalomban nem ez az egyetlen szöveg, amely a Szentháromságról szól, de ez az egyetlen, amely találós kérdés. A domonkos eredetű *Cornides-kódex*ben (70r: 4–84v: 22)⁵⁰ és *Érsekújvári kódex*ben (286r: 6–286v: 40)⁵¹ egy-egy, a Szentháromság ünnepére, pünkösd utáni első vasárnapra szóló prédikációt olvashatunk. A szintén domonkos *Gömöry-* (75v: 4–76r: 5) és *Thewrewk-kódex*ben (122r: 9–122v: 3) ugyanannak a Szentháromsághoz szóló imádságnak két változatát találjuk; mindhárom szöveg ismert latin eredetire megy vissza.⁵² A két prédikáció a Szentháromság szeretetének erejéről beszél, az ima pedig azt kéri, hogy megérthessük a Trinitas titkát, de sem az imádság, sem a prédikációk nem foglalkoznak a Szentháromságról szóló, széles körben elterjedt spekulációkkal.⁵³

A *Mese* a kéziratban az *Énekek éneke* után áll, amelynek felirata ez: *Salamon íneklése – Isten anyaszentegyházzal egyetembe* (237r: 1–2). A titulus meg is magyarázza azt is, hogy miért került a rejtvény az *Énekek éneke* mögé. Az ok az az elképzelés, hogy a bibliai könyv Krisztus és az egyház misztikus nászát jelenti. A *Mese* megoldásának helyességét így maga a *Döbrentei-kódex* igazolja.

Három dolgot kell még tárgyalnunk. Az egyik a rokonszövegek, a másik az eszmei források kérdése, a harmadik vizsgálat pedig – a talán legfontosabb – a találós kérdés, azaz a *Mese* szerepe a kéziratban; összegzésül pedig arra kell kísérletet tenni, hogy az eredmények alapján megállapítsuk, mikori a *Döbrentei-kódex* latin forráskódexe.

1. Találós kérdés – hosszabb-rövidebb rejtvény – az ókortól kezdve számtalan gyűjteményben található, ilyen gyűjtemények összeállítása a középkorban is folyamatos volt.⁵⁴ A középkoriak mindegyike tartalmazott bibliai, főként ószövetségi kérdéseket, ám teológiai vonatkozásúakat nem. Teológiai spekulációk nem jelennek meg a legnagyobb – a szerzetesek tudását próbára tevő – *Joca monachorum* elnevezésű⁵⁵ 8. századi és a két évszázaddal későbbi, és egészen a 15. századig használt, *Adrian et Epictetus* címmel emlegetett gyűjteményben sem.⁵⁶ Ezek általában egyszerű kérdések, úgynevezett tudáspróbák, amelyek a megszerzett ismereteket ellenőrzik. Ezek a bibliai és vallási

50 Forrása: PARATUS, *De tempore*, 106. Vö. *Cornides-kódex: Hasonmás és kritikai szövegkiadás*, jegyz., tan. BOGNÁR András, LEVÁRDY Ferenc, Bp., Akadémiai, 1967 (Codices Hungarici, 4), 553.

51 Forrása nem ismert. Vö. *Érsekújvári Kódex, 1529–1531*, közzét. HAADER Lea, bev. MADAS Edit, HAADER Lea, km. ROZSONDAI Marianne, WEHLI Tünde, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézete–MTA Könyvtár–Tinta, 2012 [2013] (Régi Magyar Kódexek, 32), 43.

52 Az ima forrása a *Hortulus animae*. Vö. RMKT I², 200.

53 Peter KERN, *Trinität, Maria, Inkarnation: Studien zur Thematik der deutschen Dichtung*, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1971 (Philologische Studien und Quellen, 55). Nemes J. Balázsnak köszönöm, hogy felhívta a figyelmem a könyvre.

54 A rejtvényekre vonatkozó irodalom: Mathilde HAIN, *Rätsel*, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1966 (Realienbücher für Germanisten, Poetik).

55 A sélestat-i humanista könyvtárban lévő 9. századi kódex (mai jelzete Ms 2) szövegét közli: Eduard von WÖLFFLIN-TROLL, *Joca monachorum, ein Beitrag zur mittelalterlichen Räthselliteratur*, Monatsbericht der Königlich Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1872, 107–118.

56 Walther SUCHIER, *Das mittellateinische Gespräch Adrian und Epictetus nebst verwandten Texten (Joca monachorum)*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1955.

témájú próbák a későbbiekben a népnyelvű összeállításokban is felbukkantak, mint például az 1505-ben megjelent, híres *Strassburger Rätselbuch*-ban, amelyet magyarra is lefordítottak és Lőcsén 1629-ben *Mesés könyvecske* címmel kiadták.⁵⁷ A két említett latin nyelvű gyűjtemény tudáspróbái egyszerű kérdések, amelyek egyik összeállításból a másikba vándoroltak; ilyen például a nagy karriert befutó találós kérdés, amely még a 19. században is (természetesen már népnyelven⁵⁸) kedvelt volt: *Quis est mortuus et non est natus?* – amelyre minden kisdíák tudta a választ: *Adam*.⁵⁹ De ugyanilyen iskolás feladvány Hadrianusé is: *Quis fuit bis mortuus et semel natus?* – *Lasarus*.⁶⁰ A *Döbrentei-kódex* hosszabb találós meséje allegorikus költőiségével és homályosságával eltér az egyszerű tudáspróbáktól, nem rokon velük, ænigma.

Az egyszerű kérdések és feleletek között nem esik szó olyan mély misztériumok magyarázatáról, mint a Szentháromság; erről kevés latin nyelvű találós kérdés létezhetett, hogy mégiscsak voltak, azt egy becsapós találós kérdés bizonyítja. *Sum principium mundi, sum trinus et unus, sum finis omnium, et tamen non sum deus* – hangzik a rejtvény és a megoldás nem a Trinitas, mint a feladvány kezdetén várnánk, hanem az *m betű*.⁶¹

A recitálásra, azaz elmondásra – tehát nem éneklésre – szánt 13–14. századi anyanyelvű német költészet, a *Spruchdichtung* művelői polgári származásúak és hivatásos versfaragók voltak, más szociális összetételű és szélesebb hallgatóságra számíthattak, mint az udvari szerelem, a *Minnesang* költői.⁶² A *Sangdichtung* vándorló poétái eredetmondát is gyártottak maguknak, ez a 13. század eleji *Warburgkrieg*, a wartburgi dalnokverseny,⁶³ amelyen Klingsor von Ungarland küzdött meg a dicsőségért Wolframmal a türingiai örgróf, Hermann előtt. Az erdélyi származású, ravasz Klingsor kérdéseit a jámbor Wolfram könnyedén megoldotta, közülük azt is, amely 'a négy és a három' talányát rejtette:

57 RMNy 1441. A lőcsei kiadás hasonmás újranyomása: *Mesés könyvecske*, s. a. r., utószó VOIGT Vilmos, Bp., 1989.

58 *Magyar találós kérdések: 19. századi szövegek antológiája*, összeáll. VARGHA Katalin, bev. VOIGT Vilmos, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2010 (Segédkönyvek a Nyelvészet Tanulmányozásához, 105), 185, 3421–3423; mindegyik a *Nem született és mégis megholt, ki az?* kérdés változata.

59 WÖLFFLIN-TROLL, *i. m.*, 109; Walther SUCHIER, *L'enfant sage: Das Gespräch des Kaisers Hadrian mit dem klugen Kind Epitus*, Die erhaltenen Versionen herausgegeben und nach Quellen und Textgeschichte untersucht, Dresden, 1910, 266.

60 SUCHIER, *i. m.*, 267. Az Alcuinnak tulajdonított *Disputatio puerorum per interrogationes et responsiones* (PL, 101, 1097–1144) kérdései és feleletei ezekkel a találós kérdésekkel nem hasonlíthatók össze. Alcuin – mint láttuk – kifejtő választ várt el a kisdíákoktól.

61 Sherborne-i Adelelmus *De metris et enigmatibus ac pedum regulis*-ből származó kérdésre a válasz: „Est littera M, una littera constans tribus pedibus.” Franz Joseph MONE, *Räthselsammlung*, Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit, 32–50(1838), 48.

62 Gustav EHRISMANN, *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters: Die mittelhochdeutsche Literatur, Schlussband*, München, Beck, 1935, 287 skk.

63 Az esemény leírása a *Nagy heidelbergi daloskönyvben* (*Große Heidelberger Liederhandschrift*: Codex Manesse, Zürich, 1305–1340) olvasható. A kódex ma: Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 848.

Daz kwâter eine drîen habet, sô heltet ez diu drîe.
Swer nu dâ fürbaz sinnen wil,
dem mac der ham wol rîzen ûf des hirnes zil,
und wirt von allen witzten gar der vrîe.⁶⁴

A megoldás: a kocsi, amelynek négy kerékagya a négy evangélista, amit hordoz, és ami összetartja, az a Szentháromság. A *Spruchdichtung* egy részének témaválasztását a későbbiekben is ez a vallásos, morális irány határozta meg,⁶⁵ allegorikus ænigmáiban az eredetileg latin nyelvű teológiai spekulációk egyes elemeit is átadta hallgatóságának.⁶⁶

A *Döbrentei-kódex* meséjének legfőbb eleme, a Szentháromságra vonatkozó első rész – ismert volt a német *Spruchdichtung*ban. A *benne vagon néki lelke, egyes ketten és hármas, és nincsen bennék választás* kitétel elterjedtségére jellemző, hogy különösebb nehézség nélkül találunk hozzá német párhuzamot: „die Gotes namen drei, vater, sun, heiliger geist, die drei sich scheiden nimmer”.⁶⁷

Több, a Szentháromságra és személyeire vonatkozó párhuzamos helyet azonban nem lehet kimutatni. Ennek nem az az oka, hogy az anyanyelvű, például a német költészet nem érdeklődött volna a téma, a Szentháromság misztériuma iránt, a középkori spekulációknak megfelelően mint az ég három napját, vagy egy bárka három bordáját mutatták be a Trinitast.⁶⁸ A *Spruchdichtung*got azonban – a Mária-kultusz eszmei áramlatainak megfelelően – főként a Szentháromság és az Istenanya viszonya érdekelte, olyannyira, hogy a *consilium Trinitatis*, azaz a Fiú megtestesüléséről szóló tanácskozás szereplői között Máriát is megemlítették, mint azt, aki a tanácskozás résztvevőjeként határoz az *incarnatió*ról. Ez a költészet Máriát a Szentháromság hajlékának tekintette, és persze fia kiválasztottjának és jegyesének.⁶⁹ A német *Spruchdichtung* viszont soha nem hozta összefüggésbe Esztert vagy Juditot a Szentháromsággal, témájául sem választotta.⁷⁰

64 *Der Wartburgkrieg*, hg., übersetzt von Karl SIMROCK, Stuttgart–Augsburg, 1858, 133. Magyarul: 'A négyes egy hármast tart, amely tartja őt is. Ha sokáig tünődsz rajta, belesajdul a fejed, és nem leled meg értelmét.'

65 *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zur Gegenwart*, III/1, Helmut de BOOR, *Die deutsche Literatur im späten Mittelalter: 1250–1350*, neubearb. Johannes JANOTA, München, Beck, 1997⁵, 358–413.

66 Burghart WACHINGER, *Rätsel, Frage und Allegorie im Mittelalter = Werk – Typ – Situation: Studien zu poetologischen Bedingungen in der älteren deutschen Literatur (Festschrift für Hugo Kuhn zum 60. Geburtstag)*, hg. Ingeborg GLIER, Gerhard HAHN, Walter HAUG, Burghart WACHINGER, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1969, 137–160. Fontos áttekintést ad a kérdéstről még: Tomas TOMASEK, *Das deutsche Rätsel im Mittelalter*, Tübingen, 1994 (Hermaea: Neue Folge, 69).

67 A német *Spruchdichtung*nak is kedvelt témája volt a három isteni személy számaival való játék, rejtvényként írt róla Meissenin Heinrich (1250?–1318), aki Mária-tisztelete révén a Frauenlob melléknevet nyerte el: „Einz brächte zwei durch eine / unt mit der drî driu in ein / unt einez umb die alle: / aldâ sô lit ja unde nein.” A találós kérdéshez hasonlóan felépített, és az azt követő megoldásban ez így hangzik: „die drî in einem gote wir spên”. A találós kérdés „unt einez umb die alle” sorának a következő magyarázat felel meg: „Maria alle umbe vienc” – azaz átöleli / magába öleli az Atyát, a Fiút és a Szentlelket. KERN, *i. m.*, 194–197 (53. jegyzet).

68 *Uo.*, 13–26.

69 *Uo.*, 53–138.

70 A német *Spruchdichtung*ban csupán Hans Sachs-nál (1494–1576) tűnik föl Judit alakja a kereszténységet

2. Eszter és Judit alakja a nyugat-európai epikában,⁷¹ valamint a festészetben és a szobrászatban, az egész középkor folyamán jelen volt.⁷² Ez az állítás a középkori magyar egyházi művészetre nem, a későn megszületett anyanyelvű kódexirodalomra pedig csak részben érvényes.⁷³ A két ószövetségi hősnő magyarországi kultuszának hiánya érthető: nem voltak szentek, nem volt ünnepük. A 16. század második harmadának közepétől már egészen más társadalmi, politikai viszonyok között, a török veszedelem és a reformáció idején váltak a magyar irodalom témájává.⁷⁴ Bogáti Fazakas Miklós (*Eszter dolga*), Kákonyi Péter (*Asvérus Király históriája*), Tinódi Sebestyén (*Judit asszony históriája*) és Sztárai Mihály (*Holofernes és Judit asszony históriája*) hősei a hit és a helytállás példaképei, de nincs köztük a *Döbrentei-kódex* találós meséjéhez, a rájuk való utalás, históriáik elemzése hiábavaló.

A *Döbrentei-kódex* meséjének elemei a Mária-kultusz kiteljesedése előtti időből származnak, nyoma sincs bennük annak a Mária- vagy jegyesmisztikának, amely akár a párhuzamként felhozott *Spruchdichtung*ot, akár a kései magyar kódexirodalmat jellemzi. Azért kell ezt ismételtelen hangsúlyozni, mert csak így tudjuk értelmezni az ænigma szerepeltetését és kapcsolatát a kódex egyik szövegével, hiszen a találós mese azt a bibliai könyvet, az *Énekek énekét* követi, amelyet gyakran Jézus és Mária egymás iránti szeretetével is magyaráztak.⁷⁵

3. A *Döbrentei-kódex* szövegei szerves egységet alkotnak, céljuk az oktatás. A *Mese* szerepét is ebben az összefüggésben kell vizsgálnunk, de ez vonatkozik az előtte lévő *Cantica Canticorum* fordítására is.

A kéziratban csupán négy olyan szakasz található, amelyet Halábori Bertalan aláhúzással emelt ki. Ezek közül kettő látszólag idegen elem, amely bővíti – kiegészíti – az eredeti koncepciót, egy pedig Szent Jeromos levele néhány sorának megjelölése; utób-

szimbolizáló szereplőként; ez a megjelenítés is elszigetelt. (Itt köszönöm a baseli Stefan Rosmer segítségét, aki átnézte a Magyarországon elérhetetlen *Repertorium der Sangsprüche und Meisterlieder des 12. bis 18. Jahrhunderts* vaskos köteteit. Ebben is csak egy késői példát talált a Judit = ecclesia motívumra [Katalog der Texte: Jüngerer Teil, A–C, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1990, 127–128, ²A 402]).

71 Az európai Judit-irodalom összefoglalása: Lőkös István, *A Judit és Holofernes-téma a horvát és a magyar reneszánsz epikában*, Studia Litteraria, 30(1992), 20–21. Újabb – bár tárgyunkat nem érintő – eredményeket hozott: Henrike LÄHNEMANN, *Hystoria Judith: Deutsche Judithdichtungen vom 12. bis zum 16. Jahrhundert*, Berlin, Walter de Gruyter, 2006.

72 *Christliche Ikonographie in Stichworten*, ed. Hannelore SACHS, Ernst BADSTÜBNER, Helga NEUMANN, Leipzig, Koehler & Amelang, 1980; *A keresztény művészet lexikona*, [Bp.], Corvina, 1986.

73 *Eszter könyvéből* nem ismerünk idézetet anyanyelvű kódexeinkben, *Judit könyvét* is ritkán idézik; vö. SZERECZ Alajos Imre, *Kódexeink párhuzamos szentírási töredékei*, Bp., Franklin, 1916, 54–55. A nocturnus olvasmányait fordítva közli *Judit könyvét* a Bécsi Kódex. *Judit könyvét* a ferences Nyújtódi András ültette át magyarra és magyarázta is meg hűgának, Juditnak, aki Tövisen volt begina; *Székelyudvarhelyi Kódex*, 1r–52r. Judit története szerepel exemplumként a *Guary-kódex*ben is, ahol az imádság hasznát hivatott példázni (106: 17–116: 16).

74 Vö. Lőkös, *i. m.*, 26–31; ezekben a művekben Judit alakja példaként jelenik meg: ha egy asszony képes legyőzni az ellenséget, a maroknyi sereg is képes ellenállni a töröknek. Eszterről: DÁN Róbert, *Bogáti Fazekas Miklós: Az „egy” Bogáti Fazekas Miklós*, Keresztény Magvető, 82(1976), 164–211.

75 OTTO GILLEN, *Brautmystik = Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, II, Stuttgart, J. B. Metzler'schen Verlagsbuchhandlung, 1942, 1130.

bihoz Halábori Bertalan megjegyzést is fűzött: *hasonlatosság*.⁷⁶ Ez a piros tintás kiemelés felhívta az apácák figyelmét a szüzi és angyali élet azonosságaira és különbségeire. A másik három szöveg önálló, mindegyiket versnek tekintik. Ezek közül az egyik maga a fentebb elemzett találós mese. A másik kettő a kantikumokat követő – legrégebb magyar – disztichon, illetve az adventi evangéliumokat megelőző *argumentum* (128v: 20–21), mindkettő kapcsolatban áll a kódex szövegeivel.⁷⁷

Sem a *Mese*, sem az említett két *argumentum* – miként a piros tintás aláhúzás mutatja – nem tartozik szigorúan a kézirat törzssanyagához, de a kiemelés jelzi, hogy fontos szövegről van szó, miként a *hasonlatosság* esetében is. Hogy pontosan mit szolgált a *Mese* szövegének bemásolása, nem tudhatjuk (gyaníthatóan memoriter is volt), de azt igen, hogy miért éppen azon a helyen van, ahol olvassuk, a középkorban vulgáris nyelvekre viszonylag ritkán fordított *Énekek éneke* után.

Magának a bibliai könyvnek a felbukkanása is indoklásra szorul, hiszen azt a liturgiában ritkán használták, fordítása ebben a liturgikus kéziratban elhagyható lett volna – más magyar nyelvű kódexben nem is fordul elő.⁷⁸ A zavarba ejtő tartalmú, ezért gyakran magyarázott *Cantica cantorum*ot a patrisztika korától leginkább Isten valamelyik személyének – mint vőlegénynek – nászénekeként értelmezték, csupán a menyasszony változott: hol a hívő lélek, hol az egyház, hol Szűz Mária volt a jegyes.⁷⁹ Az interpretációk rendszerint is eltértek, más-más színezetet kaptak. A ciszterciek az *Énekek éneke* exegézisében természetesen a jegyesmisztikát helyezték a középpontba, amikor párhuzamokat vontak, akkor annak is szerét ejtették, hogy a kolostori élet tökéletesítéséhez vezető utat is megmutassák az értelmezésekben. A premonstreiek, köztük Philippus de Harveng (†1183) hennegauai apát magyarázataikban a szemlélődésre,

76 „Mert szízeség mindenkor rokonság angyalságnak, mert testben test kül élni nem földi élet, de mennyei. Azért es testben angyali életet keresni nagyobb érdemre vagyon, hogynem angyallá létel, mert angyallá létel bódogság, szízzé kedig lenni jószág. Mikoron ember erejével azt akarja merni, mije vagyon angyalnak természetent, de maga mannaik szízzé vagy angyallá létel isteni ajándéknak szolgálata, nem emberi erőnek” (250r: 18 – 250v: 5). „Profecto in carne, praeter carnem vivere, non terrena vita est, sed coelestis: Unde in carne angelicam vitam acquirere, maius est meritum, quam habere. Esse enim angelum felicitatis est: esse vero virginem, virtutis: dum hoc obtinere viribus virgo nititur cum gratia, quod habet angelus ex natura. Utrumque tamen et esse virginem et angelum, divini muneris est officium, non humani.” HIERONYMUS, *Epistola IX*, PL, 30, 126–127.

77 RMKT I², 118–119. A disztichon (128v: 18–19) –

*Háromszor ötven pszalmot Dávid szerzett,
vers kétezer hatszáz és hat – latinul –
Ter quinquagenos : dauid canit ordine psalmos.
Versus bis mille : sexcentos sex canit ille.*

– megszokottan szerepel breviáriumokban: TIMÁR, *Prémontrei kódexek, i. m.*, 54–57.

78 Vö. SZERECZ, *i. m.*, 65–68; LÁZS SÁNDOR, *Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban: Függelékül a Szent László-ének kétnyelvűségéhez és használatához*, MKsz, 127(2011), 431.

79 Az *Énekek éneke* értelmezéseinek változásáról alapos összefoglalás: FRIEDRICH OHLY, *Hohelied-Studien: Grundzüge einer Geschichte der Hoheliedauslegung des Abendlandes bis um 1200*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1958 (Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johan Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main: Geisteswissenschaftliche Reihe, 1).

Krisztus és Mária követésére helyezték a hangsúlyt,⁸⁰ de a brabanti apát kommentárjában szintén beszél a kolostori élet harmóniájáról: az engedetlenséget, a visszabeszélést és a kétszínűséget ostorozza.⁸¹ Kommentárfordítást természetesen – nem illene a kézirat tartalmához – nem is találunk a *Döbrentei-kódex*ben, de az előbbiek megmagyarázzák, hogy miképpen talált utat az *Énekek éneke* a premontrei nővérek könyvébe: alkalmasnak találhatták arra, hogy a kolostori élet szeretetére neveljék vele a hallgató-ságot. Így kellett lennie ennek még akkor is, ha a nővérek csak magyarázat segítségével juthattak el a szöveg lényegéhez.

A magyar változat félreértései felvetik, hogy mikor került a *Mese* a corpusba. Az, hogy a fordító a filozófiai terminus technicusok fordítását a magyar szakszavak híján elügyetlenkedte, nem feltétlen jelenti, hogy nem értette a latin szöveget, de valószínűvé teszi, hogy nem ő volt, aki kiegészítésként beillesztette volna az *Énekek éneke* fordítása mögé egy máshonnan vett latin textus fordítását. Ez érvényes Halábori Bertalan munkájára is, ő visszafordítva a magyar szöveget ráismerhetett az eredeti értelemre, másolóként azonban nem volt feladata a javítás. Az, hogy a 128. levél versóján lévő szövegeknek, a disztichonnak és az argumentumnak is van latin eredetije, szintén azt valószínűsíti, hogy nem a másoló, illetve nem a fordító volt az, aki toldásként illesztette be a *Mesét* a kódexbe. A *Mese* megoldásában már láttuk, a *Cantica canticorum* magyar fordításának a címezése is értelmezés: *Salamon ineklése – Isten anyaszentegyházzal egyetemben* (237r: 1–2). A két szöveg így kapcsolódik egybe.

Lényegében erre a megoldásra jut Vadai István is, bár nem idézi a magyar fordítás argumentumát. Ő a kapcsolatot feltételezett, de nem igazolható összefüggések segítségével a *Döbrentei-kódex* *Meséje* és az előtte álló szöveg között Órigenésznek az *Énekek énekéhez* írt kommentárja révén találja meg.⁸² Órigenész művében Krisztusnak a lelkek sokaságából álló Egyház a jegyese.⁸³ Vadai Istvánnak igaza van így abban, hogy a két magyar szöveget – a *Cantica canticorum* fordítását és a feladványul a Szentháromságot és az Egyházat tevő *Mesét* – a jegyesmisztika kapcsolja össze, csupán a teória a későbbi századokból való. Az 5. századtól ugyanis Órigenészt már nem ismerték, műve csupán nagyobb összefoglaló munkákban hagyományozódott tovább.⁸⁴ Ha az *Énekek énekének*

80 *Uo.*, 217.

81 *Commentaria in Cantica canticorum*, PL 203, 181–490. 206 C, 279 skk, 332 B, 454 D, 472 B.

82 VADAI, *Mese...*, i. m., 272–273.

83 PG, 11, 1002. Magyarul: ORIGENÉSZ, *Kommentár az Énekek énekéhez*, ford., bev., bibliogr., jegyz. PESTHY Mónika, [Bp.], Atlantisz, 1993. Egy példa: „[...] akiről [az *Énekek énekében*] szó van, az a Krisztushoz igyekvő Egyház, vagy az Isten Igéjébe kapaszkodó lélek, mi mást kell gondolnunk, mint azt, hogy Krisztus kamrája vagy Isten kincstára, ahová a király bevezeti az Egyházat vagy a belé kapaszkodó lelket [...]. Amikor tehát Krisztus elvezeti a lelket az ő gondolatainak megismeréséhez, akkor mondja az Írás, hogy bevezeti kamrájába a király, »ahol az ő tudásának és bölcsességének minden kincse el van rejtve.«” *I. m.*, 80. Egy másik hely: „Krisztus menyasszonyához, vagyis a hívők lelkéhez beszél, és az üdv és boldogság tetőfokaként azt jelöli meg, ha a lélek megismeri önmagát.” *Uo.*, 116. Vö. még OTTO GILLEN, *Braut – Bräutigam = Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, II, 1110.

84 Órigenész *Cantica canticorum*-magyarázata az 5. századtól kezdve főként másod- vagy sokadkézből hagyományozódott, gondolatait Nagy Szent Gergely, Beda Venerabilis, Alcuin írásai közvetítették, tőlük ismerte meg Honorius Augustodunensis is. PESTHY Mónika előszava = ORIGENÉSZ, i. m., 24–25.

kommentárjaiból ez az értelmezés, az Egyház az Isten jegyese, ilyen kézenfekvő, akkor mégis miért nem bukkanunk rögtön rá? Azért, mert a Salomonnak tulajdonított bibliai könyv metaforikáját szinte évszázadonként másképpen magyarázták.

A misztikus spekuláció Krisztus és az egyház jegyességéről már a páli levelekben is olvasható,⁸⁵ de ezt a kapcsolatot – elődeinek munkáit összegezve – minden részletet kimerítően a 12. században bontotta ki Honorius Augustodunensis (1080 körül–1150/51) az *Énekek énekéhez* írt kommentárjában,⁸⁶ a *Sigillum Beatae Mariae*-ban, valamint a *Gemma animae* című művében.⁸⁷ A *Sigillum Beatae Mariae*-ban még Isten anyját jelöli meg Krisztus jegyeseként az *Énekek énekét* magyarázva. Későbbi munkáiban az *Énekek énekét* értelmezve viszont a megtestesült Isten és az egyház jegyességét állítja középpontba, azaz szerinte a jegyesség nem jöhetett volna létre az *incarnatio* és természetesen a megváltás nélkül.⁸⁸ Honorius *Énekek éneke*-kommentárja, elképzelései az Egyház és Krisztus jegyességéről gyorsan elterjedtek, s például a regensburgi székesegyház építéskor plasztikus kifejezésre is jutottak.⁸⁹ Az *Énekek éneke* értelmezése mint egyház és Krisztus jegyessége azonban – bár a teológiai gondolkodásban jelen maradt – nem volt hosszú életű. Egy évszázaddal később az egyéni misztika térhódításával már az a felfogás nyert tágabb teret, hogy Krisztus jegyese az emberi lélek, miáltal minden hívő lehetőséget kapott a misztikus egyesülésre Istennel. Újabb száz év elmúltával, a 14. század tipológiájában az egyház, azaz az Ecclesia jelképe már Mária és így ő Krisztus jegyese, az *Énekek énekét* is ekként értelmezték.⁹⁰ Ezzel egybecseng a 15–16. század fordulójának magyar fölfogása is. A *Döbrentei-kódexszel* kortárs *Érdy-kódex*ben a Karthausi Névtelen az *Énekek énekét* 1526 körül így említi: „Ez mai szent episztolát írta meg bölcs Salomon Szentlélek Úristennek ihléséből isteni bölcsességnek és az Szízanya Máriának személyében dicséretéről írt kenyvének másod részében.” Rögtön értelmezi is az episztolát, nehogy valakinek kétsége támadjon: „Ez mai szent episztolát jóllehet írta meg bölcs Szentlélek miatt betű szerént, de maga minden szín szerént értelmet eltávoztatván, vennünk és követnünk kell lelki nemes értelmet.”⁹¹ Honorius jegyesmisztikája tehát a kódex

85 „Én Isten féltékenységével féltetek titeket. Mert eljegyeztelek benneteket egy férfival, hogy tiszta szűzként vezesselek el Krisztushoz” (2Kor 11, 2). „Aemulor enim vos Dei aemulatione despondi enim vos unio viro virginem castam exhibere Christo” (II Cor 11, 2).

86 HONORIUS AUGUSTODUNENSIS, *Expositio in Cantica canticorum: Prologus in librum Salamonis, qui dicitur Cantica canticorum: Materia libri est sponsus cum sponsa, id est Christus et Ecclesia*. PL, 172, 349 A.

87 A liturgiát magyarázva Honorius Augustodunensis, *Gemma animae*, cap. CL (*De dedicatione ecclesiae*) ezt írja: „Ecclesiae dedicatio est Ecclesiae et Christi nuptialis copulatio.” PL, 172, 590 D. A XX. vasárnapra szóló beszédében pedig ezt: „Rex, qui nuptias filio fecit, est Deus Pater, qui Jesu Christo Filio suo sponsam Ecclesiam conjunxit. Huius nuptialis thalamus erat sacrae Virginis uterus.” PL, 172, 1063 C.

88 Josef Anton ENDRES, *Das St. Jakobsportal in Regensburg und Honorius Augustodunensis: Beitrag zur Ikonographie und Literaturgeschichte des 12. Jahrhunderts*, Kempten, Kösel, 1903, 27–31.

89 *Uo.*, 39–69.

90 ORIGÉNÉSZ, *i. m.*, 25 (előszó).

91 *Nyelvemléktár: Régi magyar codexek és nyomtatványok*, szerk. BUDENCZ J[ános], SZARVAS G[ábor], SZILÁDI Á[ron], közzét. VOLF György, Bp., M. T. Akadémia Könyvkiadói Hivatala, V, 1876, 60: 32–61: 1 és 61: 21–24.

másolásának idejére, 1508-ra, ha nem is feledésbe, de legalábbis homályba merült, a gondolat nem volt divatos, kikopott a köztudatból.⁹²

A *Döbrentei-kódex* rejtvényében – Eszter és Judit szerepeltetése révén – mégis az Ecclesia korai, még a 13. század végéig használt szimbóluma jelent meg. Kétségtelen, hogy ehhez a 13–14. század fordulóján már elhomályosuló szimbolikához kapcsolva kell magyarázni a találós mesének az *Énekek éneke* mögötti lejegyzését. Amikor latinul egymás mögé másolták az *ænigmát* és a *Cantica canticorumot*, akkor a Salamonnak tulajdonított bibliai könyvet még Honorius Augustodunensis nyomán Krisztus és az Egyház misztikus nászaként értelmezték.

A *Mese* régisége nem arra utal, hogy a magyar szöveg korábban keletkezett, mint a 15. század vége, hanem arra, hogy a magyar kézirat latin forrása lehetett lényegesen korábbi, mint a fordítás, majd a *Döbrentei-kódex* másolásának ideje. Gábrriel Asztrik szerint a *Döbrentei-kódex* szerkezete a 14–15. század hasonló tartalmú latin kézíratainak felel meg.⁹³ Megállapításának helyességét igazolja a most megoldott rejtvény szimbólumrendszere. Valószínű, hogy a latin anyakódex már a 14. század elején elkészült, abban az időben, amelyből a rejtvény is származik. A *Döbrentei-kódex*ben szerényen megbúvó rejtvény megfejtése azzal is járt, hogy rávilágított a 15. századi premontrei liturgikus reform⁹⁴ idején másolt kézirat mintapéldányának eredeti korára. Pontosan ezért kell anyanyelvű kódexeink minden részletét alaposan megvizsgálnunk, és nem szabad az olyan, látszólag csupán érdekességnek tűnő szövegek vizsgálatáról lemondanunk, mint amilyen a *Mese*, mert ezek nélkül az elemzések nélkül nem jutunk közelebb középkor végi kézírataink megértéséhez.

92 GILLEN, *i. m.*, II, 1111–1112.

93 A *Döbrentei-kódex* zsoltárainak sorrendje „a XIV–XV. századi breviárok sajátja”. GÁBRRIEL, *i. m.*, 117 (3. jegyzet).

94 OSZVALD Arisztid, *Fegyverneki Ferenc, sági prépost, rendi visitator (1506–1535) = Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára...*, *i. m.*, 52–68; GÁBRRIEL Asztrik, *A premontrei kódexirodalom*, Új Magyar Museum, 4(1944), 130–132; Uő, *A Pozsonyi kódex eredeti kézírata*, MKSz, 64(1940), 334–335.

BÓDI KATALIN

Gólyafészek és angolkert

Az Árkádia-per kontextusai Kazinczy Ferenc folyóirat-közleményeiben és levelezésében*

1. Az Árkádia-per mint szövegkorpusz

Az Árkádia-per olyan eseménye a 19. század eleji irodalmi nyilvánosságnak, amely a folyóiratokban és a magánlevelekben való rendkívüli dokumentáltságának köszönhetően meglehetősen pontosan ismert eseménysorozata a magyar irodalom történetének, illetve Kazinczy, Csokonai s nem utolsósorban Fazekas Mihály értelmezési hagyományának is meghatározó része. Az utóbbi évtizedekben Fazekas műveinek kritikai kiadása, a *Csokonai emlékek*, valamint a *Pennaháborúk*¹ című kötet tette hozzáférhetővé a per anyagát, vagyis azokat a cikkeket, amelyek 1806 és 1807 folyamán jelentek meg, többségükben a Kultsár István által szerkesztett Hazai Tudósítások című lapban. Figyelemre méltó a források közlésében a változó kontextus: a Fazekas-életmű kiadásában a peranyag a debreceni tudós-költő apológiájaként válik értelmezhetővé, a *Pennaháborúk*ban pedig az alcímbe foglalt nyelvi és irodalmi viták kritikátörténeti – és fejlődéstörténeti narratívát sem nélkülöző – ívében válik értelmezhetővé. Ebben a kötetben időrendi sorrendben követik egymást a perhez kapcsolódó folyóirat-közlemények, illetve a per nyilvánosságát kísérő magánlevelek.

A *Csokonai emlékek* esetében a kettős fókusz működése erősebb, ami elsősorban Csokonai, másodsorban pedig Kazinczy életművét teszi viszonyítási ponttá. Bár a kötet természetesen Csokonai figuráját állítja a középpontba, az Árkádia-per cikkcsoportjának jegyzetanyagában folyamatos hivatkozás történik Kazinczy levelezésére, amely részleteiben a kötet függelékében kap helyet *Kazinczy levelezése Csokonaival és Csokonairól* címmel.² A kötet tehát módszeresen szétválasztja a folyóiratokban megjelent közleményeket és a magánleveleket, hiszen maga a vita nagyrészt Kultsár lapjának hasábjain zajlott, ugyanakkor a kritikai jegyzetekben is hivatkozott levelek fontos háttéranyagként vannak jelen a kötetben, illetve egyáltalán a per értelmezéstörténetében.

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával jött létre.

1 FAZEKAS Mihály, *Prózai munkák, vegyes munkák, levelek, kétes hitelességű írások*, kiad. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955 (Fazekas Mihály Összes Művei, 2), 311–325 (*Az Árkádia-per publikált anyagai*), 326–346 (*Az Árkádia-per Kazinczy levelezésének tükrében* – a levelekből csak szemelvények olvashatók); *Csokonai emlékek*, összeáll., jegyz. VARGHA Balázs, Bp., Akadémiai, 1960, 281–301 [a *Csokonai az irodalomban 1805–1833 c.* fejezetben]; *Pennaháborúk: Nyelvi és irodalmi viták, 1781–1826*, szerk. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1980, 395–448 (*Az Árkádia pör 1805–1807* – a folyóirat-közlemények és a levelezésből vett szemelvények időrendbe vannak helyezve).

2 A leveleket közlő *Függelék* 219 tételből áll (*i. m.*, 467–526), a szövegek részben szemelvények, részben teljes terjedelmükben olvashatók a levelek, s természetesen nemcsak az Árkádia-perre vonatkoznak.

A levelek egyrészt segítenek pontosítani a vita résztvevőinek és a felek pártolójának körét, filológiai adalékokkal szolgálnak az eseménytörténet rekonstruálásában, újabb kontextusokat nyithatnak meg az interpretáció számára. Másrészt pedig rámutatnak a nyilvánosság nyelvi és etikai működésmódjára azáltal, hogy a kézírás által rögzített magándiskurzus és a nyomtatott, publikus közeg diskurzusának különbségeit teszik láthatóvá – hiszen a levelek nemegyszer kommentálják, magyarázzák, mentegetik vagy éppen szókimondóbban, őszintébben fogalmazzák újra a folyóiratban zajló össze-csapást. A köz és a privát kapcsolata olyan szempontból is figyelemre méltó a perben, hogy nem egy esetben az eredetileg magánlevél formájában megszületett vélemény később a folyóirat hasábjain is helyet kap, ami szintén a diskurzusok elemzésének szükségességére figyelmeztet.

Hajlamosak vagyunk ugyanakkor meglepedkezni annak következményeiről, hogy ebben a formájában (vagyis a folyóirat közegéből kiemelve s egy egységbe helyezve) az Árkádia-per mint szövegek által létrehozott elbeszélés kimondottan kompaktnak tűnik, amiből pontosan kirajzolódik a felek megnyilatkozásainak dialogikus láncolata. Nem tudjuk azonban, hogy korábban miként hagyományozódott a vita filológiai háttere, a folyóiratcikkek korpusza. Annyi bizonyos, hogy a peranyag összegyűjtése és megjelentetése a fent nevezett kötetekben kijelöli a perhez kapcsolódó szövegek körét, és elsősorban Csokonai és Kazinczy személyére fókuszálja a vita értelmezését. A per 19. századi értelmezéstörténetében természetesen első helyen áll Kazinczy és a debreceniek pozícióinak kijelölése a nyelvújítási vitákban. Majd Kazinczy halála után Csokonai síremlékének, később köztéri szobrának felállítása is hagyományozza a vita szerteágazó tematikáját, vagyis a nyelv, az ízlés és a hagyomány kérdései mellett jelen vannak az emlékezés és a kultusz kontextusai is. A per szövegeinek összegyűjtése és kiadása azt mutatja, hogy a 20. század második felére szükségesnek mutatkozik biztosítani az Árkádia-per anyagainak hozzáférhetőségét, ám a három kiadás különböző profilja a vita értelmezésének nyugtalanítóan gazdag lehetőségeit mutatja. Praktikusan a régi folyóiratok és kéziratok nehéz hozzáférhetőségét hidalják át ezek a kiadványok, mindemellett szorosan kapcsolódnak a korabeli akadémiai tervekhez, amelyekből ez idő tájt születik meg például a Fazekas-életmű kritikai kiadása és a Fazekas-monográfia,³ illetve elindulnak a Csokonai kritikai kiadás munkálatai is.⁴

A per interpretációjának történetében sokkal inkább a bővülő kontextusok, semmint a radikálisan megváltozó értelemadások a jellemzők. Julow Viktor Fazekas Mihály szerepére koncentrálnak mutatja be a Csokonai síremléke körül több irányba

3 FAZEKAS Mihály, *Kisebb költemények, műfordítások*, Lúdas Matyi, kiad. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955 (Fazekas Mihály Összes Művei, 1); FAZEKAS Mihály, *Próza munkák, vegyes munkák, levelek, kétes hitelességű írások*, kiad. JULOW Viktor, KÉRY László, Bp., Akadémiai, 1955 (Fazekas Mihály Összes Művei, 2); JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*, Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1955, 2., bőv. kiadás: Bp., Szépirodalmi, 1982.

4 Juhász Géza 1951-ben kezd hozzá az előkészítéséhez; a kritikai kiadás történetéről vö. DEBRECZENI Attila, *Zárszó a sorozathoz* = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Feljegyzések*, szerk. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, SZÉP Beáta, Bp., Akadémiai, 2002 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 845–846.

kibontakozó vitát, s a *Debrecen bajnoka* fejezetcím⁵ rögzített perspektívát s határozottan apologetikus diskurzust sejtet. A monográfiafejezet a per történeté alakításában Kazinczy és Fazekas eltérő nyelv-, kultúra- és hagyomány szemléletét választja vezérfonalként. Bár nem vitatja el Kazinczy érdemeit, korszerűbb szemléletének hozadékait és szükségességét, elsődlegesnek tartja Fazekas felmentését a „debreceniség” pejoratív, Kazinczy diskurzusában sokszor kifejezetten méltatlanná váló karaktere alól. Hasonlóképpen fontos Pál József Árkádia-értelmezése, ő ugyanis nem elsősorban a vitázó felek személyére koncentrálva, hanem a művészettörténeti-esztétikai vonatkozásokat kibontva újítja meg a perről való gondolkodás lehetőségeit. A neoklasszicista művészet alapproblémái és hagyományértelmezése, Poussin festménye és a sírkő felirata, az Árkádia-eszmény képzőművészeti vonatkozásai mint kontextusok a debreceniek és Kazinczy vitájának újraolvasására úgy adnak lehetőséget, hogy világossá teszik az értelemdadás sérülékenységet. Hiszen a debrecenieknek igazuk van abban, hogy a latin sírfelirat magyar fordítása pontatlan, ugyanakkor nem ismerik fel az emlékműállításban rejlő modernséget sem a költői szubjektum, sem a patriotizmus, sem a befogadó személyes érzelmei vonatkozásában.⁶

Az Árkádia-per szakirodalma azt mutatja, hogy a vitát a szövegkorpusz dialogikus kussága és narratív karaktere ellenére sem lehet egyértelmű történeté alakítani, hiszen a felek mindig valamiről beszélnek (és elbeszélnek egymás mellett), és mindig valami másnak az ürügyén, ami a per tematikus egységét is kétségessé teszi. Vagyis nem egyszerűen arról van szó, hogy a per recepciótörténete radikálisan megváltozna, hanem sokkal inkább arról, hogy a per annyi, egymással legalább metonimikus kapcsolatba hozható témát mozgósít, ami az értelmezéseket szükségképpen és látványosan különbözővé teszi. A Julow Viktor, Pál József vagy legújabban Bíró Ferenc⁷ által végzett szövegelemzések azt mutatják, hogy a párbeszéd lehetőségét végeredményben megszüntető diskurzusba bevonódik Csokonai karaktere, az imitáció (és korrekció) esztétikai hagyománya és problémája, az emlékmű ideológiai kontextusai, a hagyomány- és nyelvszemlélet különféle változatai, illetve a győzni akarás retorikai, beszédaktus jellegű és etikai vonatkozásai. Borbély Szilárd Árkádia-tanulmányai⁸ azt bizonyítják, hogy ezek a vándorló hangsúlyok és rögzíthetetlen diskurzusláncolatok fellazítják az Árkádia-per határait és elbizonytalanítják a hozzá rendelt jelentéseket. A Csokonai karakterét elemző tanulmányában azt feltételezi, hogy a per a pszichológiai értelemben vett áthelyezés dokumentuma: „Csokonai karakterének igaz vagy hamis leírása helyé-

5 JULOW, i. m. (1982), 310–333.

6 PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., Akadémiai, 1988, 159–169; Uő, *Az Árkádia-pör ikonológiai vonatkozásairól*, ItK, 89(1985), 498–507; Uő, *Canova és Kazinczy*, ItK, 83(1978), 187–194. Radnóti Sándor monográfiája hasonlóképpen a neoklasszicizmus fogalomrendszere és magyarországi jelenléte szempontjából vázolja fel a vita ikonográfiai vonatkozásait: RADNÓTI Sándor, *Jöjj és láss: A modern művészetfogalom keletkezése – Winckelmann és a következmények*, Bp., Atlantisz, 2010, 461–510.

7 BÍRÓ Ferenc, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Bp., Argumentum, 2010, 223–234.

8 *Az Árkádia-per előképe; 15 paragrafus az utánzásról (Az Árkádia-per ikonográfiai összefüggései kapcsán); Csokonai karaktere és az Árkádia-per* = BORBÉLY Szilárd, *Árkádiában*, Debrecen, Csokonai, 2006, 7–26, 73–83, 103–124.

be fokozatosan a győzni akarás, a másik elhallgattatásának mozzanata kerül. A sír-emlékről, a vitának nevet adó Árkádia-fogalom értelmezése körüli szóczata Csokonai jellemének leírását helyettesíti. Vagyis elfedi az egykor élt Csokonai alakját.⁹ A pert lezáró, a *Még egy szó Árkádiáról* című Kazinczy-közleményhez fűzött megjegyzés a *Csokonai emlékek*ben is ezt az áthelyeződést mutatja meg, azzal együtt, hogy ez az „áthelyeződés” az egész vitában működik: „Kazinczy cikke már csak távolról függ össze az Árkádia-pörrel, voltaképpen Landon művészeti kiadványának ajánlása.”¹⁰

A per értelmezéstörténetének az utóbbi évtizedekben született darabjai végeredményben nem egyszerűen az iratok körültekintő elemzését és a levelezéssel való összeolvasását végzik el, hanem a vita sajátos nyelvi struktúráját is színre viszik, amelynek alapeleme az áthelyeződés, a félreértés, a dialogikusság monologikusságba fordulása, majd az egyéni sérelmek ápolgatásán túl a filozófiai-poétikai (stb.) önreprezentáció. Tanulmányom kiindulópontjában az Árkádia-pernek ez a másodlagos, nyelvi-diszkurzív vonatkozása áll, ami tehát egyszerre létezik a vitába bevonódó témák sajátos burjánzásával. A diskurzuselemzés kvalitatív módszerének hozadékait¹¹ szem előtt tartva arra szeretnék rámutatni, hogy az elsődlegesen a Hazai Tudósítások hasábjain zajló per szövegkorpuszának határai a látszattal ellentétben milyen nehezen rögzíthetők, s a perhez még hozzákapcsolható folyóirat-közlemények – vagyis a közismert publikációkat körülvevő cikkek – miként gazdagíthatják és magyarázhatják tematikus és diszkurzív szinten a vitát.

Nem függetlenül a kanonizáló jellegű szövegkiadásoktól és -rögzítésektől, illetve a 19. századi folyóiratok változóan nehéz hozzáférhetőségétől,¹² a pert alkotó cikkek nem a folyóirat kontextusában kapnak helyet az értelmezésekben, hanem egy több szakaszból álló elbeszélés részeként lépnek működésbe. A folyóirat mint médium, mint adott cikk mindig jelenlévő kontextusa, mint olvasási mód így kivonódik az értelmezés folyamatából, legfeljebb a szerkesztője vagy nevesebb szerzője miatt marad lényeges. Ennek belátása visszavezetheti az interpretációkat a folyóirat közegehez, ami az Árká-

9 *Uo.*, 106. Még egy példa Borbély Szilárd tanulmánykötetéből az áthelyeződés és a félreértés folyamatára: „Az Árkádia-vita kapcsán kialakuló perpatvar valóban [!] az utánzás által alkotott jelentés körül mérgesedik el. Kazinczy vitapartneri, Kis és Fazekas jóindulatát illetően nincs kétség. Mindkettejük őszinte igyekezete látszik megnyilatkozásaikon, hogy megértsék, mit is akar Kazinczy (és persze Cserey) ezzel a furcsa tervvel. Ugyanis a Kazinczy által vázolt tervből számukra a textus volt egyedül fontos, ezért nem helyeztek hangsúlyt a vizuális jelentésre. Kevésbé érdekelte őket és figyelmen kívül hagyták az ikonológiai program összetett jelrendszere által kódolt jelentést.” *Uo.*, 81.

10 *Csokonai emlékek...*, i. m., 599.

11 Magyar nyelven elsősorban Szabó Márton és Glózer Rita kutatásai adják a nyelvi fordulat után kialakult interpretációs módszer legpontosabb összefoglalását. Lásd pl. Szabó Márton, *A diszkurzív politikatudomány alapjai*, Bp., L'Harmattan, 2008; Glózer Rita, *Diskurzuselemzés = Közösségtanulmány*, szerk. Kovács Éva, Bp.–Pécs, Néprajzi Múzeum–PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék, 2007, 360–372.

12 A Hazai Tudósítások anyaga nincs digitalizálva, modern kiadásban pedig csak szemelvények kerültek kiadásra: *Hazai Tudósítások*, vál., szerk., előszó, jegyz. S. VARGA Katalin, Bp., Magvető, 1985 (Magyar Hírmondó); Kulcsár István, *Tudósítások és Hasznos Mulatságok (Válogatás a Hazai és Külföldi Tudósítások, valamint a Hasznos Mulatságok cikkeiből)*, vál., s. a. r., bev., jegyz. BUDA Attila, HIDVÉGI Violetta, Kolozsvár, Kriterion, 2010 (Téka).

dia-per esetében a legendai gólyák történetét elbeszélő cikket és a hotkóci angolkerthez kapcsolódó cikksorozatot is a vita kontextusába vonhatja.

2. Allegória

A Hazai Tudósítások 1806. évi 16. lapszámában, augusztus 23-án megjelenik egy szerzői névvel nem jelölt tudósítás *Széphalom*, 3. *August*. keltezéssel, ami a Zemplénbe hazatérő gólyákról számol be. A történet gyanút kelthet, hiszen augusztus elején nemigen van aktualitása a gólyák Afrikából való visszatérésének, bár a táj leírása és a költöző madarak inszenírozása bizonyosan gyönyörködteti az olvasót. A cikk utolsó mondata azonban egyértelművé teszi, hogy a legendai gólyák története allegória – értelmezése éppen emiatt nem feltétlenül magától értetődő. A zárásban megjelenő hasonlat az állatmesék irányából lehet ismerős: „Szerencsére az efféle Megszállók nem bánnak olly sanyarúan a’ magok’ Coloniájik autochton lakosaikkal mint a *tolatlanok*.”¹³ Az antropológiai tanulság explicit, látványos konklúzióként jelenik meg a történet végén, amely egészen eddig a pontig olvasható lenne talán anekdotaként, talán még természettudományos ismeretterjesztő szöveggént is. Az embernek a saját fajtája iránti kegyetlenségéről szóló parabola azonban a keresztényi tanítások egyike („Szeresd felebarátodat”, 3Móz 19, 18; Mt 19, 19) felől is értelmezhető, s a gólyához kapcsolódó népi hiedelmek (pl. gyermekáldás, hűség, hazaszeretet), illetve a keresztényi metaforika (például Krisztus mennybemenetele és visszatérése, éberség, szeretet) nem engedi a Széphalomban jegyzett történetet szó szerint olvasni.

Az egyértelműen rögzített erkölcsi tanulság felől újraolvasva a legendai gólyák történetét, az olvasót meglepheti a történet építkezése, amelynek alapeleme a természet ciklikus időtapasztalata, vagyis az ismétlődés sajátosan diakronikus karaktere. A visszaérkező gólyák közül kettő a csapattól elválván egy nemesember házánaál épít fészket Legendyén, s az időközben rakott tojásokat az általuk elhagyott csapat két gólyája elpusztítja. A következő évben az események megismétlődni látszanak, ezúttal azonban a legendai gólyapár meg tudja védeni tojásait, amelyekből kikelnek a fiókák. A történetet röviden összefoglalva jogosan érezhetjük zavarban magunkat, hiszen a hozzá kapcsolt tanulság nem feltétlenül logikus és egyértelmű, inkább csak laza asszociáció, hiszen az elbeszélte történet szerint a gólyák igenis kegyetlenek az őket elhagyó társaikkal. Nem érdektelen szempontunkból a történetben megismétlődő öszszecsapások leírásához használt szókincssel való számvetés, amelyben egyértelműen megmutatkozik a katonai terminusok használata. A gólyák „visszatérő serege” nyilván halott metafora, azonban a csoportot elhagyó madarakat a szöveg a „dezertor”, a „szökevény”, majd az „emigráns” szavakkal jeleníti meg, míg támadóik „két vitéz”, „Execútorok” és „Megszállók”. A támadás, a megfutamodás, az ismételt támadás és végül a sikeres visszaverés magától értetődően simul a háborús metaforikába. Az állatok ebben a történetben nem feltétlenül bírnak emberi természettel, s nem is viselkednek,

13 130. Kiemelés az eredetiben. Az újságcikk teljes szövegét lásd a tanulmány II. függelékében.

beszélnek, járnak-kelnek emberként, mint az újkori európai irodalomban többszörösen újraírt fabulahagyományban, sokkal inkább a gólyákat szemlélő személy („Ennek tegnap egy nevezetes példáját 's bizonyosságát vala alkalmatosságom látni 's érteni”¹⁴) tekintete, vagyis interpretációja antropomorfizálja őket.

Ugyanennek a mondatnak a folytatása szintén az egyéni tudásból fakadó értelmezés irányába vonja a gólyákról szóló történet olvasását, hiszen megnyílik egy tudományos kontextus: „'s közlöm azt a ' Természeti História' barátjaival, mert figyelmekre valóban érdemes”. Valójában ebben a szakaszban, tehát az első bekezdés két lezáró tagmondatában szűnik meg az állatmese, az erkölcsi parabola, a természettudományos ismeretterjesztés és a bibliai parafrázis lehetősége: hiszen a *Természeti História* nem más, mint Földi János 1801-ben, Pozsonyban kiadott állat- és növényrendszertan sorozatának első s végül egyetlen darabja. A legendái gólyáktól így juthatunk el az Árkádia-per sajátos világáig, a metonimikus asszociációk és a kommunikációs zavarok színteréig. Hogy nem csupán kikényszerített a vitával való kapcsolat, ahhoz éppen a folyóirat mint médium, kontextus, olvasási mód adhat fogódzót. Az alábbiakban a legendái gólyák történetét közlő cikkig, illetve az ahhoz kapcsolódó kommentárok megjelenéséig követjük az Árkádia-per történetét.

Kazinczy Csokonai-nekrológja 1805. február 19-én jelent meg a bécsi Magyar Kurirban, a híradás mellett közismert a közlemény két legfontosabb vonatkozása: Csokonai karakterének megrajzolása („az ő affectált és nem affectált misanthropiájából úgy sugárlott ki mindég az emberi szeretet, mint affectált cynismusából az aesthetikai lélek”), illetve költeményeinek kiadási terve. Mindemellett – ami a per későbbi kibontakozása szempontjából rendkívül fontos – két név is megjelenik a cikkben: Szentgyörgyi Józsefé és Fazekas Mihályé, a hajdanvolt költő legközelebbi barátaié, akik Kazinczy diskurzusában az ő kiadási terveinek támogatói. A Kurirban március 12-én névtelen közlemény jelenik meg Csokonairól, akit a „legmagyarosabban magyar poétaként” nevez meg ez a válaszként is olvasható nekrológ, s amely a költőt Debrecen számára sajátítja ki.¹⁵ A pert azonban mégsem innen szokás számítani, hanem Kazinczynek az 1806 augusztusában megjelent *Csokonainak sírköve* című közleményétől.

Mi történik addig? Kazinczynek ebben a másfél évnyi időszakban egyetlen újságcikke jelenik meg, mégpedig a Dayka Gábor költeményeinek kiadását hírül adó közleménye, amelyben felhívást intéz az olvasókhoz a kéziratok összegyűjtésére, illetve életrajzi adatokat kér az egykori iskolatársaktól és tanítványoktól. A hirdetés lényegre törő információi mellett itt is nagyon lényeges a halott költő figurájának megrajzolása. A portré személyességétől és a veszteség kifejezésétől („de edesebb, de szeretetre még méltóbb”) eljutunk a biográfiai személy halhatatlan költővé válásához a mitológiai kontextus megnyitásával: „A' Párkák megirigylették ötet Literatúránknak, 's fonalát ifjú esztendeiben metszették el.”¹⁶

14 Kiemelés tőlem, B. K.

15 A szöveg a halottsiratás aktusának színrevitelével indul, az anya és a haza képének egymásba írásával, amiből igen hatásos képzavar alakul ki: „Törsök-anyánk a' haza, tudja miért kesergi Csokonait. Ott fogadta méhébe ezen néhai kedves fiát, a' hol a' Túdományoktól esett teréhbe (Debretzenbe).”

16 Ez a felmagasztosítás a Csokonai-nekrológban a halállal szembeni bölcs rezignációra való rámutatásban

2. 1. A levelezés labirintusai

A vita kirobbanása a síremlék tervének megjelenéséhez kötődik, az addig eltelt másfél évnyi időben pedig az indulatok kellőképpen megerősödnek, amiről a levélváltások adnak számot.¹⁷ Kazinczy a Csokonai-nekrológ megjelenésére várva készíti elő annak értelmezését, ahogyan azt kis tudósításnak nevezi levelében; 1805. február 10-én (KazLev. 4, 717. sz.) tájékoztatja Szentgyörgyi Józsefet Csokonai halálára írt nekrológjáról: „Csokonai halála eránt egy kis tudósítást küldöttem az Ujságírónak; reménylem, helyt ad neki leveleiben.”¹⁸ De arról nem tesz említést neki, hogy a debreceni orvost a nekrológ felmagasztosítja, hiszen a hűség és az odaadás példajaként rajzolja meg alakját: „Utolsó nyavalyájában a’ mi nemeslelkű Szentgyörgyink mind orvosa, mind vígasztaló barátja.” A nekrológban a többes szám első személyű megszólalás Csokonai temetését, halálát okozó betegségét és karakterét beszéli el. A szöveg akkor vált át egyes szám első személybe, amikor a költői munkák kiadása kerül a középpontba, amire így a közös gyász és a közös veszteség ad felhatalmazást Kazinczy számára a diskurzus építkezése szerint.

Szentgyörgyi 1805. március 8-án már reagál a nekrológra, s válasza az Árkádia-pörben is kiemelkedő jelentőségű vonatkozásokat rögzíti (ti. Csokonai verseinek kiadását és Csokonai jellemzését), kapcsolódva Kazinczynak a Magyar Kurirban megjelent cikkéhez:

Ha nyílt szívvel kell szóllanom, senkit sem tudok, a’ kinek nem fájtna a’ halála felől való tudósítás: azt Édesem, hogy magadat munkái kiadására ajánlottad, mind jó szívűségre magyaráztuk: de minden igyekezettel sem tudunk a’ misanthropiáról és cynikusságról szóló ígéknek, szelíd vagy túrhető értelmet adni; az özvegy keserves könyhullatásokkal panaszosla előttem, hogy tőled e’ félélt soha nem várt volna; én is igen megköszöntem volna, ha ezen históriába éppen Pontius Pilátusnak a’ Crédobeli rolláját nem kaptam volna; ki külömbenn is az újságbéli emlékezetet mindég kerültem, és valamint sok embereket a legnagyobb gyönyörűséggel ignorálok, úgy nékik is ezen örömet részemről tellyel szívvel meghagyom, és meg adom.¹⁹

A levél idézett részlete nem egyszerűen a nekrológra adott személyes válasz, hanem a nekrológ intencionált jelentéseinek kimondása. Szentgyörgyi szintén többes szám első

van jelen: „Ugy ment a halálnak, a’ mint azt az eszes emberektől várni lehet; nem óhajtotta, de tőle nem rettegett.”

17 A levelezésnek ezt a szakaszát látványosan tudja megmutatni a *Pennacsaták* c. kötet szövegközlése, ami tehát időrendbe helyezi a folyóirat-közleményeket és a levelezésből vett részleteket – amelyek kifejezetten a nekrológot, majd az emlékműtervet kommentálják.

18 A Fazekasnak szánt szerepet ugyanakkor megírja Szentgyörgyinek ebben a febr. 10-én kelt levélben: „Az illy munkát pedig az az ember viheti csak jól végbe, a’ ki az Irót ismerte, és érzéseiben vele harmonizált. Erre szeretném Társnak Fazekas Mihály Urat.”

19 1805. márc. 8. KAZINCZY Ferenc *Összes művei: Harmadik osztály, Levelezés*, s. a. r. Váczy János, I-XXI, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1891–1911 (a továbbiakban: KazLev. + kötetszám), 22, 89.

személyben, a közösség képviselőjében szólal meg, ám amíg Kazinczynál ez a költői barátság eszmei és érzelmi tartományához köthető, addig a debreceni orvos a barátot, a fiút elvesztők és eltemetők nevében szól és fejezi ki fájdalmát. A mizantrópia és a cinizmus fogalmaihoz a debreceniek nem tudnak „szelíd vagy túrhető” jelentést rendelni, ahogyan ez a félreértés, az egymás mellett való elbeszélés jellemzi majd az egész pert a későbbiekben. Érdeemes ugyanakkor arra felfigyelni, hogy Szentgyörgyi diskurzusa nem marad meg a szó szerinti értelmezések csapdájában. Vagyis nem lehet egyszerűen visszavezetni az egymás mellett való elbeszélést arra, hogy Kazinczy Csokonait mint halhatatlan költőt, a debreceniek pedig mint fizikai személyt rögzítik: a gyászoló anya képe az eltemetett fiút idézi s magasztosítja fel mindkettejüket a pietà-téma felidézésével. A mondat folytatásában a Pilátus-metaphora így nem marad egyszerű képes beszéd, hanem összekapcsolódik a siratás aktusával. Szentgyörgyi képes beszéde talán Kazinczyt akarja kímélni, hogy nem közvetlenül tesz szemrehányást a nekrológban való akaratlan szerepvállalásért. Ám így, a fiát sirató asszony képével Pilátus nem csupán az akarata ellenére bevonódó ember metaforája, hanem a passiótörténet megfigyelője – a levél tehát bibliai kontextusba vonja a látszólag földhöz ragadt értelmezést. Pilátus figurája Fazekas Mihály szerepére is érthető, aki hasonlóképpen részese a nekrológnak, ám később Kazinczy ellenfelévé, a debreceniek képviselőjévé válik a perben: eleinte csak levélváltásokban, majd 1806 decemberében a sajtó nyilvánosságát vállalva.

Kazinczy Szentgyörgyinek írt válaszlevelében²⁰ szeretetteljes és bizalmas barátságukra való hivatkozással próbálja feloldani a konfliktust. Ugyanebben a levelében magyarázza el részletesen, mit is értett mizantrópián és cinizmuson, ami alkalmat ad arra, hogy a debreceniek tudatlanságára hivatkozzon, előrevetítve a perben később megjelenő bizonyítékát a debreceniek műveletlenségére, akik láthatólag nem értik Arkádia jelentését a tervezett sírfeliratban. Mizantrópia és cinizmus, Rousseau és Diogenész ezután Kazinczy diskurzusában mindig a debreceniek műveletlenségére való rámutatást is jelent.

Kazinczy 1806 augusztusáig, tehát a sírkőről tett jelentés publikálásáig folyamatosan a nekrológot kénytelen mentetegetni. Márciusban rendkívül erősen érzékelhető a nekrológ hatása a levelezésében: Nagy Gábornak írt levelében a kiadás tervét védi meg.²¹ Ugyanezen a napon írt levelében Szentgyörgyinek szintén a tervezett kiadást magyarázza,²² éles szavakkal illeti Csokonai rendetlenségét (Horatius szatiráját idézve mocskosan hömpölygő folyóhoz hasonlítja), s a tervezett kiadást megalapozó javítások szükségességéről szintén szól. Kifejezetten lényeges látni ekkor a nekrológban és a közvetlenül hozzá kapcsolódó levelezésben a sajtónyelv és a levelezés nyelvének kü-

20 1805. márc. 13., *KazLev.* 3, 733. sz. A márc. 23-án kelt, szintén Szentgyörgyinek írt levelében is visszatér a Csokonai-karakter szókincséhez (*uo.*, 737. levél). Márc. 31-én pedig Cserey Farkasnak, ill. Budai Ézsaiásnak is megírja érveit Csokonai-portréja hitelességéről (*uo.*, 741. és 743. levél). Ám míg Csereynek a debreceniek tudatlanságát, addig Budainak saját maga védelmét kell jelentésként rögzítenie. Egy hónappal később Nagy Gábornak magyarázza a Csokonai-karakter terminusait (1805. ápr. 30., *uo.*, 751. levél).

21 1805. márc. 6. *Uo.*, 729. levél.

22 *Uo.*, 730. levél.

lönbségeit: a gyászír magasztos diskurzusa a levelezésben már-már durvasággá, de elsősorban könyörtelen őszinteséggé alakul Kazinczynál, miközben a nyilvános nekrológot az ünnepélyes, közösséget teremtő, retorikailag látványosan felépített nyelvezet jellemzi. Az özvegy fájdalmas és felmagasztosuló alakja ingerült visszautasítást kap a Nagy Gábornak április 30-án írt levélben: „A’ megholt Poéta’ munkáji nem a’ Diószeghi Sára és Bagaméri Exispán proprietása, hanem a’ Nemzetéé, ’s azoknak kiadásokhoz annak van legtöbb jusa, a’ ki legalkalmasabb erre a’ munkára.” Ugyanebben a levelében sorolja fel azok nevét, akik elismerően nyilatkoznak nekrolójjáról, vagyis a névsor – Puky István, Cserey Farkas, Buczy Emil – már a pártját fogók táborának kijelöléseként értelmezhető.²³

Az előző bekezdésben idézett két levélhez hasonlóan március 6-án kelt Cserey Farkas levele,²⁴ aki viszont – talán egyedüliként – úgy olvassa a nekrológot, ahogyan Kazinczy szeretné, egyfajta ideális olvasóként. Cserey megerősíti Kazinczyt szándékaiban, s kizárólag a magyar kultúra ügye és a költői halhatatlanság jelenik meg olvasatában: „Nyugodgyanak enyésző hamvai érdemlett Békeségbe, nemessebb része a halhatatlan ditsőségibe úgy is el érte azon Részt, meljet a fő Valóság rendelt a Jóknak; nekünk, kik életbe betsültük érdemeit, szent kötelességünk holta után Neve diszít fent tartani.”

Ez idő tájt jelenik meg Kazinczy és Cserey levelezésében az emlékmű terve: a Csokonai halála apropóján fonódó barátságot sűrűn kísérő levelezésben Cserey valószínűleg április–május tájékán említi először Kazinczynak az emlékművet, amit Csokonai tiszteletére emeltetne, ám sem ez a levél, sem Kazinczy válasza nem ismeretes, csupán az arra írott levelét ismerjük Csereynek 1805. május 20-ai dátummal,²⁵ amelyben mintegy megelőlegezi Kazinczynak a Csokonai sírkövére tett, s a levélhez képest több mint egy év múlva megjelenő javaslatát:

Azon gondolatom, hogy Csokonainak méltó emlékezete örökösítésire emlékeztető oszlop emeltesen, kéttzeresen tettzik azon tekintetből is, hogy a’ Tek. Úr olj forró heljbe hagyását nyerte. Ezen gondolat végre haitására gyüitendő költség meg szerezhetésit, hogy Ujság levelekbe iktatandó Hirdetményel vigyük kívánatos végre: magam is heljesnek, és olj modúnak találom, melj a tzélhoz leg foganatossabb uton juttathat; de az is bizonyos, hogy ezen Hirdetményt a Tek. Urnál senki se teheti melegeb indulattal közzé, mint a ki Csokonait közelebrül ismerte, a ki az ő érdemeit még éltébe betsülni tudta, a ki olj szerentséssen be hatot az igaz Böltseségnek szenttséges titkaiba – egy szóval a kinek szólása nem tsak szívre ható, hanem a meg indult szivet nemes felhevülésibe úgy meg tartya, hogy ezen álhatatosság Jeles intézetre segítse a feltételt. E szerint tehát Barátságossan, és a Csokonai enyésző hamvainak drága emlékezetire kérem: tégye a Tek. Úr maga és haladék nélkül meg ezen gondolatom teljesedhetésire serkentő Hirdetményt.

23 1805. ápr. 30. *Uo.*, 751. levél.

24 *Uo.*, 731. levél.

25 *Uo.*, 757. levél.

Kazinczy 1805. május 23-án kelt válaszlevelében ígéretet tesz az emlékműállítás-hoz kapcsolódó felhívás megírásáról és közzétételéről: „A’ parancsolt híradást Csokonainak emlékezet kövéről örömet megteszem, és elébb közleni fogom a’ Mélt. Úrral.”²⁶ Cserey augusztus 1-jén megsürgeti Kazinczyt a korábban egyeztetett jelentés tárgyában.²⁷ Az emlékmű gondolatának megjelenésével hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy elsimulni látszik a nekrológ hatása, s úgy tűnhet, hogy az emlékmű-terv kidolgozása felé folydogálnak az események – hiszen utólagosan ezt helyezük az Árkádia-per középpontjába. A nekrológ nem tűnik el azonban, kényes részlete, a Csokonai-portré új kontextust kap egy Nagy Gábornak írt levélben 1805. június 19-én:

Melly vígasztalásomra volt látni, hogy midőn Szentgyörgyi, Fazekas és Kis Imre Urak a’ Csokonai Misanthropiája és Cynismusa miatt erántam szánakodó érzésekkel voltak, az Úr *megértett*, látta az Úr. Ugyan ezt a’ megértést és javallást keresem most. Cselekedje az Úr azt a’ barátságot ’s olvassa-meg mind Sylvester, mint a’ Krakкаи Orthographus előtt álló Praefatiómat, és Schölionjaimat, és mondja meg nékem, mit ítél felőle.²⁸

A nekrológ recepciója nyomán tehát táborok, támogatók és ellenzők, jól értők és nem jól értők figurái konstruálódnak meg, ahogyan ebben a levélrészletben az áthelyeződés Kazinczy kiadási terveinek, fordítói munkáinak elismertetésére és megismertetésére történik meg. Aligha lehetséges teljes mértékben feldolgozni a levelezésben a nekrológ összes kommentárját, annyi azonban bizonyos, hogy 1805 tavaszán és nyarán Kazinczy minden alkalmat megragad a februári tudósítás valamely vonatkozásának említésére, újabb és újabb kontextust rendelve a debreceni költő alakjához, újabb és újabb áthelyezésben mutatva meg a lehetséges jelentéseket. Október 1-jén kelt, Sárközy Istvánnak írt levelében hosszú idő után újra hivatkozik Csokonaira. Levele elején összekapcsolja a nekrológban rajzolt portré alapfogalmait a kiadással, s a debrecenieket jelöli meg annak okaként, hogy nem készült el a munkával – ugyanakkor a Dayka-kötettel elkészülni látszik. Miközben összefoglalja nekrológja debreceni kritikáját, ugyanabba a mondatba belesűríti kritikusaik tudatlanságáról mondott ítéletét s a portré hitelességét:

Csokonay felől tett jelentésem Debreczenben nagy zúgást támasztott. Azok a’ bölcs fők a’ misanthrópiában és Cynismusban ellenségi indúlatot láttak; ’s észre sem vették, hogy Csokonay kevélykedve olvasná azt, ha láthatná, egészen feltalálván benne a’ Rousseau-i phyzionomiát, mellyet olly annyira affectált. A’ Cs. emlékezete szent nékem: de bölcs bolondokkal nem jó feltenni.²⁹

26 *Uo.*, 760. levél.

27 *Uo.*, 794. levél.

28 *Uo.*, 781. levél.

29 *Uo.*, 822. levél.

Ugyanebben a levelében tudósítja Sárközyt a Cserey javaslatára tervezett emlékműről, amely ügyben tanácsot is kér, miként lehetne támogatókat szerezni a megépítéshez, vagyis egyelőre nincs szó a tudósítás megírásáról és közzétételéről.

A nekrológban megjelölt témák és a hozzájuk rendelt kontextusok lassú burjánzása, valamint az emlékműterv ügye a nekrológ megjelenése utáni hónapokban egymásba kapcsolódik. Ami a folyóirat-közlemények megjelenése között másfél évnyi űrnek tűnik (1805. február és 1806. augusztus között), az a levelezésben intenzív téma, amit Kazinczy 1805. október 7-én Csereynek írt levele is bizonyít.³⁰ Ekkor írja le neki Kazinczy azt az emlékműtervet (lepkével, oszloppal, *Et in Arcadia ego* felirattal), amely majd 1806 augusztusában a Hazai Tudósításokban kap nyilvánosságot. Hónapokon keresztül nincs szó Kazinczy levelezésében Csokonairól, legfeljebb csak jelentéktelen utalások formájában, Kazinczy elengedni látszik a Csokonai-kötet és a sírkő tervét. Hozhatnánk a magánéleti események sorát indokként (Iphigénia 1805. augusztus 8-án születik meg, Kazinczy szeptembertől hosszú hónapokon át súlyos beteg, tavasszal belekezdnek az építkezésbe Széphalomban), vagy készülő munkáinak sajtó alá rendezési folyamatát. 1806. június 10-én kelt levelében³¹ azonban Kazinczy úgy beszél Csereynek újra az emlékműterv közléséről, mint ami mindvégig a fejében volt. Egy anekdotába illesztve számol be a Hazai Tudósítások című lap megismeréséről, amihez hozzákapcsolja az emlékműterv közlésének lehetőségét, a magyar irodalom ügyének haladása felett érzett örömét, illetve annak okait, hogy a Magyar Kurirban miért nem jelenhetett meg a terv – ezzel arra is fény derül, hogy a nekrológnak helyet adó lapba szánta eredetileg írását.

Az elmúlt Postanap a' Velejteji Posta Expeditor egy nyomtatványba takarta érkezett leveleimet, 's úgy küldötte hozzám. Hátulja el van szakasztva. Sem nevét nem láthatám Írójának, sem azt, hogy mit akar. A' titulusa ez vala: HAZAI TUDÓSÍTÁSOK. – Azonnal vissza ment a' cseléd, kértem hogy küldene egyget. Azt felelte hogy nincs. Nem nyughattam. Ujhelybe küldöttem érte. Onnan megkaptam. – Képzeld, – az ollyat én látom-meg csaknem három holnap múlva! Azonnal beküldém a' kívánt félesztendi bért 's Kultsárnak, kit igen jól ismerek, kinek barátságával kevélykedhetem, különösen is írtam, hogy leveleit hozzám járassa. Ime, a' mit mindég óhajtottam, meg vagyon! Van tehát olly folyó-munkánk, a' mellyben a' hazai Literatura Productumai a' Publicumnak tudtára adatnak és talán recenseáltatnak is. Jól, rosszul, az csaknem egyenlő; mert ez által az Írók felriasztatnak álomosságokból 's inkább fognak igyekezni a' Publicum javallásának megnyerésén. – A' Csokonai sírkövét illető jelentés 's a' Kis Versei itt inkább lesznek a' magok helyén mint a' Kurirban, melly – a' mint látszik, *parancsolatból* – nem adott helyt az efféléknek. Várjuk, mi lesz belőle. Én késni nem fogok.

Cserey július 5-én kelt válaszában³² óvatosan, de világosan figyelmezteti Kazinczyt, hogy a Kurirban nagyobb nyilvánosságot kapna az emlékmű terve. 1806 nyarára Kis

30 Uo., 824. levél.

31 KazLev. 4, 935. levél.

32 Uo., 945. levél.

János verseinek kiadása ügyével folyik össze a Csokonai-emlékmű tervének közlése, vagyis itt is érzékelhető egy újabb áthelyezés: az emlékállítást, illetve a képzőművészeti és költészeti eszmény jelentéseiből ezúttal az utóbbi kapja a legnagyobb hangsúlyt – a síremlék terve itt egyértelműen Kazinczy költészeti ízléstörekvéseivel kapcsolódik össze:

A napokban Kis Jánosnak is vettem egy igen becses levelét. Hogy az eö Versei, meljekkel engemet meg tisztelt, nap fényt lássanak, méltók, hogy azok a Csokonaynak emeltetendő Monumentum iránt való Hirdetményel edgyütt a Kulcsár által ki adandó Magyar foljó Munkába is be iktattassanak, igen heljesnek találom – azonba jónak látnám, ha a Magyar Kurirba is gyönnének, eszt többen olvasván, többen is látnák.

Kazinczy végül 1806. július 30-án küldi el Kulcsárnak a *Csokonainak sírköve* című írást, ami utólagosan a pert megnyitó írássá avatódik.³³ De Kulcsár nem közli a teljes küldeményt a Hazai Tudósítások 1806. augusztus 16-i lapszámában, mindössze azt a részt, ami az emlékmű struktúrájával, eszmei beágyazottságával, esztétikai referenciáival foglalkozik, illetve utolsó szakaszában a felállítás költségének összegyűjtésére tesz felhívást. A levél második fele teljes egészében a nekrológ apológiája, a Csokonai karakterét megrajzoló alapfogalmak magyarázatával, illetve ezzel együtt a nekrológ óta zajló levelezés nyomán átalakuló kapcsolat- és érvrendszer alapfogalmai jelennek meg benne. Szintén a nekrológra és az élénk levelezésre tett reflexió a Csokonai-kiadás ügyéről való gondolatmenet, amelyben Kazinczy fenntartja, hogy a debreceni költő verseit javítva fogja kiadni, szemben az időközben megjelent kiadással, amelyben Kis Imre tiszteletben tartotta a szerzői autoritást. Azzal, hogy ez a viszonylag nagy terjedelmű, érvelésében gondosan kiépített levélszakasz nem kap nyilvánosságot a folyóiratban, a vita átbillen a síremlék ügye irányába, illetve egymás nyílt vagy csak némiképpen leplezett sértegetésének területére.

2. 2. *A Természeti História* olvasói

Ekkor, egy héttel a Hazai Tudósítások rövidített közleményének megjelenése (1806. augusztus 16.) után kap helyet a lapban a legendái gólyák története, amit Kazinczy augusztus 3-ára keltez. Tény, hogy a per interpretációjához nem adhat hozzá felforgató eredményeket ez a közlemény, felhívhatja azonban a figyelmet arra, hogy Kazinczy milyen nyelvi eljárásokat alkalmaz a vitában – ami „hivatalosan”, vagyis a sajtó nyilvánosságában ekkor még el sem kezdődött, hiszen egyelőre nem érkezett válasz közleményére. A legendái gólyák történetét tehát ekkor, a pernek ebben a fázisában, a nekrológ óta eltelt másfél év tanulságaival már nem lehet nem allegóriaként olvasni, ráadásul az első bekezdésben, ahogy fentebb is rámutattam, Kazinczy a debrecenieket szólítja meg, amikor Földi János kötetének olvasóihoz beszél. Hogy nem véletlenül

33 *Uo.*, 963. levél.

jelenik meg éppen így ez az aposztrophé, éppen az Árkádia-per kettős nyilvánossága és sajátos szöveghagyományozódása miatt maradhat észrevétlenül. Kis Imre ugyanis 1806. szeptember 3-án levélben³⁴ válaszol Kazinczynak a *Csokonainak sírköve* című közleményre, amelyben többek között a „lepe” kifejezés használatát kifogásolja:

A' Pillangó repdesését a Kövönn szerentsés Gondolatnak tartom – De Füleimbe sőt egynehányónk Füleibe semmivel sem hangzik szebben Lepe mint Pillangó, akár Pille, akár Pilla legyen a' Gyökér, mindenik illik erre az állatra; valamint a' *Leptől* is jó a' Lepetske vagy megrövidítve pedig Lepke, de nem Lepe. Ezen kívül Pillangó (Papilio), Lepke (Sphinx), Pille (Phalaena), mind három nagy Nemetet Lásd Földi Természet Histor. 321. etc. etc. a Csokonaj ódája pedig az első Nemhez van adressirozva: a Linné Papiliojához.

Hogy az idézett részlet ismerősen hangzik, nem véletlen, hiszen Kis Imre ezt a magánlevelét apróbb változtatásokkal beküldi Kultsárnak, aki az október 29-ei lapszámban teszi közzé a Kis Imre bevezető megjegyzésével ellátott levelet. A debreceniek egyik leghíresebb megszólalása ez: a kiemelt szakaszt megelőzően taglalja ugyanis Kis az Árkádia egyik lehetséges jelentését Barthélemy *Anacharsis* című regényét idézve, amelyben a nevezett hely szamarak legelője.³⁵ Köztudott, hogy Kazinczy a *Magyarázó jegyzések Csokonai sírköve eránt tett jelentésre* című közleménye erre a magánlevélre ad tételes választ. A levélből folyóirat-közleménnyé váló szöveg Kazinczy *Magyarázó jegyzések...* című, október 11-én közzétett cikke után jelenik tehát meg. A legendái gólyák történetében a *Természeti História* olvasóinak megszólítása ebben az időtávlatban már szükségképpen nem kapcsolódik össze Kis Imre nyilvánosságot kapó levelével.³⁶ Hogy a debreceniek észrevették a gólyákat taglaló cikket Kazinczynak, Fazekas Mihály nyilvános megszólalása is bizonyítja a per diskurzusában. A *Debrecen védelme* című közleményében, a Hazai Tudósítások november 5-én kelt lapszámában ugyanis tételesen felsorolja Kazinczy álláspontját az Árkádia-per tárgyában, amit a neki küldött magánlevélből összegez. A hatodik pont kapcsolódik a legendái gólyák történetéhez: „6.) Sok debreceni urakban botránkozást szült a gólyák felől tett tudósításom, meg nem tudták emészteni a mony említését.”³⁷ Kazinczy levelezésében ennek nyoma az 1806. október 9-én Fazekas Mihálynak címzett levélben van:

N[agy] G[ábor] beszéli, hogy az Urak közzül valaki nagyon felakadt azon, hogy én a' Hazai Tudósítások' – – levelében a' gólyák felől szölván, annak tojományait monynak neveztem. AZ az emberséges ember azt hitte, hogy én ott trágárgodom. Mit mondjon az

34 *Uo.*, 984. levél.

35 A Hazai Tudósításokban közzétett változat az állatrendszertani megjegyzések után tárgyalja az *Anacharsis*ban előkerülő jelentést.

36 A *Pennaháborúk* c. kötet, amely a levelezést és a folyóirat-közleményeket időrendbe illesztve mutatja be a per lefolyását, Kis Imre levelét nem közli magánlevélként, hanem csak a Hazai Tudósításokban megjelent cikként. *I. m.*, 421–423.

37 FAZEKAS Mihály, *Debrecen védelme*, Hazai Tudósítások, 1806/37 (Szent András hava 5.), 312.

ember az illy crísisekre? 's az az Iró, a' ki erudita materiában eruditásokhoz, ha bár közönséges levélben is, szóll, arra is vigyázzon e, hogy ha a' szó a' konyhára kihallik, Ersók Asszony mit fog magában gondolni.³⁸

Fazekas ezzel a gesztusával az Árkádia-per kettős nyilvánosságát ismételten hangsúlyossá teszi, az eddig csak magánlevelekben megszólaló férfi ekkor szólal meg először nyilvánosan, s közleményében Kazinczy magánlevelét idézi. A nyilvánossági formák különbségeire ráadásul ő maga reflektál:

Mi búsíthatta neki a *humánus művészt*, hogy ilyen artisztához illetlen mozdulásokat tegyen, kitalálni lehetetlen, annyival inkább, mivel ezen nemes város katolikusokból, és protestánsokból, secularisokból, és ecclesiasticusokból állván, nem magyarázta ki, hogy mellyik oldalára villog. Ideküldött levelében ezeket adja okának, mellyeket minthogy ügyét a publicum előtt folytatja, én is tanubizonyosságul a publicum táblájára feltenni szükségének találtam: [...] ³⁹

Amennyiben tehát a debreceniek bizonyosan olvasták Kazinczy közleményeit a Hazai Tudósításokban, s a legendái gólyák történetére is felfigyeltek, miként értelmezheték annak tanulságát? Az Árkádia-perhez való lehetséges kapcsolódásokra való rámutatással bizonyosan nem elégedhetünk meg az általános antropológiai kritikával az ember kegyetlenségéről a saját fajtája iránt, szükségképpen a vita kontextusából kell egy másik jelentést kibontanunk. A per szereplőire és témáira ráolvasva a gólyák történetét, úgy fogalmazhatunk, hogy Kazinczy a debrecenieket azzal vádolja, saját városuk szülöttjével, Csokonaival bántak kegyetlenül, „kilökték a fészekből” s most mégis védik. Az allegorizálásnak ez a paradox, és első pillantásra mégis erősen elfedő beszédmódja csak ebben a cikkben érvényesül. Éppen ez figyelmeztet arra, hogy minden más szöveget, ami a vita részét képezi akár a levelezésben, akár a folyóirat-közleményekben, olvassunk figyelmesebben, s a tényközlő kijelentések esetében is hangolódjunk rá a diskurzusok működésének finomságaira, az intencionált jelentések kibontásának lehetőségeire.

Nem állítanám egyértelműen, hogy Kazinczy megszólalásaira általánosságban jellemző lenne ez a finomság és távolítás, hiszen a levelezésben világosan látható indulatos szókimondása, helyenként durvasága. Ami viszont bizonyosan tanulsága lehet ennek az allegorikus történetnek, az a referenciák alig korlátozható áradására való figyelmeztetés, ami itt például lehetőséget ad a Földi-utalás kibontására. Nem gondolom ugyanakkor, hogy minden felfedezni vélt referenciát szükséges és lehetséges megmagyarázni és kibontani, ami ráadásul az értelmező személyéhez sokkal inkább köthető vonatkozásokat helyezne az előtérbe, semmint tényeket. Földi személyének, illetve 1801-ben kiadott kötetének játékba hozását itt azonban érdemes megvizsgálni, nemcsak olyan általános és közismert vonatkozások miatt, hogy Földi a Kollégium diákja,

38 KazLev. 4, 1012. levél.

39 FAZEKAS, *Debrecen védelme...*, i. m., 311.

Csokonai barátja, Kazinczy levelezőpartnere, Kazinczy folyóiratainak közreműködője és szerzője volt. Az 1793-ban kiadott botanikai tárgyú kötetében (*Rövid kritika és rajzolat a magyar füvésztudományról*, Bécs), majd a *Természeti Historiában* is a magyar nyelv és a magyar nyelvű tudományosság összefüggéseibe helyezi a növény- és állattani vizsgálatait. Kazinczy a Magyar Kurir 1802. március 19-én kiadott lapszámában⁴⁰ Csokonait és Földit egyszerre bírálja a „babér” szó miatt. Földi sajnálatos módon emelte be a köznyelvbe, holott sem rendszertani, sem esztétikai szempontból nem megfelelő. Kazinczy szerint, Csokonai pedig a *Virág Benedek*hez című versében használja. A cikk végén látható Cs...cz aláírás mögé rejtőző Kazinczy a stíluszintet és a nyelvi tisztaságot kéri számon, s nem mellesleg kétségbe vonja Földi hozzáértését is a növények rendszertanához. Borbély Szilárd tanulmánya ezt a cikket az Árkádia-per előképeként elemzi, hiszen a „babér-perben” is szavak és elvek értelmezése körül, valamint a gyász kontextusában zajlik a vita.⁴¹ Kazinczy 1806. július 9-én, vagyis a *Csokonainak sírköve* című megjelenését nem sokkal megelőző levelében⁴² Szentgyörgyinek a babérról írt cikkekre hivatkozik. Az 1802-ben megjelent közleményt Kazinczy ezzel a gesztussal az Árkádia-perhez tartozó ügyek és érvrendszerek részévé teszi, itt korábbi bírálatát érvként használja, hogy bizonyítsa: jó indoka van Csokonai verseinek javítására. Ekkor persze már nemcsak Földi, hanem Csokonai sem él, Kazinczy ebben a levélben azonban fenntartja a vitát a babér szó ürügyén Csokonaival. A Szentgyörgyinek írt levélből megtudjuk, hogy Csokonai 1802-ben a debreceniekre gyanakodott a Cs...cz álnév mögött, de Kazinczy egy találkozásuk alkalmával elmondja neki, hogy ő fogalmazta meg az éles kritikát:

Kimondám tehát néki minden megszeppenés nélkül, hogy azt én írtam. Cs. nem goutirozta a' mit én a *babér* ellen írtam. Ha neki van igaza, győzzön ő: ha nekem van igazam: úgy, minden apológiája mellett, enyém a győzedelem. Ki részén van az Igazság a' babér dolgában, az nem lehet kérdés, csak hogy azok légyenek a' processusban a' Birák, a' kiket a Biróság illet. – Csokonay minden bizonnal igen jó fej és a' legszerencsésebb Poétai Genie volt: de ki nem látja azt, hogy sok munkája merő szemet?

Kazinczy paradox helyzete a perben itt válik láthatóvá a legteljesebben: szemben áll a debreceniekkel, de Csokonai mellé sem tud állni – azzal a költővel vitázik jelen időben, akinek sírkövet készül állítani, vérmesen győzni akar egy játszmában, amit ő maga teremt meg. Az apológia és a legyőzés kulcsszavai ennek az érvelésnek, ahogyan gond nélkül kerül egymás mellé két olyan gesztus és/vagy cselekvés, amelyek alapvetően bizonyosan ellentétesek. Ebben a vonatkozásban válik érdekessé a levélrészlet jobb híján támadónak nevezhető retorikája (ami a harc és az igazságügy terminusaiból egyaránt építkezik), középpontjában a következő részlettel: „Ki részén van az Igazság a' babér dolgában”. Ennek a mondatrészletnek a különössége abban áll, hogy a két főnév

40 I/23, 267–268.

41 Az újságcikk szövegét Borbély Szilárd közli és elemzi mélyrehatóan: *Az Árkádia-per előképe...*, i. m., 20.

42 KazLev. 4, 949. levél.

felcserélésével megmutatkozik Kazinczy ki nem mondott szándéka: a „babér-per” és hamarosan az Árkádia-per is arról szól, hogy „kié a babér az igazság dolgában”, vagyis ki lesz győztes a már-már követhetetlen mennyiségű témát integráló vitában – még akkor is, ha Kazinczy gyűlöli a *laurus* Földi-féle magyarítását. Hasonló nyelvi játékként vihető végig a bírósági metaforika: a *processus*, a bírók és a bíróság párhuzama végeredményben szó szerint s nem hasonlatként olvasandó. Kazinczy igazságfogalma éppen emiatt válik majdhogynem nevetségessé, hiszen a bírói objektivitásra kívánja bízni a per nyertesének kihirdetését, ugyanakkor eleve leszögezi, hogy neki van igaza. S ne feledjük, hogy ebben a levélrészletben Csokonait támadja, akit a debreceniektől kíván megvédeni a legendái gólyákról írt példázatában, s az Árkádia-per minden közleményében.

3. *Séta a sírkertben (A hotkóci angolkert és Fizsi halála)*

Ha továbbkövetjük az Árkádia-per eseménytörténetét a levelezés és a folyóirat-közlemények kronológiájában, egy másik rendkívül fontos témára figyelhetünk fel a vita kontextusait vizsgálva, ami a képzőművészeti vonatkozásokat teszi erőteljesebbé, illetve ismételten a levelezés és a sajtó közegének és nyelvének sajátosságait teszi láthatóvá.

Török Sophie és Kazinczy Ferenc első gyermeke, Iphigénia 1806. augusztus 18-án, egyéves korában meghalt. Kazinczy mély gyászát levelezéséből, önéletírásaiból és verseiből is megismerhetjük, s talán a halálról való beszéd nehézségei akadályozzák meg az arra való rámutatást, hogy Fizsi elvesztése és az Árkádia-per kirobbanása párhuzamosan zajlik. Az 1806. augusztus 16-án megjelenő *Csokonainak sírköve* című közleményére, amint fentebb rámutattam, Kazinczy magánlevélben kap választ Kis Imrétől szeptember 3-án. Kazinczy válasza, a *Magyarázó jegyzések a Csokonai sírköve eránt tett jelentésre* október 11-én jelenik meg a Hazai Tudósításokban, majd Kis Imre magánlevelét ugyanez a folyóirat október 29-én, öt lapszámmal később teszi közzé.⁴³ Vagyis az olvasók előbb ismerik meg Kazinczy replikáját, mint Kis Imre válaszát a sírkő tervére.

1806 augusztusa és októbere között tehát a sajtó nyilvánosságában nincs szó Árkádiáról; Kazinczynak mindössze két közleménye jelenik meg a *Csokonai sírköve* (augusztus 16.) és a *Magyarázó jegyzések...* (október 11.) között, amelyek első pillantásra teljes mértékben ignorálják a perrel való kapcsolat lehetőségét. Az egyik cikk a legendái gólyák története, a másik pedig a szeptember 22-ére keltezett, s a Hazai Tudósítások 28. lapszámában, november 3-án megjelent tudósítás, amelyben arról ad hírt, hogy hamarosan közzéteszi az angolkertekről tervezett „theoriáját”. A cikk a személyes gyászból bontja ki a kertművészeti tanulmány megírására tett ígéretet, illetve annak közlését, hogy nemrégiben (szeptember közepén) a szepesi Hotkócra látogatott, Csáky Emmánuel kastélyába, amelyhez az inspirációt adó tájkert tartozik:

43 A *Csokonai emlékek* mindkét cikk esetében rosszul oldja fel a Mind-Szent hava megnevezést: Kazinczy és Kis Imre közleményéhez egyaránt a november hónapot rendeli.

Leányom halálán támadt bánatom elvert innen hazúlról. Szepesbe szaladtam fel, 's Gróf Csáky Emmánuelnél is múlattam, kinek hitvese Sophiennak régi barátnéja. E' szerént láttam Hotkóczot, mellynek tündéri fekvését 's Anglus bújkálójit olly közönségesen csudálják. Ez a' hely szeretetre legméltóbb Palatinusunk ott mulatása miatt nevezetes lett. Nem sokára le fogom írni a' helyet minden szépségeivel 's megtoldom az Anglus kertek theoriájával, melly annál szükségesebb, mert most mindent megszállott a' gonosz lélek Anglus kertet ültetni, 's egyik nagyobb bolondságot tsinál, mint a' másik.

Október közepén, a *Magyarázó jegyzések* és a Kis Imre válasza közötti két hétben jelenik meg három részben a *Hotkócz – Anglus-kertek* című közleménye, amely, bár önmagában is jelentős dokumentuma Kazinczy képzőművészeti érdeklődésének, az Árkádia-perrel való kapcsolatában, vagyis a folyóirat közegébe való visszaillesztésével kaphat jelentősebb figyelmet. Amint korábban említettem, Pál József Árkádia-értelmezése azért kiemelkedően fontos a vita recepciótörténetében, mert az ikonográfiai vonatkozásokat feltárva Kazinczy képzőművészet-esztétikai nézeteit is egyedülálló módon összegzi. Könyvfejezetének és kapcsolódó tanulmányainak ilyen tárgyú konklúzióit Borbély Szilárd idézett tanulmányai egészítik ki, s az említett Radnóti Sándor-könyvfejezet mellett érdemes még utalni Fried István korábbi tanulmányára is,⁴⁴ továbbá Tóth Orsolya nemrégiben megjelent elemzésére Kazinczy Winckelmann-ismeretéről.⁴⁵ Granasztói Olga nagyszabású tanulmánya⁴⁶ pedig kifejezetten Kazinczy angolkert-élményével foglalkozik, végigkísérve mind az élettörténetben, mind az életműben az angolkert tapasztalatát és értelmezési kísérleteit.

Az alábbiakban a hotkóci kert élménye nyomán született angolkert-leírást és „theoriát” abból a szempontból szeretném megvizsgálni, hogy Kazinczynak az Árkádia-perben megjelenő képzőművészeti eszményével milyen kapcsolata van, s ez milyen adalékokat kínálhat a síremléktervből kibontakozó vita értelmezéséhez. Azon, hogy Kazinczynak voltak-e direkt szándékai az Árkádia-per cikkeinek és az angolkert-leírás közleményeinek egymás mellé helyezésével, nem szerencsés hosszasan spekulálni. Azal azonban bizonyosan érdemes számot vetni, hogy ezek a szövegek a korabeli olvasó számára ugyanannak a folyóiratnak a közegében kaptak helyet, s ez a szomszédosság ma is rekonstruálható, ha a cikkeket e kapcsolat hangsúlyozásával olvassuk újra.

3. 1. A levélben megírt angolkert

Kazinczy 1806. szeptember 23-án kelt levelében (KazLev. 4, 996. levél) számol be Cserey Farkasnak a Hotkócon tett látogatásról. A levél diskurzusa – ahogyan az ismerős Kazinczytól – részben a csapongó társalgás szerteágazó témafelvetéseire emlékez-

44 FRIED István, *Kazinczy és a képzőművészetek* = F. I., *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely–Szeged, Kazinczy Ferenc Társaság, 1996, 99–114.

45 TÓTH Orsolya, *Kazinczy Win(c)kelmannnt olvas*, Holmi, 26(2013), 978–994.

46 GRANASZTÓI Olga, *Kazinczy és korai angol tájképi kertek Magyarországon = Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 193–206.

tet (amihez érzelmessége és személyessége is hozzájárul), részben pedig a tényközlő sajtóműfajok közvetítő, tudósító, a valóságot mediatisáló jellegét mutatja, ahogyan számot kíván adni a közelmúlt eseményeiről. Így kerül a levélben egymás mellé a felvidéki utazásról való beszámoló, lánya halálának és felesége súlyos betegségének megrázó leírása (amelyben a vigasztaló közhelyekkel szembe saját gyászát helyezi), illetve az Árkádia-per aktuális helyzetével való számvetés. Azt, hogy Fizi halála és a felvidéki utazás összekapcsolódik, teljesen természetesnek, már-már közhelyesnek vesszük, a két esemény kauzális viszonyát egyébként is hangsúlyozza Kazinczy fentebb idézett híradásában. Lényeges ugyanakkor, hogy az angolkert 18. századi filozófiája ennél összetettebben kapcsolódik a személyes érzelmekhez, az egyén elmélkedő alaphelyzetéhez, illetve kifejezetten a melankóliához, a gyászhoz, az emlékezéshez. Az angolkert konstrukciója (a szerteágazó ösvények, a festői látvány befogadására megtervezett pihenőpontok) és építményei (az elvonulása alkalmas grotta, vagyis műbarlang, az – általában épített – romok, szobrok, szobortorzók, emlékművek stb.) a magányos elmélkedést, az elvonulást és például a múltba való elrévedést szolgálják. A levélben Kazinczy ismerteti Csereyvel a hotkóci birtokot, lerajzolja az épületek és a kertegységek elhelyezkedését, de hirtelen lezárja azzal a részletes leírást, hogy hamarosan úgyis olvasható lesz a folyóiratban az a cikke, amelyben „theoriáját adom az Anglus kerteknek ’s tanácsot, hogy mit kell tenni annak, a’ ki Anglus kertre vágy”. Ezután tér át Kazinczy az Árkádia-per helyzetének ismertetésére, nyugtázva Cserey támogató reflexióit, s ugyanebben a mondatban teszi nyilvánvalóvá, hogy részéről a legényei gólyák történetének allegorikus olvasata van:

Örvendek, édes barátom, hogy a’ Csokonai sírköve eránt tett jelentés megnyerte javalásodat, és hogy, a’ mint leveled bizonyítja, a’ gólyák historiájában el nem kerülte észrevételeidet a’ mit minden Olvasóimmal akartam észrevéttetni. Most ismét ment eggy hosszacska Aufsatz Kultsárhoz a’ Csokonai sírköve eránt.

Kazinczy aznap Szentgyörgyi Józsefnek is levelet ír (KazLev. 4, 998. levél), amelyben hasonlóképpen felvetődnek a Csereynek megírt események, azonban teljesen más-hogyan súlyozza az események közlését. Legrészletesebben gyászának elbeszélésével foglalkozik, s hosszasan taglalja kislánya halálának és felesége betegségének orvosi körülményeit, majd az utazásról való rendkívül rövid beszámolót is a fájdalom perspektívájából fogalmazza meg:

Harminczöt napja hogy oda van az a’ szegény gyermek, ’s azolta, hidd-el, nem tudom, mi az öröm. Nem affectálok Schwermuthot, és Schwärmereytól távol van phantasiám: de még régen nem látott barátim circulusaiban is véletlenül tört üt szívembe a’ fájdalmas emlékezet, ’s nem használt semmit sem a’ Szepes Vármegyei út, sem a’ Csáky Emmanuel-nél való múlatás, hol külömben azt a’ fél napot Anglus kertjében, aestheticai épületeinek ’s királyi luxusának nézésében, ’s majd patrioticus majd poetizáló munkájának olvasása alatt gyönyörködve tölttem-el.

Ezután tér át az Árkádia-per ismertetésére, amiről Szentgyörgyinek sokkal részletesebben ír, mint Csereynek – összefoglalja például Kis Imre szeptember 3-án kelt levelét, amely majd október 29-én jelenik meg a Hazai Tudósításokban, illetve közli a debreceni orvossal, hogy már elküldte Kultsár lapjának a *Magyarázó jegyzések a Csokonai sírköve eránt tett jelentésre* című cikkét.

Ugyanerre a napra keltezi Fazekas Mihály Kazinczyhoz írt levelét,⁴⁷ amelynek önmeghatározásában Debrecen bajnokának nevezi magát, s négy pontba szedve reagál a *Csokonainak sírköve* című közleményre, középpontba helyezve az „Et in Arcadia ego” felirat jelentésének elemzését. Fazekas majd csak Kis Imre október végi közleményének megjelenése után egy héttel lép a sajtó nyilvánossága elé: *Debrecen védelme* című közleménye 1806. november 5-én jelenik meg a Hazai Tudósítások 37. számában, amelyben visszatér a levelében is tárgyalt fordítási zavarra, hangsúlyossá téve az időközben kialakult táborok indulatait. Mind a sajtó, mind pedig a levelezés jól mutatja, hogy a fent megjelölt témák egy időben foglalkoztatják Kazinczyt, amelynek praktikus oka nyilvánvalóan az időbeli egybeesés. Hogy ettől szorosabb összetartozásról lehet szó, azt a hotkóci kertről írt értekező-leíró közlemény elemzésével lehetséges megmutatni.

3. 2. A folyóiratban megírt angolkert

A hotkóci közleménysorozatot, amint a fentebb idézett rövid cikk is utal rá, Kazinczy előre bejelenti a Hazai Tudósítások olvasóinak. A rövid összefoglalóban tett ígéret valóban abban a tematikus és diskurzív összetettségben valósul meg, ahogyan arra Kazinczy vállalat tesz: a Hotkóci megített utazás során tapasztalt vizuális élmények, majd a kert leírásához hozzákapcsolja az angolkert elméletét. Az utazó-értekező eleve nehezen homogenizálható perspektívája mellett ugyanakkor megjelenik a szövegben a szerző biográfikus személye is, az a hang, amelyik az előzetes híradásban személyes gyászának közlésével vezeti fel a tudósítást. Ezek az egymás mellé helyezett diskurzusok, témák és műfajok egyrészt Kazinczy magánlevelezéséből ismerősek lehetnek, hiszen a levél mint szövegforma eleve átjárhatóvá teszi a stíluszintek és a témák közötti váltást, a kauzalitás szigorú érvényesülése nélkül. Kazinczy legközelebbi barátainak írt leveleiben, ahogyan ez éppen az Árkádia-per időszakában jól látható (lásd például a Csereynek vagy a Szentgyörgyinek írt, fentebb hivatkozott levelek sorát), az értekező jellegű, tudós igénnyel levezetett gondolatmenetek mellett megfér a személyes, családi élményekről tett vallomás, olvasmányainak vagy éppen készülő munkáinak ismertetése, utazásairól adott összefoglalói stb. Hogy ugyanez a keveredés a felvezető, majd a három részben megjelent kertteóriát is jellemzi, a mai olvasó számára talán már meglepő, de legalábbis arra mutat rá, hogy a korabeli sajtó műfajai legfeljebb ha induktív módon határozhatók meg, vagyis nagyban függték a cikk szerzőjének írói stílusától, témaválasztásától. Éppen azért, mert Kazinczy az Árkádia-per a levelezéseiben is végigkíséri, lehet fogalmunk arról, hogy a cikkeiben jelenlévő értekező-elemző hangvétel a leve-

47 KazLev. 4, 997. levél.

leiben is jelen van, de utóbbiak személyessége nem ritkán megmutatkozik a folyóirat-közleményeiben is. Ennek az összetettségnek a kibontása lehetőséget mutat arra, hogy Kazinczynak az angolkertéről szóló cikkét az Árkádia-per kontextusában olvassuk újra.

Az teljesen konszenzuális, hogy Kazinczy az angolkertet, a korabeli értésmódnak megfelelően, a képzőművészetek egyik ágának tartja, amelyben – a cikk tanulsága szerint – pontosan felismeri a szép természet ideájának megvalósulását. Az angolkert a franciakerttel szemben ráadásul metaforikusan az emberi szabadság eszményét és a társadalomtól való elvonulását is kifejezi:

Láttuk, hogy az egyenes hoszszú utak, a' megnyirbált gesztenyék, az eleven falak, folyosók, ernyők ellenére vannak a természetnek; láttuk, hogy az így megnyirbált fa mindég nyomorék fa, 's abba hagyánk a' *Le-Notrei* kerteket. De vissza tértünk e' a' természethez? azt tettük e' a' mit minden *szépitő mesterségnek* tenni kell, hogy a természetnek segédjére keljen és annak intései szerint tégye a' mi mostani görbe-útú, bábszerekkel felcizfrázott, kertjeink éppen úgy ellenkeznek az ízléssel és észszel mint azok a' régiek!⁴⁸

Ehhez kapcsolható még három részlet a cikksorozat teoretikus részéből, amelyek általánosabb művészetesztétikai téziseket közölnek, nem pedig speciálisan kertépítészeti alapelveket és az ehhez kapcsolódó példákat:

A' Szépitő Mesterségeknek legfőbb kívánságok a' *szép forma*. [...]

Mind a Szép-Mesterségeknek mindenikében, úgy itt is, mert a' Kertészi tudomány is, azoknak számoknak vagyon, *Egységnek* kell lenni, hogy a' hely valamely megállapított karaktert mutasson. [...]

Az igazi Szépség karaktere a' nyugodalmas nagyság. Ez kevéssel jut-el a' maga céljához, néki nem kell pipere.⁴⁹

A tézisek egészen pontosan arra mutatnak rá, hogy az angolkert elmélete a 18. század végére a neoklasszicista esztétikai alapelvekhez igazodik. De a hét pontba szedett teóriába is beviszi Kazinczy a személyességet, ami elsősorban vitázó hangvételében ragadható meg: ez az egyik olyan vonatkozása a közleménysorozatnak, ami az Árkádia-per kontextusát nem engedi leválasztani az olvasás folyamatáról. Már a közleményekről hírt adó tudósításban vitapozícióba helyezi magát a megszólaló, aki az opozíciós alaphelyzetben az angolkertek megfelelően jó ismerőjeként mutatkozik meg, ehhez képest a tudatlanok csak divatból kezdenek az angolkert építésébe: „Nem sokára le fogom írni a' helyet minden szépségeivel 's megtoldom az Anglus kertek teoriájával, melly annál szükségesebb, mert most mindent megszállott a' gonosz lélek Anglus kertet ültetni, 's egyik nagyobb bolondságot tsinál, mint a' másik.”⁵⁰

48 Hazai Tudósítások, 1806/33, 276–279. Az idézet a közleménysorozat harmadik, utolsó részéből származik, amelynek első felében még a hotkóci személyes látogatás beszámolója zárul le. Ezután kezdi el Kazinczy hét pontba rendezve ismertetni az angolkert elméletét, fentebbi részlet a felsorolás első pontja.

49 *Uo.*, 3–4. és 6. pont.

50 Szept. 22-ére keltezve; Hazai Tudósítások, 1806/28 (okt. 3.), 237.

Ez a polemikus hangnem majd csak a harmadik közleményben jelenik meg újra, a cikk második felében elhelyezett, hét pontba szedett teória első öt szakaszában – ami így, ahogyan már említettem, a személyes meggyőzés erejét, illetve az Árkádia-per háttérben való meghúzódsát mutatja. Az imént idézett első pontban, amely a franciakert és az angolkert ellentéteiből bontja ki a szép természet fogalmát, a támadás és a nevetségessé tétel tárgya a szép természet fogalmát nem jól értők tábora, akik ízlés és tudás híján csak a látszatot tartják fontosnak, ez pedig a franciakert hamisságát eredményezi.⁵¹ Hasonlóan oppozicionális a második pont lezárása, amely a szép forma kiszámítottságának és a megfelelő látvány elrendezésének a konklúziója, ahogyan a tudatlanságot ismételtelen összekapcsolja a látszat tartalmatlanságával.⁵² Az egység fogalma köré rendezett harmadik pont lezárása negatív festéssel rögzíti a tudás és a tudatlanság alaphelyzeteit, majd a nevetséges értékminőségét rendeli az utóbbihoz.⁵³ A negyedik pontban, a *nyúgodalmas nagyság* magyarázatához pozitív és negatív magyarországi példákat sorakoztat fel, s az angolkert (másképpen tájképi kert) egyik legfontosabb tulajdonságát helyezi a középpontba, vagyis a látvány festményszerűségét, amit a kertet bejáró hosszasan szemlélhet: „Nincs sehol hely, hogy a' szem kényére megnyughasson.” Az ötödik pont a kertművészet tudományos háttérével foglalkozik, amelyhez elengedhetetlen az építészeti tudás, illetve – és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni – a megfelelően képzett látás.⁵⁴ A látás aktív és tudós tevékenysége a 18. század második felétől a képzőművészeti befogadói gyakorlat eredőjévé válik, s természetesen a winckelmanni autopszia gyakorlatának is alapeleme.

A polemikus beszédmódban rögzített teóriát előzi meg az utazó (vagy ahogyan az értekező rész megnevezi a kertet bejáró személyt: „az Idegen”) személyes tapasztalata, a kert bejárásának érzéki élménye, ami ugyanakkor a kertészeti terminusok használatának eredményeként mégiscsak közelít az értekező típusú szövegformákhoz. Az utazás és a kertleírás elbeszélésének építkezése rendkívüli tudatossággal komponált, s nem meglepően a perspektíva szűkülésére, a közelítésre, majd a belépésre-bejárásra épül. A közleménysorozat első szakasza a felvidéki táj részben geográfiai és historiográfiai leírását adja, de hamarosan megjelenik a szövegben az utazó személye, aki számot

51 „[...] a' mi mostani görbe-útú, bábszerekkel felcizfrázott kertjeink éppen úgy ellenkeznek az ízléssel és ésszel mint azok a' régiek”.

52 „Az ért az Anglus Kertészséghez, a' ki a' illyeket böcs cáculussal előre fel tudja vetni, nem az, a' ki csak az utakat tudja görbén vonni 's minden lépten elmés bolondságokkal lepi meg a' lélektelen Vendéget.”

53 „A' ki ki nem leste, hogy a' hely minémű karakter' elfogadására legalkalmasabb, a' ki olyan szépítésekét ad kertjének, a' mellyek annak természetével ellenkeznek, minden veszteségei mellett, a' mellyeket reá teszen, soha nem fog boldogúlni.

Melly nevetségek a' hányt hegyek ott a' hol a' hely tér, a' tók, patakok, a' hol a' vizet rekeszekbe kell szedni; a' kősziklafalak, a' hol a' követ mérföldekről hozzák 'stbb.”

54 „[...] a' ki Architecturát nem tanúlt 's szemét szép alkotványok' nézelésében sok ideig nem gyakorlotta: úgy nem fog soha boldogulni a' szép kertek' rajzolásában is, a' kinek az stúdioma nem volt 's a' rokon Mesterségeibe béavatva nincsen. 'S az illyen legokosabban fogna bánni, ha e' gondot Kertész-Architectusra bízna. [...] A' ki csak látott, ne hizelkedjék vele magának, hogy valami szenvedhetőt fog teremteni: nem az teszi a' hibát, a' ki valamit éppen nem tud, hanem az, a' ki roszszúl tudja.”

ad arról a hatásról, amit a szemlélődés váltott ki belőle.⁵⁵ A második közleményben érkezik meg az utazó Hotkócra – személye itt is sokkal inkább a 18. századi tudós, ugyanakkor esztétikai élményt kereső utazó prototípusáé, semmint nevesítetten Kazinczyé, ahogyan módszeresen végigköveti a Csáky-birtok kertjének kompozícióját a megfelelő szakszavak használatával (*corps de logis, grott, baszszen, joujou*). Ebből a tudósi attitűdből „az isméretes, madarának örülő, gipsz gyermek” látványa billenti ki, amit szemlélve végtelen elragadtatásáról ad számot.

A második közlemény végét és a harmadik közlemény elejét foglalja el a templomnak és közvetlen környezetének leírása, ami különös figyelmet érdemel az Árkádia-per szempontjából. A templombelsőnek elsősorban képzőművészeti vonatkozású részletei (feszület, képek, szobrok) kerülnek bemutatásra. Ezt követi a templom külsejének tanulmányozása, ami a kriptába⁵⁶ vezető külső ajtónak látszó díszítmény feletti feliratokra koncentrálnak, s mind a hármat közli az olvasóval. Az Árkádia-per a debreceniek részéről elsősorban éppen a feliratról szólt, de rendkívül lényeges volt a Kazinczyval való szemléletkülönbségben az emlékmű, a sírkő és a sírfelirat ideológiai értelmezésének különbözősége is.⁵⁷ Érdeemes számot vetni azzal, hogy a felirat milyen építményhez tartozik, s összekapcsolódásukban miként idézik az elhunyt személy alakját. Annyi bizonyos, hogy Kazinczy az angolkert esztétikája felől szemléli ezeket a táblákat, az angolkert struktúrájának részeként vet számot a templommal, aminek belseje sem elsősorban kegyességi funkciója miatt kap figyelmet, hanem a kertben sétáló „Idegen” képzőművészeti érdeklődése és tagadhatatlan élménykeresése miatt. A sírfeliratokat bevezető mondatok a következőképpen írják le a látványt:

55 Részletek a hatásról számot adó mondatokból: „lelkemet poétai régiókba bájolja”; „Lelke elhal, félve teszi minden léptét”; „Itt rettegve nézi ugyan lábai alatt *Korotnokot*, 's elijed a' szikszak lemenőtől belé: ellenben képzelhetetlen gyönyörűséggel nézi azt a' mértföldre terjedő katlant, mely ellepve hegygel, dombbal 's a' legkiesebb mezősséggel, szemei előtt elterül, és a' mellynek széleit a' legszebb lánczolásban 's a' két színnek minden *nűánszaiban* a' legsivatagabb és még is igen szép hegyek ülték-meg, kik között a' temérdek katlannak Est-Északi szélén az óriási Karpathus rettentő meredekségben kél, 's hosszu farkával, mint valamely rettenetes sárkány, Liptó felé elenyészik.” Hazai Tudósítások, 1806/31, 262–263. Az utóbbi, hosszabb idézetben a fenséges táj esztétikai tapasztalata külön figyelmet érdemel.

56 A kripa szó egyébiránt etimológiailag azonos a grottával, amely a 18. században kifejezetten az angolkerti műbarlangok megnevezésére szolgált.

57 Borbély Szilárd ennek a nézetkülönbségnek az eredőjét a következőképpen mutatja be: „Az ikonográfiai program attól függően válik értelmezhetővé, hogy emlékműnek vagy sírkőnek kell-e tekinteni a tervezett monumentumot. Ennek megfelelően változik az összetett képzőművészeti alkotás jelentése is. Úgy tűnik, Kazinczy a winckelmanni iskolázottságnak megfelelően – kezdettől fogva ilyen, komplex ikonológiai jelentésben gondolkodik, ezért nem szövegszerű értelmet keres, hanem képzőművészeti egészként felfogott jelenség metaforikus, szimbolikus értelmezését tartja szem előtt.

A debreceniek a vizuális kód szerepét nem tartották jelentősnek. Többségükben a protestáns írásmagyarázat módszertanára visszavezethető értelmezői eljárásokat követtek, szigorúan a textusra összpontosítottak. Számukra a protestáns halotti kultusz kanonizált jelentései és a szövegértelmezés szigorúsága az elsődleges. A szövegértelmezésben az allegorézis vezeti őket, ezért a ritualizált cselekvések jelentése számukra az allegorikus értelmezésben ölt alakot. E felfogásban Csokonai elsősorban a halott, akit halálában is megilletnek a felekezeti rituáléval összefüggő végtisztességek. Számukra a *költő* nem esik más eljárás alá. A költői szövegek létmódja és a költői szerep nem rendelkezik semmiféle kitüntetett jelentéssel.” BORBÉLY, 15 *parafus...*, i. m., 79–80.

Kívülről a ' Templom' déli oldalában egy kriptába vezető ajtó látszik: de az csak vak ékesítés. Az ajtó felett az itt következő felyűlírás áll, melly valamint a' többi is, mint az igen sok talentumú 's culturájú Birtokos' tollából folyt. Valóban a' régi Nemesség nem csupa képzelt dísz, 's háládatlan nagy Ősei eránt, a' ki az ő emlékezeteket nem tiszteli, 's ha érdemmel bír maga is, velek nem kevélykedik [...]⁵⁸

Az angolkert mint tájképi kert megépítésében köztudottan elsődleges a látvány szerepe, s ha a feliratok készítésében a család részéről esetleg a hagyományokhoz való igazodást sejtethetjük, az tagadhatatlan, hogy ebben az esetben, vagyis Kazinczy szemszögéből és a Hazai Tudósítások korabeli olvasójaként az angolkert részeként kell szemlélnünk a táblákat. A kriptába vezető ajtó mint „vak ékesítés” úgy is elképzelhető, hogy korábban valóban ott lehetett lejutni a család temetkezési helyére, de lehet „igazi áljajtó” is, vagyis az angolkertekben gyakori sztaffázstechnika, ami a funkciót visszaépíti a látvány javára, hiszen célja csupán a látványban való gyönyörködtetés. A paravánszerű műromok, az áljajtók, az álablakok, a sehová sem vezető lépcsők stb. mind csak a látvány festőiségét szolgálják, ami természetesen jogossá teszi a giccs lehetőségének feltételezését s a szép természet fogalmában jelenlévő paradoxonokat. A templom falára, egy nem létező kripta ajtajára helyezett tábla a máshol eltemetett testtel laza metonimikus kapcsolatban állva elsősorban az emlékállítást szolgálja, a hajdanvolt nagyság elismerését és megőrzését, a felirat kiolvasásának gesztusát – az emlékezők személyének is játékba hozásával.⁵⁹ A fent idézett sorok azt teszik világossá, hogy mindhárom táblát a hotkóci birtokos, vagyis Csáky Emmánuel állíttatta, s céljuk elsősorban a nagyság elismerése, illetve megőrzése az emlékezetben.

A kriptaajtó fölötti tábla szemlélője tovább vezeti a templom melletti fák közé az olvasót, ahol két obeliszket, két koporsó alakú síremléket és további síremlékeket rejt a kert. A letisztult formájú építmények (obeliszk, koporsó,⁶⁰ lapos kövek, medence, négyzet alapú kő, csésze) megfigyeléséhez a szemlélődő személyes érzelmi alaphelyzete adódik hozzá: „A' bánat szebb menedéket sohol sem lelhet, mint itt, a' fenyők' csendes susogásában 's éjjelében.”⁶¹

58 Hazai Tudósítások, 1806/32, 268–271.

59 A felirat szövege: *ACCIPERE. RADIS. VMBRA. TUORUM. QUEM. GESTORUM. MEMORIAE. ILLUSTRATAE. TANTO. NOMINE. STIRPI. SURCULUS. POSUIT. LAPIDEM. MDCCCIII*

Magyarul: Fogadd el, súlyos árnyék, tetteidnek emlékére ezt a követ, amit egy nagy névvel ékesített nemzetségnek egy kis ágacskája állított.

60 A két obeliszk mögött egy lapos kőalapzatra állított két koporsó található, amelyekhez a következő felirat tartozik:

STAT. LAPIS.

OPTIMOR. GENITOR. MANIBUS. SACER.

PIAE. FILIALIS. GRATITUDINIS.

DULCIS. ET. ACERBAE. RECORDATIONIS.

MONUMENTUM.

Magyarul: Áll a szent kő a holtak lelkeinek, emlékjele a legjobb szülőknek, a kegyes gyermeki emlékezetnek, az édes és fájdalmas visszaemlékezésnek/emlékezetnek.

61 Hazai Tudósítások, 1806/33, 276–279.

3. 3. Egy gyermek sírköve

A személyes emlékezés kibontása indul el a kertleírásnak ezen a pontján, a kertben sétáló „Idegen” a nemrégiben megélt veszteségét beszéli el, ám végeredményben úgy, hogy kislánya halálát Psyché történetének felidézésével szublimálja:

Egy kéregkanapéről a' koporsók mellett ki lehet látni mind a' Vár' ruináját, mind a' bércz' márványfalait, úgy hogy a' szem elnézvéen a' kerítés' fogain megtsalódhatnak 's azt hiheti, hogy a' márványfalak bé vannak kerítve a' kertbe. De ez nem teszen kárt a' hely' hatásának, mert a' Gróf bölcsen elrejtette e' két ide nem illő kilátást a' fenyők' derekai 's csüggő lobjai (Laub) által. – Lelkem itt mélyebben érzé azt a' sebet, melyet szívemen egy keserű halál ez előtt egy holnappal ejtett volt. A' Ritterschloss és a' pompás szégyenségű Remeteház mellett lesiettem a' szép gipsz gyermekhez, 's elhunyt kis Psychémet láttam művészi áttatással a' képen!⁶²

A kertben tapasztalt élmények rendkívül személyes, ugyanakkor tehát esztétizált és eltávolított leírása meghatározó eleme az angolkertek elméletének rögzítését vállaló cikksorozatnak, amely az Árkádia-per közleményeinek környezetében, azokkal párbeszédet folytatva lehetőséget ad Kazinczy képzőművészeti eszményének bőségesebb kibontására, nevezetesen éppen az emlékmű, a síremlék, a sírfelirat és az emlékezés vonatkozásában. A hotkóci kertben tett sétában látványosan egyesül a képzőművészet-esztétikai tézisek teoretikus kidolgozására tett kísérlet és a személyes élmény megrendítő fájdalma, ami az értelmezésben zavart okozhat, hiszen rendkívül nehéz kijelölni a folyóirat-közlemények tárgyát. A cím (*Hotkócz – Anglus-kertek*) elfedi a tematikus és a diszkurzív összetettséget, ami az angolkert filozófiai-művészetelméleti háttéréből, illetve a látás, a gyász, az emlékezés, a sírfelirat egyszerre személyes és egyszerre kulturálisan beágyazott fogalmaiból kibomlik a Hazai Tudósításokban.

Pál József neoklasszicizmus-monográfiájában figyelmeztet arra, hogy Kazinczy a Csokonai-síremlék tervével párhuzamosan Iphigénia síremlékének tervén is gondolkodik, amelyben hasonlóképpen nemcsak az építmény, hanem a sírfelirat is kiemelten fontos.⁶³ Az Amor és Psyche történetét, illetve a Canova márványszobrát felidéző epigramma első változata – amely majd csak egy 1828-ra, esetleg 1830-ra keltezhető tisztázatlanban kapja az *Egy gyermek' sírkövére* címet⁶⁴ – egy Cserey Farkasnak címzett levélben jelenik meg 1806. szeptember 25-ei keltezéssel. Vagyis a sírfeliratként és neoklasszicista ars poeticaként egyaránt olvasható vers a hotkóci utazás idejéhez közel, illetve az Árkádia-per zajlásával párhuzamosan keletkezik, s a vita lényeges kontex-

62 Uo.

63 Az Iphigénianak tervezett síremléket és az *Egy gyermek sírkövére* című epigrammát Pál József elemzi monográfiájának *A halál génusza, Amor és Psyché a neoklasszikus költészetben és szobrászatban* c. fejezetében: *i. m.*, 110–120.

64 MTAK K 642, 49a. A versváltozatok szövegét és a hozzájuk kapcsolódó kritikai jegyzeteket Debreczeni Attila bocsátotta rendelkezésemre a Kazinczy-versek készülő kritikai kiadásának anyagából, amit ezúton is köszönök.

tusának tekinthető. Fizsi halálának szublimálása Psyché figurájába azonban már az epigramma megírását megelőzően megtörténik, Kazinczy 1806. augusztus 25-én Szentgyörgyi Józsefnek írt levelében végeredményben azt teszi világossá, hogy a Psyché-párhuzam nem egyszerűen a halál neoklasszicista toposza, hanem kislányának az esztétikai tapasztalatra való nyitottságából ered:

A' gyermek, noha csak esztendő és tíz napos volt, nagy hajlandóságot mutatott a' képek eránt. Guidó Réninek egy Amorja, 3 lábnyi magasságú vásznan, legkedveltebb tárgya volt szemeinek, mint ő maga a' legérdemesebb Psychéje a' kis Istennek.

Kazinczy 1806–1807 között öt levélben ad helyet a lassan formálódó epigrammának, majd 1807-ben a vers két folyóiratban is megjelenik (Rumy Károly György *Musenalmanach von und für Ungern* című lapjának 1807-es évfolyamában, ezt követően Wieland lapja, a *Der Neue Teutsche Merkur* Rumy közlését veszi át folyóirata 1807-es évfolyamában). A vers mitológiai, esztétörténeti és ikonográfiai rétegzettségét Pál József hivatkozott elemzése fejti ki az *ut pictura/sculptura poesis*-eszmény neoklasszicista jelentéseinek irányából. A magánlevelezés és a folyóirat eltérő nyilvánossági és diszkurzív közeget jelentő terei mellett az epigramma helyet kap egy Kazinczy által tervezett kötet verslistájának egyik csoportjában,⁶⁵ amit a horatiusi kötetmodell szerint a görögöktől hagyományozódó epigrammák alkotnak.⁶⁶ Az eredetileg Toldyra és Szemerére bízott kötetkiadás tervezete, amely végül csak Kazinczy halála után, s Szemere helyett Bajza közreműködésével valósul meg, részben még ismert a széphalmi mester számára. Az *Eredeti poétai munkák* Toldy által megküldött, s utólag meg is valósított tervezetét Kazinczy nem fogadja el válaszában, de a végül 1836-ban megjelent kötetben részben megvalósul az eredeti kötetterv. Az 1., a 3. és a 6. könyv Kazinczy elképzeléseit követi a megküldött verslisták részleges felhasználásával, részben pedig Kazinczy költészetének a már életében ismert közléseit próbálja érintetlenül integrálni (1. *Dalok és ódák*, 2. *Vegyések*, 3. *Epigrammák görög értelemben*, 4. *Tövisek és virágok*, 5. *Új tövisek és virágok*, 6. *Episztolák*). Fizsi sírverse a 3. könyvben kap helyet *Egy gyermek' sírkövére* címmel. Kazinczy képzőművészeti eszményének pontosabb megértése céljából rendkívül fontos lenne az összes ide tartozó vers részletező elemzése, ám jelen tanulmány szempontjából csak bizonyos összefüggéseket érdemes kiemelni: nevezetesen az úgynevezett görög értelemben vett epigrammák

65 MTAK K 622, Kazinczy kéziratosa verslistája, 165a–168b: „Ujhely 1830. Octób. 18d. küldöttem Toldynak, Hidegh Abraham Pesti Prókátor Úr által.”

66 „A' német Kiadók a' Verseket chronologiai rendben szeretik egy idő olta kiereszteni, 's miattam teheti minden a' mit jónak lát. De én a' magaméit szeretném a' szerint fűzni rendbe, a' hogy a' bokrétaöntő a' maga virágait: – oda mindenikét, a' hova őket a' hely kívánja. Én első helyt a' magaméi közt kevés számú Ódáimnak 's dalaimnak adtam, mert az Óda' méltósága elsőséget kívánt. Ezeket Epigrammáim váltják fel, mellyek a' Szobrászok' és Festők' műveikkel vannak összekötetésbe – a' görögnél az Epigramma is a' lyrára tartozott. – Úgy jönnének a' Ritornellák; Epigrammák ismét; 's most a' Szonetek, 's legutól a' koporsók és a' tájdarabok. Ezeket követnék, bántó tarkaságban, a' Vegyes Költések, 's végre az Epistolák.” Kazinczy Ferenc Toldy Ferencnek, 1831. ápr. 6. = KazLev. 21, 5310. levél.

műfajának, illetve ettől nyilvánvalóan nem függetlenül a verscsoport tematikájának kérdését.

Kazinczy fent hivatkozott levelében ez a műfaj olyan epigrammákat jelöl, „mellyek a’ Szobrászok’ és Festők’ műveikkel vannak összekötöttesbe”, s valóban arra lehetünk figyelmesek akár Kazinczy saját verslistáját, akár az ettől némiképpen eltérő Bajza–Toldy-féle kiadás versciklusát vizsgálva, hogy némely szöveg létező műalkotásokra, szobrokra vagy festményekre íródott, de nem feltétlenül műleíró-ekphrasztikus jelleggel. Kazinczy egyik levelében bővebb meghatározását adja annak, hogy mit is ért epigrammán „görög értelemben”, amelynek tematikus összetettsége visszavezethet minket az emlékezés, a halál és a képzőművészeti eszmény gondolatköreihez:

A Görög Epigrammák az emberi elme legszebb műveinek legszebb nemei közzé tartoznak. Minél egyszerűbb (simplex, einfach) az Epigramma ’s a’ belé nyomott gondolat: annál szebb a’ mív. De hazánkban kevés ismeri az Anthológiát, ’s mi csak a’ festésekkel rákásra halmozott poétai műveket tartjuk szépnek; a’ visító hangú ódát, a’ jajgató elegiákat stb. A’ kinek szive van, tudja, hogy ezek mellett mit ér a’ fájdalom’ csendes sóhajtása; mit ér az a’ poétai mív, a’ melly a’ fájdalom’ szenvedését a’ nagyság’ érzése által enyhíti. – Meglehet, hogy ez a’ kis Epigramma olyanoknak is eljut kezeikbe, a’ kiknek magyarázat kell; azért azt ide rekesztjük.⁶⁷

Az idézet értelmezéséhez érdemes az egész levél kontextusát megvizsgálni: Kazinczy a levelet Wesselényi Miklós özvegyének írja „nagy férjének kidöltén”, vagyis annak halála után, mélységes gyászát közvetítve. A báró méltatását A’ zsbófi nagy Megholt című epigrammájával zárja le, amit a fentebbi magyarázat követ. A kommentár láthatóvá teszi az epigramma műfajának eredeti, görög meghatározását, a (jellemzően érzelmes és fenséges hangvételű) sírfeliratot, amit megerősít az *Anthológiára* tett utalással. A hivatkozott kötet az *Anthologia Graeca*, más néven *Anthologia Palatina*, amely az i. e. 2–1. században élt Meleagrosz által összegyűjtött saját, és további negyvenhat epigrammaköltő műveit tartalmazza, s első kritikai igényű kiadása a 18–19. század fordulóján jelenik meg.⁶⁸ A tiszta, antik műfaj szépségének méltatásával párhuzamosan Kazinczy lényegében megfogalmazza annak imitációs lehetőségét, annak pretextusként, választott hagyományként kezelését: az egyszerűség és a gazdag gondolatiság összekapcsolódik az érzelem személyességével, a hatás megfogalmazásával.⁶⁹ Figyelemmel

67 Id. B. Wesselényi Miklósnének, 1810. jan. 22. = KazLev. 7, 1652. levél.

68 *Anthologia Graeca*, 1–13, hg. Friedrich JACOBS, Leipzig, 1794–1814.

69 Hasonlóan ír a görög epigrammáról Kazinczy egy másik levelében, de míg a Wesselényinéhez írottakban az alkalomhoz illően érzelmesebben szólal meg, addig a Ponori Thewrewk Józsefnek intézett levelében a műfaj pontos ismeretéhez szükséges olvasmányokat ajánl (amelyből az egyik ismét a fent említett *Anthologia*): „Ismeri e az Úr a HERDER Epigrammáit? Azok mellett egy derék Dissertatiót is kap az epigrammák felől. Az epigramma nekem felette kedves formája az éneknek. De arra nem a’ Róma és az újabb Deákok példáját kell választani. Bár az Úr olvasna görögül, hogy kézi-könyvévé tehetné a’ Jacobs’ Görög Anthológiáját, ’s a’ forrásból ihatnék. Éljen szerencsésen, édes barátom, ’s tartson meg kedvező emlékezetében. Én az Úr fényét nyugtalanul várom.” Kazinczy Ferenc Ponori Thewrewk Józsefnek, 1820. okt. 28. Idézi PONORI THEWREWK Emil, *A görög anthologia a magyar irodalomban* =

kell lennünk továbbá egyáltalán a magyarázataadás gesztusára, amivel Kazinczy az idézet utolsó mondatában azt teszi világossá, hogy ennek a műfajnak a befogadása sokszor szükségképpen kommentárra van utalva sűrűsége miatt, vagyis olvasása és megértése egyáltalán nem magától értetődő. Sajátos ugyanakkor ez a beszédhelyzet, hiszen a gyász mégiscsak az alkalmi megszólalás irányába viszi a diskurzust, ami tehát pontosan az alkalomhoz igazítva, vagyis a szomorúságot hangsúlyozva integrálja a tudományos igényű megszólalást. Mindez azonban nem érvényteleníti annak lehetőségét, hogy éppen ennek a gyászhoz kötődő alkalmiságnak köszönhetően Winckelmann-parafrazisként olvassuk a kommentár egyik mondatát: „A’ kinek szive van, tudja, hogy ezek mellett mit ér a’ fájdalom’ csendes sóhajtása; mit ér az a’ poétai mív, a’ melly a’ fájdalom’ szenvedését a’ nagyság’ érzése által enyhíti”.

A winckelmanni *edle Einfalt und stille Größe* a neoklasszicizmus alaptéziseként értendő a görög szobrászat utánczásában, ám a két egymás mellé helyezett jelzős szerkezet talán csak közhelyessége miatt nem teszi azonnal láthatóvá a benne rejlő paradoxon-jelleget. Winckelmann a tézis megfogalmazásában ezt a lehetőséget végeredményben meg is nyitja a tenger-hasonlattal:

A görög mesterművek általános és kiváltképpeni jellemvonása végül is valami nemes egyszerűség és csendes nagyság, mind a testtartásban, mind pedig a kifejezésben. Ahogy a tenger mélye mindig nyugodt marad, bárhogy tombol is a felszín, éppúgy a görögök figuráiban a kifejezés minden szenvedélyesség mellett nagyszerű és higgadt lelket mutat.⁷⁰

Kazinczy éppen a nyugalom és a tombolás nehéz egymáshoz rendelhetőségére mutat rá, amikor is a (Winckelmanntól ismert) meghatározást a recepcióra terjeszti ki, ahogyan kétségbe vonja a megnyugvás lehetőségét a műalkotás befogadásának eredményeként, ráadásul a két tagmondatban éppen a csend és a nagyság zárja ki egymást. Azt is tekintetbe kell venni, hogy Kazinczy mindezt a költészeti alkotások befogadására vonatkoztatja, hiszen a görög epigramma és saját versének kommentárja ez a reflexió, vagyis hangsúlyosan rögzíti a befogadásban az értekek és az érzelmek lényegi jelenlétét, amelyek valójában igazolják a szöveg poétikai-esztétikai teljesítményét.

Az idézett kommentárnak és az azzal együtt megjelenő epigrammának ez tehát az egyik olyan (poétikai) eleme, ami kiindulást jelenthet az epigramma-ciklus olvasásához, a másik pedig egy tematikus vonatkozás, persze az előzőtől elválaszthatatlanul: a lélek halhatatlanságának gondolata, ami akár a Fizsi, akár az idősebb Wesselényi halálára írt versnek az esetében a sírfeliratként olvasható epigrammában tárgyiasul. Ez a tárgyiasulás a ciklus egyik szervezője, hiszen a versek meghatározó részében valamilyen kép- vagy szobortárgyat tesz láthatóvá az ekphraszisz, ami összekapcsoló-

Görög anthologiabeli epigrammák (Görögül és magyarul), ford., bev., jegyz. PONORI THEWREWK Emil, Bp., Franklin-Társulat, 1891, XXXIX. A levélrészlet csak ebben a tanulmányban férhető hozzá; kézirata, korábbi közlése nem ismert. Szabó G. Zoltán felfedezésére Orbán László hívta fel a figyelmemet.

70 Johann Joachim WINCKELMANN, *Művészeti íráások*, ford. RAJNAI László, TÍMÁR Árpád, vál., utószó TÍMÁR Árpád, Bp., Helikon, 2005², 25.

dik a lélek halhatatlanságáról való reflexióval, s ezáltal a megfigyelt műalkotás annak emlékművévé válik. Összességében tehát a görög epigramma definíciója, az érzelmi-érzéki recepció felfokozottsága, az ekphraszisz, a sírfelirat, a portré, az emlékezés és a platóni lélekeszmény jelenik meg az *Epigrammák görög értelemben* szövegcsoportjában, amelynek olvasását nem választhatjuk el az Árkádia-per által integrált művészetelméleti-esztétikai belátásoktól.

4. Összegzés: kontextusok, médiumok, beszédmódok

Az Árkádia-per körvonalai akkor élesek, ha csak a folyóirat-közleményekre fókuszálunk – amelyek nyilvánosságához, hozzáférhetőségéhez hozzárendelődik az átláthatóságra, feszségre, letisztultságra való törekvés. A levelezés áttekintése rendkívül sok adalékkal szolgál a vita alakulástörténetének háttéréhez, s úgy vélem, az nem is érthető meg pontosan, amennyiben mellőzzük a levelek olvasását. A baráti-ismerősi nyilvánosságnak a zártabb rendszeréből kibontható a kapcsolati hálók összetettsége, a hatalmi viszonyok árnyalatainak sokasága és az egyes levelezőtársakhoz tartozó levél-témák jellegzetes köre. Ezek a részletek azonban a per vonatkozásában elhalványítják a folyóirat-közleményekből kirajzolódó kontúrokat. A cikkek és a levelek alapvetően különböző diskurzust rendelnek az elbeszélte témához, különböző retorikai alakzatokat, az elfedés és az őszinteség eltérő fokozatait használják a véleménynyilvánításhoz, ami nyelvi szinten is megragadhatóvá teszi a szövegek befogadói körét és nyilvánosságának fokozatát. Ez a különbözőség ugyanakkor viszonylagossá válik, amikor a levelezés darabjai a folyóiratban nyilvánosságot kapnak.

A legényei gólyák történetét és a hotkóci kert leírását az angolkert elméletével szükségképpen az Árkádia-per szövegeihez kell kapcsolni. Előbbi a perben zajló vitaformákról való tudásunkat bővíti az állatmese allegorikusságának antropológiai tanulságával, utóbbi szövegcsoport pedig az Árkádia-per értelmezéstörténetében tovább erősíti Kazinczy képzőművészeti eszményére (és nem utolsósorban az emlékezés kultúrájára) való odafigyelést az ízlésújítási törekvéseiben.

Kazinczy a Hazai Tudósításokban még egy jelentős cikksorozatot közöl képzőművészeti tárgyban, a háromrészes *Festés, Faragás Nálunk* címűt 1812-ben, illetve később a Felső Magyarországi Minervában jelennek meg még recenziói ebben a tárgyban. Rendkívül lényegesek emellett posztumusz, 1836-ban megjelent „görög értelemben vett” epigrammái képzőművészeti eszményének megértésében. Értelmezőként azonban nem vagyunk messze attól az alaphelyzettől, amit az Árkádia-perben sokszor megidézett Nicolas Poussin *Et in Arcadia ego* című festményén a pásztorok megjelenítenek – vagyis a nyomok követésére, összefüggések megsejtésére vagyunk utalva, hiszen az említett, hosszabb-rövidebb, különféle műfajú, egymást lenyűgöző mértékben áthálózó szövegeken felül nem maradt ránk Kazinczytól összegző érvényű munka képzőművészeti tárgyban.

Függelék

I. A Hazai Tudósításokban (1806–1808) és jogutódjában (1810–1829) megjelent Kazinczy-közlemények bibliográfiája

- Csokonainak sírköve*, Hazai Tudósítások, 1806. augusztus 16., I. 14. sz., 119–120.
- Széphalom, 3. August. Ki nem tapasztalta gyönyörködő csudálkozással, hogy némelly állapotok társaságos életet élnek és kormánytól függenek?*, Hazai Tudósítások, 1806. I. 16. sz., 130.
- Széphalom, 22-dik Sept. Leányom halálán támadt bánatom elvert innen hazúlról*, Hazai Tudósítások, 1806. I. 28. sz., 237.
- Magyarázó jegyzések a' Csokonai sírköve eránt tett jelentésre. A' beküldőnek kívánságára minden kihagyás és változtatás nélkül*, Hazai Tudósítások, 1806. I. 30. sz., 252–255.
- Hotkócz, Ánglus-kertek.*, Hazai Tudósítások, 1806. I. 31. sz., 262–263; 32. sz., 268–271; 33. sz., 276–279.
- Magyarok emlékezete. B. Orczy Lőrincz. Generális 's Abaúji Fő Ispány*, Hazai Tudósítások, 1806. I. 47. sz., 397–398.
- Felelet a' feleletre*, Hazai Tudósítások, 1807. I. 6. sz., 44–46.
- Végső szavam a' debreczeni perben*, Hazai Tudósítások, 1807. I. 7. sz., 52–54.
- Magyar országnak talán első abrosza*, Hazai Tudósítások, 1807. I. 19. sz., 151–153.
- Bővebb előadás a' Sáros-Pataki Bibliothéka két Codexe felől*, Hazai Tudósítások, 1807. I. 29. sz., 241–242.
- Könyv-rostálás. Kazinczy Ferencznek öszvekelésére Szendrei Gróf Török Sópia-Antoniával, Nagy-Kázmértt, Zemplény Várm. Novemb. XI. dikén MDCCCIII barátja Kis János. Bécsben, Schrämbel Ferencz Antal özvegyénél 1805.*, Hazai Tudósítások, 1807. I. 47. sz., 387–388.
- Még egygy szó Arkadiáról*, Hazai Tudósítások, 1807. I. 47. sz. toldalék, 389–391.
- Óberster Kazinczy László halála 's életének némelly történetei*, Hazai Tudósítások, 1807. II. 22. sz., 176–179.
- Magyar-Országnak régi abroszairól*, Hazai Tudósítások, 1808. I. 21. sz., 165–166; I. 22. sz., 174–176.
- A' legrégibb Magyar Kalendárium*, Hazai Tudósítások, 1808. I. 31. sz., 241–245.
- Lelesz Zemplény Vármegyében*, Hazai Tudósítások, 1808. I. 35. sz., 276–277.
- Révainak nevei 's születési-napja*, Hazai Tudósítások, 1808. I. 39. sz., 311–312.
- Báróczy Sándor' Emlékezete*, Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1810. I. 24. sz., 195–198.
- Jelentés a' La-Rochefoucauld' Gnomáji eránt*, Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1810. I. 29. sz., 236–238.
- Mesterségek. Festés, Faragás Nálunk*, Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1812. I. 29. sz., 233–234; I. 30. sz., 241–242; I. 31. sz., 248–250.
- Vitkovics Mihály nints többé*, Hazai és Külföldi Tudósítások, 1829. II. 26. sz., 208.

SZÉPHALOM, 3. August.

Ki nem tapasztalta gyönyörködő csudálkozással, hogy némely állatok társaságos életet élnek és kormánytól függenek? Ezeknek számok közzé valók a' járvány madarak is, kiket a' természet a' téli holnapokra melegebb éghajlat alá szállít. Ennek tegnap egy nevezetes példáját 's bizonyosságát vala alkalmatosságom látni, 's érteni, 's közlöm azt a' Természeti História' barátjaival, mert figyelmekre valóban érdemes.

Azon egy órányi szélességű völgyen, melly Zemplényben Sátor-Alja-Újhely és Szőlöske közt nyílik, soha még ekkoráig golyák meg nem telepedtek, holott túl a' Toronyi hegyeken olly számosan fognak nyári szállást, mint az Alföld' lapályain. Azonban tavaly tavasszal egy pár golya a' nyaralni visszatérő seregtől, vagy elmaradván, vagy elváln, Legenyén, egy órányira hozzám, egy ottan lakozó Nemes házánál megszállott. Nem sokára hozzá fogtak a' fészekrakáshoz, 's a' jércze megtojta monyait. De a' kis majorság felett nagy veszély lebegett. Egy nap a' ház' urának 's cselédjeinek, sőt az egész falunak szemléltére imhol jó a' hegyek felől Imreg' tájékáról tizenkét golya, 's sok ideig magasán a' falu felett kereng. Végre, a' két dezertornak akár elvitelére akár csak büntetésére, kivállalkozik a' kerengő csapathól két vitéz, 's derekasan hozzá lát az executióhoz. A' két szökevény megfutamlott. Akkor ezek leszállottak a' házra, a' fészket széljel rugdosták, 's elvégezvén küldetéseket' tisztjét, visszarepültek a' felettek még mindég kerengő csapathoz, melly ezeknek felérkezések után mingyárt ismét a' hegyek felé vette útját, honnan jött volt. A' gyalázatos megfutamlók késő estve tértek vissza a' házhoz, 's az egész nyarat ott töltötték ugyan, de új tojást, talán mivel már késő volt volna kikölni, nem tojtanak.

Az elmúlt tavasszal ismét megjelene a' Legenyei két Emigráns, 's csak hamar megjelenének utánna az Execútorok is. De most másképen üte ki a' koczka mint tavaly; rúttól öszveszabdalva tértek vissza a' felettek kerengő csapathoz, 's a' fészek megmarada épségben. A' fiókok kiköltek, 's már tollasan látám őket. Nem sokára a' mi vidékünk is Golya-Colónia lészen. – Szerencsére az efféle Megszállók nem bánnak olly sanyarúan a' magok' Colóniájik autochthon lakosaikkal*) mint a' *tollatlanok*.

* Autochthon, görögül földszülte-lakos

KERÉNYI FERENC

Jókai Mór és Paulay Ede

Egy színházi munkakapcsolat történetéből*

Mindig is jobban vágyott színpadi sikerekre. Zajos diadalokat szeretett. Az elbeszélő művek nyomán elvetett tetszés észrevétlenül, lassan nő, mint az aloé, s csak az élet-gén virágozik. A dráma egy óra múlva lombos pálmává izmosodik, s már ott a lámpáknál mindjárt meghozza datolyáit.

Jókai Mór legnevesebb életrajzírója, Mikszáth Kálmán vetette papírra ezt az eszmefuttatást, megörökítve az írófejedlem már-már görcsös törekvését a színpadi sikerekre, rámutatva egyúttal az azóta is számos példán megfigyelhető irodalmi-színházi jelenség magyarzatára.¹ Mikszáth abban is rátapintott a lényegre, hogy már a kortársak világosan látták: dramaturgiai leleményesség, nyelvi jellemzés, színpadi hatások kimódolása terén Jókai mesze elmaradt mind a fél nemzedékkel előtte járt Szigligeti Ede, mind pedig az ugyanennyivel fiatalabb Csiky Gergely mögött. Hogy mégis voltak sikerei, az több okból ered, és ezek sorában (a korizlés ismerete, a politikai behallás lehetősége, a deklamáció szépsége, a szépíró tekintélye mellett) feltétlenül figyelembe kell vennünk Paulay Edének, a Nemzeti Színház 1878 és 1894 közötti igazgató-főrendezőjének szerepét. Paulay elsősorban mint a nagy magyar drámai költemények első színpadra állítója (*Csongor és Tünde*, 1879; *Az ember tragédiája*, 1883) írta be nevét a magyar művelődés történetébe, ám nem kevésbé izgalmas a Jókaihoz fűződött munkakapcsolatának története sem. Izgalmas és tanulságos, hiszen ez volt az első eset Magyarországon, amikor egy kiemelkedő talentumú, elismert, de nem elsősorban színpadi tehetségű író egy színházszervező-rendező együtt-munkálkodásának köszönhette sikereit a világot jelentő deszkákon.

* A tanulmány Kerényi Ferenc hagyatékában maradt fenn; nem találtuk nyomát, hogy szerzője valaha is publikálta volna, s annak sem, hogy hová szánta az írást. A számítógépében maradt fájlok az örökösök átadták az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének, s az intézmény akkori tudományos titkára, Csörsz Rumen István engedte át betekintésre Szilágyi Mártonnak, aki e szöveget is gondozta. A dolgozat teljesen kész állapotban volt, a sajtó alá rendező feladata mindössze a hivatkozások ellenőrzésére és egységesítésére korlátozódott. Ahol szükségesnek látszott az újabban felbukkant adatok miatt némi kiegészítés, azt szögletes zárójelben jeleztük. Ezúton köszönöm meg Szalisznyó Lilla munkáját a dolgozat gondozásában és a kiegészítések elkészítésében. A tanulmány témája azt valószínűsíti, hogy Kerényi halála előtt nagy erővel dolgozott Jókai drámáinak kritikai kiadásán, amelynek hiányára egyébként ebben a dolgozatában is utal – a hagyatékban ugyanis több olyan, voltaképpen késznek tekinthető szöveg is van, amely ehhez a témához kapcsolódik. – Szilágyi Márton.

1 MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*, s. a. r. REJTŐ István, Bp., Akadémiai, 1960 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 19), II, 159.

Jókai szívesen láttatta magát a színházi bennfentes, a ravasz színházi róka, sőt a bravúros dramaturgus pózában, elvégre mindkét felesége, Laborfalvi Róza és Nagy Bella színésznő volt, de felröppent a kettő között egy Márkus Emiliával kötendő frigyének terve-híre is. *Milton* című drámáját (1875/1876) egy Pesten vendégszerepelt vak német színész számára írta, mintegy alkalmi darabként. *A jószívű emberben* (1888) önmagát ábrázolta. Az egyfelvonásosban az ismert író nem-várt és nem-szeretett látogatói – 1848 előtti ismerős, kritikus, pártfogolt, bukovinai csángó küldöttség, titkos drámaíró és költőnő, hajdani szerető, leányait protezsáló apa, egybekelésre váró fiatalok, gyorsfényképész, feltaláló – akadályozzák meg abban, hogy elmélyültebben megírt szöveget nyújthasson át a jótékony célú előadáshoz darabért érkező színigazgatónak.² Az alapötlet nem új: 1862-ben frenetikus humorú tárcanovella szólt arról, hogy a sajtóvétségért Budán lecsukott lapszerkesztő Jókait a látogatók nem hagyták (a laza őrizet miatt) dolgozni.³ A látogatók sorában érkező léghajós-feltaláló a találmánnyal már egyszer sikert aratott *A jövő század regényében* (1872–1874). Mi több, a léghajó színpadi effektusforrás lesz újra a Vígszínház nyitódarabjában, *A Barangokban* (1896).⁴ Hogy az egykorú nézőnek ne maradjon kételye az önzánerezést illetően, arról a címszerepet az 1888. május 31-ei, egyetlen előadáson eljátszó Ujházi Ede gondoskodott, aki mozgásban és hanghordozásban is utánozta az író.

A Jókai–Paulay kapcsolat kezdő dátumát nem ismerjük. A fiatal, ambiciózus színész-tag 1868-ban lett a Nemzeti Színháznak rendezője is. Éppen akkor, amikor Jókai – húsz évi tevékenykedés után – megvált a színház drámabíráló bizottmányától, miután annak az ellenlábás kritikus, Gyulai Pál lett az egyik írótagja.⁵ Érintkezésük legkorábbi ismert dokumentuma egy 1873. március 28-ai Paulay-level, amelyben a rendező leírja a pályáját majdnem kettétörő színházi affért (megverte a vele és feleségével, Gvozdánovics Júliával, szintén a színház tagjával goromba tréfát űző sűgöt), kérve A Hon szerkesztőjeként Jókait, hogy lapjában reálisan tudósítson a történekről, amit Jókai meg is tett, némileg helyreigazítva az előző napi kommentárt.⁶ A levél hivatalos megszólítása és aláírás-formulája viszont semmi korábbi és/vagy közelebbi kapcsolatot nem igazol közöttük. Éppen a sűgőverésért kapott, 1878-ig tartott rendezői szilencium lett az oka, hogy az 1870-es évek két Jókai-bemutatójával (*Milton*, 1876; *Szép Mikhál*, 1877) a Nemzeti Színházban Paulay nem foglalkozott. Közös tevékenységük színtere ezekben az években a Petőfi Társaság volt.

2 *A jószívű ember* kritikai kiadása: JÓKAI Mór, *Drámák (1888–1896)*, s. a. r. RADÓ György, Bp., Akadémiai, 1974 (Jókai Mór Összes Művei: Drámák, 3), 95–129. A jegyzetek: *uo.*, 505–520. (A továbbiakban: JKK D III.)

3 *Két óra egy ujságíró élményeiből, a ki állandó helylyel biztosított* = JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek VI. (1861. január 7.–1865. június 24.)*, vál., s. a. r. LÁNG József, RIGÓ László, jegyz. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1975 (Jókai Mór Összes Művei: Cikkek és beszédek, 6), 218–220.

4 Lásd pl. JÓKAI Mór, *A jövő század regénye (1872–1874)*, s. a. r. D. ZÖLDHEGYI Zsuzsa, Bp., Akadémiai, 1981 (Jókai Mór Összes Művei: Regények, 19), II, 252–269, ill. *A Barangok vagy a paeoniai vojvoda*, JKK D III, 426–427.

5 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A drámabíráló bizottság*, ItK, 49(1939), 6–16, 123–135; itt: 129.

6 JÓKAI Mór, *Levelezés (1860–1875)*, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1975 (Jókai Mór Összes Művei: Levelezés, 2), 466–468; jegyzetek: *uo.*, 890.

1878-ban, amikor a magyar repertoárnak időnként egyharmadát is jegyző Szigligeti Ede halála után Paulay lett a Nemzeti Színház drámai igazgatója, üres fiókokat talált a dramaturgián. Érthetően fordult figyelme tehát azok felé a magyar írók felé, akik már korábban dolgoztak a színpad számára. Jókaival az együttműködés nem a legszerencsésebben indult. Paulay először tőle a királyi pár 25. házassági évfordulójára készült, jelenlétükben és egyszersmind a szegedi nagy árvíz károsultjainak javára született, *Hős Pálffy* című alkalmi darabot rendezte („drámai jelenetek 3 képben”). Az ősbemutató 1879. április 24-én volt.⁷ A mindössze két előadást megért produkció rendezőpéldányának elemzése két fontos tanulsággal szolgálhat.

1.) Jókai dramaturgiai ismeretei valahol az 1840-es, 1850-es évek francia nagyromantikájának szintjén maradtak; Gyulai idevágó kritikai megjegyzése jogosnak tekinthető.⁸ Ebben az esetben még korábbra is visszanyúlt, a 19. századelő „katonás drámáig”, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy a mundérba bújt harcfiak lovagias, érzékeny lelkéről győzzék meg a nézőket. Ez statikus dramaturgiát, állóképes szerkesztést engedett meg, ami sokszor – ezúttal is – átsegítette a szerzőt a drámakomponálás nehézségein. Motiválatlan maradt például, hogy miért kap váratlanul kegyelmet a párbajozásért halálra ítélt Pálffy, miért kötnek békét az eladdig érte fúriaként harcoló nők stb., stb.

2.) Színhely- és jelmezleírásai pompásak: tábor, lassan megtelő terem és a pozsonyi országgyűlés. Itt a prózaírói gyakorlat találkozott a korszak uralkodó szcenikai irányzatával, a historizmust tökélyre fejlesztő meiningenizmussal, amelynek Paulay meggyőződéses híve volt, de amelynek a Nemzeti Színház költségvetése, a díszlet- és jelmezraktárból gazdálkodó szűkösség még az új bemutatók estében is határt szabott. Viszont élőképekkel, látomásokkal, vonulásokkal mindenkor lehetett hatást elérni: a *Hős Pálffy* zárójelenetében Mária Terézia jelent meg Erkel *Himnuszának* zenéjére.

Az említett két sajátosság elégségesen magyarázza (meg persze az írófejedelemnek kijáró, megtisztelő felkérések sora), hogy Jókai előszeretettel írt alkalmi jeleneteket, prologusokat. A *Hős Pálffy*t a Nemzeti Színház 50 éves fennállásának ünnepére, Paulay felkérésére írt „ábrándkép”, az *Olympi verseny* (1887), majd a hivatásos magyar színészet centenáriuma készült két darab, a *Thespis kordéja*, illetve a *Földön járó csillagok* (1890) követte.

Az *Olympi verseny* valóságos színháztörténeti revü: a delphi jósa orákuluma előtt (Sz. Prielle Kornélia) a Múlt (Jászai Mari) és a Jelen (Márkus Emília) vitatkozik színházművészetének előbbrevalóságáról. A régi Nemzeti Színház kulisszapárokkal és háttérfüggönyökkel dolgozó dobozszínpadán a főszerep ezúttal alighanem a függönyök festőinek, Spannraft Ágostonnak és Hirsch Gyulának jutott. Az „olympi berek” hangulatát a háttérfüggönyre festett antik istencsoportozat adta, az oldalkulisszák és a színpadra behelyezett díszletelemek fákkal és bokrokkal ligetet formáztak, középütt oltártűz égett. A két vitázó megjelenítette – élőképek formájában – a régi római szín-

7 A rendezőpéldány: OSZK Színháztörténeti Tár (a továbbiakban: OSZK SzT), N. Sz. H 170.

8 GYULAI PÁL, *Dramaturgiai dolgozatok*, Bp., Franklin, 1908, I, 275. (Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Szigligeti Ede és Czako Zsigmond epigonjának tartotta.)

padot, illetve az operett színpadát is, a jellemző zenekíséret mellett. A magyar múltba tekintést Pest város török temetője idézte Tinódi Lantos Sebestyénnel (akit Jókai Toldy Ferenc irodalomtörténete nyomán tekintett quasi-vándorszínésznek), majd színváltózással az egykori temető helyén épült Nemzeti Színház mellett szintén szerepet kapott Budapest két másik játékszíne, az Operaház és a Népszínház. A reformkor nagy színészeit felvonultató Múlt hívására a színpadon megjelentek e két színház tagjai is, emlékeztetve arra az időre, amikor a Nemzeti Színház a főváros egyetlen, minden színjátéktípust befogadó, magyar nyelvű színháza volt. A záróképben már feltűnt az új, Duna-parti országháza tervrajza – mint része annak az ábrázolásnak, amellyel a dualizmuskori Jókai ezekben az alkalmi darabokban a korábbi eszmények, a reformkori törekvések maradéktalan megvalósulását ünnepelte. Amíg Vörösmarty az ötven évvel korábbi prologusában, az *Árpád ébredésében* az iskola – templom – színház intézményhármaságában látta a nemzetnevelés lehetőségeit, addig Jókai szerint 1887-ben:

Ma már nem eszköz többé a művészet
S zászlóvivője más nagy eszmeharcznak:
Ma a művészet célja önmagának.⁹

Paulay ezeket a hálás rendezői rutinfeladatokat kiosztotta színész-segédrendezőinek: az *Olympi verseny* és a jótékony célú *A jószívű ember* a szalonszínész Náday Ferencnek jutott, a *Földön járó csillagok* meg a Szegedinác Péro-felkelés idején, 1735-ben játszattott, három felvonásra duzzasztott igénytelen történelmi anekdota, *Az aradi hős nők* (1891) a társulat hősszerelmesének, Nagy Imrének, aki híres volt nemes, szép színpadi dikciójáról, kevésbé kifejező alakító készségéről. Az igazgató-főrendező az igényesebb feladatokat tartotta fön magának. 1880-ban már Paulay jegyezte a *Milton* felújítását, ám rendezőpéldányát az ősbemutatóéval összevetve még a húzások is azonosak, csupán a címszereplő változása (Ujházi Ede helyett E. Kovács Gyula) érdemel figyelmet.¹⁰

Jókai legnagyobb színpadi sikereit saját regényeinek dramatizálásaival aratta: 1878 és 1898 között hét regényének és két novellájának színpadra alkalmazását végezte el a Nemzeti Színház, a Népszínház és a krisztinavárosi nyári színikör számára.¹¹ Igazi diadalnak közülük *Az arany ember* bizonyult, amelynek szövegpéldányát 1884. május 28-án érkezett Paulay; a négy drámabíráló (Vadnay Károly, Csiky Gergely, Feleki Miklós és Szigeti József) két hét alatt végzett munkájával; a bemutatóra 1884. december 3-án került sor. Paulay szigorú pontossággal érvényesítette a Nemzeti Színház törvénykönyvét, amikor tiszteletben tartotta az élő szerzők jogát a végleges színpadi szöveg kialakításában és a szereposztásban, mégha ez – mint látni fogjuk – okozott is gondokat. Innen van, hogy *Az arany ember* rendezőpéldányában¹² szép számú autográf

9 OSZK SzT, N. Sz. O 101.

10 A *Milton* 1880-as rendezőpéldánya a dráma 1877-es nyomtatott kiadásának egy példányára készült: OSZK SzT, N. Sz. M 178/2.

11 Vö. VNUTSKO Berta, *Jókai Mór drámái munkássága*, Bp., Neuwald, 1914, 43–59.

12 OSZK SzT, N. Sz. A 120. L. még CENNER Mihály, *Az arany ember dramatizálásának színháztörténete = Az*

Jókai-bejegyzést találunk az író jellegzetes, lila tintás írásával: végigjavította a leíratott szöveg (egyébként kis számú) elírását; a darab historizmusát növelte korhű, az 1820-as évekre jellemző dalok bejegyzésével; kihagyott helyre pedig utólag szállította Timár Mihály kismonológját meg Timár és Teréza párbeszédét (előjáték, illetve 5–6. jelenet). A IV. és az V. felvonásba szintén saját kezűleg írta be a gyűrű és az óra kellék-utasítását, amelyek az elrabló Krisztyán Tódornál találta, Timár Mihály halálát „bizonyítják” majd a világ előtt a balatoni rianáskor, és így lehetővé válik a főhős távozása a Senki szigetére. Paulay – ezúttal dramaturgi minőségben – két lényeges ponton nyúlt bele a cselekménybe; ezek a részletek az ő kézírásában olvashatók. A II. felvonásban elmaradt a Senki szigetére tervezett színváltozás: Krisztyán merényletkísérlete Timár ellen nem a nyílt színen történt, hanem a színpad mögött, és lefolyásáról a díszlet-szíkloromra fellépett két nő, Teréza mama és Noémi leánya „közvetítéséből” értesülünk. Jókai a későbbi kiadásokban visszaállította saját verzióját,¹³ a másik Paulay-módosítást viszont azokba is átvette. A rendező szándéka szerint jelenik meg Timár öreg, belgrádi török kalmárnak öltözve, kikémlendő Athalie szándékait. (Jókai eredeti változatában rögtön a rejtkehelyre lépő, Timeát és Kadisát kileső Timárt látjuk.)

Ez a dramatizálás 278 előadást ért meg a Nemzeti Színház színpadán. Minden a helyén volt: a Senki szigetének pompás díszlete, az osztott szoba a rejtkehellyel, az 1820-as éveket pontosan idéző jelmezek – a meiningenizmus megannyi kelléke. A szereposztás optimálisnak mondható: a címszerepet Nagy Imre alakította, az első Csongor és Ádám, Noémi a „szőke csoda”, Márkus Emília volt. Hálás szerepet kapott Fáy Szeréna (Timea) és Náday Ferenc (Krisztyán Tódor), s még Fabula hajókormányos szerepére is akkora színészegyenység jutott, mint Ujházi Ede. A költségvetési gondok mindazonáltal most is megvoltak. Az I. felvonásbeli Timea-szoba mellett a rendezőpéldányban ott áll a díszlet forrása: „Zöld Satanella szoba” – azaz egy 1882-ben felújított balett itt is használható színpadi kerete. A szereposztás problémás pontja pedig Teréza mama szerepe volt. Jászai Mari eleve nem rokonszenvezett a Jókai családdal. Könnyen érthető okból: alakításait a kritika sokáig a nagy szerepköri előd, Jókainé Laborfalvi Róza játékához hasonlítgatta. A *Miltonban* a szerző kívánságára a Ladyt kellett játszania, míg Milton leányát egy, nála 14 évvel idősebb pályatársnője alakította. Most némileg hasonló helyzet kísértett: leánya a színpadon a mindössze tíz évvel fiatalabb naiva, Márkus Emília volt. Paulay, levélben szerelve le Jászai ellenállását, leszögezte: „kötelességünk minden íróval, de főképp olyannal szemben, ki általános írói dicsőségén kívül, igen sok, és a mostaninál jóval kedvezőtlenebb körülmények között, volt működésével színházunk támasza, hogy darabját minden erőnkől érvényre juttassuk...”, a színész feladata pedig, „hogy tehetségével a gyarlóságokat fedezze, az ürességet kitöltse”.¹⁴ Jászai sérelme egyébként, amint azt korábban, más vonatkozásban említettük, harmadszor is megismétlődött az *Olympi versenyben* (1887), amikor a tragika játszotta a Múltat, Márkus Emília pedig a Jelent.

élő Jókai: *Tanulmányok*, szerk. KERÉNYI Ferenc, NAGY Miklós, Bp., PIM–Népművelési Propaganda Iroda, 1981, 126–143.

13 Legutóbbi kiadása: *Magyar drámairók 19. század*, s. a. r. NAGY Péter, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Remekírók), II, 883–1004. (A Jókai kritikai kiadás vonatkozó kötete még hiányzik.)

14 PÉCHY Blanka, *Jászai Mari*, Bp., Magvető, 1958, 150. Idézte CENNER is: *i. m.*, 136.

A Jókai–Paulay munkakapcsolatnak voltak vitákkal teli szakaszai is. Báró Podmaniczky Frigyes, a Nemzeti Színház intendánsa az 1885-ös évről készített jelentésében kifakadt a színműírók ellen, mert „egyaránt hiányzik belőlük az önismeret és a színpadi eszközök alapos ismerete. Innen van, hogy az igazgató megjegyzéseit és észrevételeit nem méltányolják...”¹⁵

A folytatásból kitűnik az intendánsi neheztelés oka: „Ha ugyanis az igazgató nem korlátozott volna szabad rendelkezési jogában – úgy »Fekete gyémántok« bizonyára színre nem került volna mindaddig, míg »Arany ember« sikereket arat...”¹⁶ Az idézett vitában egyébként Paulaynak lett igaza: az újabb regény-dramatizálás csak 11 előadást ért meg. A rendezőpéldány¹⁷ tükrözi is a problémákat. Jókai megint végigjavította a letisztázott szöveget – beleírva olyan dolgokat is, amelyeknek a színpadi előadásban nem volt értelmük, például, régi romantikus szokás szerint, címet adott az egyes jeleneteknek. Megtalálható Podmaniczky neheztelésének másik, pénzügyi oka is. Jókai – a sikeres színpadi szerző pózában – okoskodó-részletező díszlet-utasításokat írt be, kivált a bondavári bánya előírásában. A rendezés a nagy statisztéria előírását végül úgy oldotta meg, hogy beöltöztette a díszítómunkásokat (ők kezelték a színpadon működő gépezeteket a bányadíszletben), sőt a szabókat is (ők meg a tűzoltókat „alakították”), és nyolc „képezdei”, azaz színi tanodai szénhordó leányt állított be. A bányadíszletet, amelyet más darabokban nem lehetett használni, csak úgy lehetett a költségvetés számára némileg ellensúlyozni, hogy Evila szalonját több korábbi műsordarab készletéből rakták össze.

A Nemzeti Színház közönsége számára egzotikusnak tűnő bányamunka és -tűz nagy rutinnal, a meiningenizmus eszközeivel megoldott látványosságai sem feledtethették azonban a dramatizálás laza, életképes, motiválatlan szerkesztésmódját. Ami Paulay rendezőpéldányaiban egyedülálló: több olyan jelenetet találunk, ahol a rendező – alkalmasint az író sürgetésére – kidolgozott egy-egy részletet, majd utóbb, a színpadi tapasztalatok hatására mégis kihúzta őket. Ilyen az Evila–Kuntyorka jelenet az 1. képben vagy a IV. felvonás zárójelenete, ahol elmaradt Kaulmann Félix nyíltszíni öngyilkossága. Az V. felvonás nyitó jelenetét az aggódó bányász-családtagok szövegével Paulay kihúzta, Jókai saját kezűleg visszairta, Paulay ismét behúzott és beleírt, majd a rövidített változatot tisztázta le. Így végül az előadásban – válaszul a katasztrófára – egy erős színpadi hatású, énekelt ima indította a felvonást. Elfogadta viszont az író (későbbi kötetkiadásában is), hogy a dramatizálás Berend Iván szavaival záruljon, és ne a működő kohó pörölycsapásainak hangeffektusával. A szereposztást ezúttal sem érthette panasz a csekély előadásszámért. Berend Iván – Nagy Imre és Dimák Éva – Márkus Emília kettőséhez Náday Ferenc (Salista herceg), Vízvári Gyula (Kaulmann), Ujházi Ede (Szaffrán Péter) társult.

15 *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez*, szerk., kiad. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1938 (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai), 593.

16 Uő.

17 OSZK SzT, N. Sz. F 108.

Még műsoron volt *A fekete gyémántok*, amikor 1886. május 16-án megérkezett a színházhoz az újabb regénydramatizálás, *A kőszívű ember fiaiból* írt *Keresd a szíved!*, mely egy hét alatt megjárta négy bírálóját. A letisztázott példányt¹⁸ Jókai szokás szerint ellenőrizte, színpadra mégsem került. Az intendáns – most már gróf Keglevich István – felülbíráta a drámabírálo bizottmány döntését, és (merő lojalitásból és rojalitásból) nem engedte színpadra a Baradlay fiúk közül kizárólag a honvédtiszt Richárd történetére koncentráló feldolgozást. A darabot a sajtószabadság nevében Mikszáth Kálmán vette védelmébe, színpadi bemutatójára azonban csak 1896-ban és a budai nyári színkörben került sor. Mondhatni, Jókai szerencséjére: ez az átírás minden korábbinál gyengébbre sikerült.

Jókai és Paulay kapcsolata a továbbiakban sem lazult, sőt kiterjedt a magánéletre is. A színházigazgató és második felesége, Adorján Berta leányának, az utóbb szintén színpadi karriert befutó Paulay Erzsinek 1886-ban Jókai lett a keresztpaja. 1890-ben, a magyar hivatásos színészet centenáriuma készülve evidens volt Jókai felkérése ünnepi prolog megírására, azzal az egyetlen kéréssel, hogy Kelemen László legyen a főszereplő. A tablók, allegorikus elemek, díszletek és dalok vonatkozásában viszont az író szabad kezet kapott. Jókai azonban nem érte be ennyivel: két felvonásos drámát írt az 1790. október 25-ei első előadás viszontagságairól. Ehhez forrásul Váli Béla 1887-ben megjelent színészettörténetét vette, de kizsákmányolta (részmotívumok erejéig) saját, *Eppur si muove* című regényét is.¹⁹

A Nemzeti Színház levéltárának pusztulása miatt nem rekonstruálható, hogyan állt össze végül az 1890. október 24-ei este műsora.²⁰ Csak Jókai verzióját ismerjük. Eszerint a „sós” darab, a *Thespis kordéja* Paulay szerint nem való ünnepi alkalomra, mire válaszul Jókai megírta a *Földön járó csillagokat*, „csupa kándirozott lelkesedésből, nemzeti dicsekedés liktáriumból, jobb jövő reményének lépes mézéből, s győzelmes újraébredésünk múltjából”. Az allegória valóban rossz, ráadásul elsietett. Nemesházi életképpel kezdődik, majd visszatér a Kelemen László lelkéért küzdő két nő, Filofrozüne grófnő, a démon és Moór Anna, a Múza, akinek kezében ott van az *Olympi verseny* varázstükre, felidézendő a *Bánk bánt*, a Szigligeti-népszínművek galériáját és a három budapesti színházat. Jókai ezúttal azt írta, amit az önmagát ünneplő színház várt tőle. A szereposztás szinte kirakható. Kelemen László – szinte természetesen – Nagy Imre volt, Moór Anna Márkus Emília. Kazinczy Ferencet Náday, Simai Kristófot Szacs vay Imre alakította. Jászai Marinak csak egy kis szerep jutott.²¹ Paulay ezúttal nem dolgozott Jókai

18 OSZK SzT, N. Sz. K 170.

19 A kritikai kiadás jegyzetírója, Radó György Bayer József színháztörténetét veszi mintául (JKK D III, 526). Az *Anischl* nevű szereplő, amely Váli félreolvasása a *Reischl* név gót betűs aláírásából (VÁLI Béla, *A magyar színészet története*, Bp., Aigner, 1887, 74) Jókainál is megvan, s ez perdöntő filológiai érv lehet ebben a kérdésben.

20 [A diszelőadás műsoráról részletesen tájékoztat a Vasárnapi Ujság, 37(1890)/44 (nov. 2.), 719–720, ill. az 1890. okt. 24-ei színlap. A színlap jelzete: OSZK SzT, Színlapgyűjtemény, az 1889. jan. 1.–1890. dec. 31. közötti színlapokat gyűjtő kötet 539. sz. színlapja. A két egykorú forrás adatai egybevágnak.]

21 [Jászai Mari a *Földön járó csillagok* 1890. október 24-ei bemutatóján a Múza szerepét adta. A szerzői szövegben a játszó személyek között nem szerepel ugyan a Múza neve, mert amikor a X. jelenetben színre lép, a szerzői utasítás így rendelkezik: „Anna jelenik meg, bő görög köpenyben burkolva, fején

szövegével;²² ő az ünnepi este számára egy felvonásra húzta meg Simai Kristóf egykori nyitódarabját, az *Igazházit*.

A Jókai–Paulay kapcsolat történetét mégsem rendezőpéldány vagy szakmai levél zárja. 1894. január 6-án Paulay is megszólalt a Fővárosi Lapok ünnepi, Jókai 50 éves írói jubileumát köszöntő mellékletében. A *Jókai színművei* című cikk megírásának napjáig az írónak 16 darabját, összesen 190 előadásban adták. A tételes áttekintés után Paulay értékelést is adott, és a maga tömör, sommás módján ismerte el a kritikák valóságalapját az igazi drámaiság hiányáról, a cselekményszövés és a jellemzés elnagyoltságáról. Ám meghatározta Jókai színpadi népszerűségének forrásait is: „képzelmének magas és gyönyörködtető szárnyalása, nyelvének elragadó hatalma és szépsége, történeti darabjaiban a nemzeti érzések és a lángoló hazafiság jótékony melege” szerepelt indokul. Két hónappal később, 1894. március 12-én Paulay Ede meghalt. Nem gyűjtött vagyont, csak árvákat és adósságokat hagyott hátra. A Magyar Királyi Operaház és a Nemzeti Színház közös intendatúrája „nemzeti adakozás”-t kezdeményezett családja számára. Az Operaház ereklyetárában máig megtalálható az a gyűjtőív, amelyre Jókai szövege („Ne hagyjátok éhezni a gyermekeimet! – Ez volt az utolsó szava. Több szó fölösleges! Beszéljen a szív.”) és névalírása került, abban a formában, ahogyan különösen fontos dolgokban, hatni akarva szokta volt leírni: „Dr. Jókai Mór.”

világító csillaggal”. A színlap alapján azonban kiderül, hogy a rendező szétválasztotta Moór Anna és a Múzsa szerepét. Ennek az adatnak a dráma kritikai kiadásában sincs nyoma.]

22 A *Földön járó csillagok* rendezői példánya: OSZK SzT, N. Sz. F 158.

MÓDLI ÉVA

„A kártyát továbbá világ tükörének mondhatom”**A kártyajáték mint a barokk „felfordult” világának allegóriája
Koháry István költeményében**

„A' kártyát továbbá világ tükörének / mondhatom, [...] Vagy inkább é világ tüköre kártyának”¹ – írja Koháry István fogsága ideje alatt keletkezett költeményében (*Vasban Vert rabnak bVs eLMével, fáraDVa Versekben Vett sétáLása*), amely a kor társadalmi viszásságait és „hívságait” leplezi le a népszerű szerencsejáték segítségével.

Nem véletlen, hogy verse középpontjába azt a játékot állítja, amely Európában megjelenésétől kezdve úgy szedte áldozatait, akár egy pusztító járvány, s amelynek történetét tiltó rendelkezések sora kísérte.² A szórakozás e formája ugyanis sok bonyodalmat okozott: egyrészt a tilalmak ellenére egyre többen ismerkedtek meg a kártya különböző változataival, szabályaival, jellegzetes lapjaival és a különféle csalási praktikákkal; másrészt a kártyakészítők előszeretettel jelenítettek meg egyházi és világi méltóságokat lapjaikon, amely ábrázolások erkölcsi mondanivalóval és éles kritikai tartalommal bírtak.³

Nem csoda, hogy az egyház töretlenül ellenzett minden egyes kártyajátékot, míg a világi hatalom csak a hazardjátékokat tiltotta és büntette.⁴ Ezekben ugyanis a játéktudásnak csak alig volt jelentősége, s inkább a megtevesztésnek, a forgandó szerencsének, a kockázatnak, a pénznek és sok esetben az agressziónak jutott nagyobb szerep.⁵ Gátat szabni azonban ezeknek sem tudtak; a játék hamarosan már nemcsak mint grafikai termék és szerencsejáték hódított, hanem a későbbiekben, a 16–17. században a társadalmi és a politikai reprezentáció részévé is vált mint közérthető szimbólum.⁶ Gyakorta jelent meg röplapok, pamfletok kódolt képi üzeneteként, vagy lírai és prózai művekben allegóriaként,⁷ akárcsak Koháry költeményében. A közismert kártyajáték-

1 *Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 16; a továbbiakban: RMKT XVII/16), 160.

2 KOLB Jenő, *Régi játékkártyák: Magyar és külföldi kártyafestészet a XV–XIX. században*, [Bp.], [Hungária Ny.], 1939 (Hungária Könyvek, 6), 21–24; ENDREI Walter, ZOLNAY László, *Társasjáték és szórakozás a régi Európában*, Bp., Corvina, 1986, 43; *Kártyalexikon*, főszerk. BEREND Mihály, társszerk. JÁNOSKA Antal, Bp., Akadémiai, 2008, 203–204 (kártyatilalom).

3 ZSOLDOS Benő, *A játékkártya és története*, Bp., Gondolat, 1980, 87–88; KOLB, *i. m.*, 12–13.

4 Valószínűsíthető, hogy ez a kártyaadó miatt lehetett, ami nagy bevételt jelentett az állami kincstáraknak a 16. századtól. *Kártyalexikon*, *i. m.*, 203 (kártyatilalom).

5 *Uo.*, 146 (hazardjáték).

6 KOLB, *i. m.*, 11.

7 G. ETÉNYI Nóra, *Pamflet és politika*, Bp., L'Harmattan, 2009, 324–335; Uő, *Csatatértől a kártyaasztalig: Röplapok a 16–18. századból = Új magyar Athenas*, szerk. GRÉCZI Emőke, KISS Ferenc, Bp., Alexandra Antikvárium, 2008, 198–203.

jelenetek dekódolása által a publikum könnyen megismerhette, megérthette és nyomon követhette a világ történéseit, a politikai és társadalmi értékek és érdekek, illetve a kor szokásainak és mentalitásának változásait.

Milyen lehetett az a világ, amelynek tükrét a füleki várkapitány az ördög bibliájában vélte felfedezni? Milyen kritikát fogalmazott a kártyalapokon önmagát reprezentáló társadalom értékrendjével szemben? Koháry István miért és hogyan rántotta le a leplet a kártyajáték segítségével a barokk „felfordult” világról, amelyben a szerencse sokszor őt is megréftáta?

I. „nyilvánvaló dolog, hogy hamis az kártya”

A 17. századi udvari körökben járatos gróf gyakorta ütötte el idejét kártyázással, bár ahogy 1685-ben írta: „Való dolog ugyan, nékem à kártyázás / nem vala kenyerem”.⁸ Fogságban töltött évei alatt azonban a tarka lapok őt is megihlették. A „börtön tette tulajdonképpen költővé”,⁹ raboskodása előtt nem is múlatta idejét versszerzéssel,¹⁰ nem meglepő, hogy élete legnehezebb szakaszában¹¹ fogott hozzá, s vette észre, hogy a földi lét nem más, mint egy kártyajátékszma, ahol neki épp egy igen rossz lapjárást kell átvészelni.

Hiába ugyanis az udvar iránti hűsége, a törökök elleni küzdelem mellett való elköteleződése és a kurucok portyázó csapatainak többszöri visszaverése, 1682-ben kénytelen feladni füleki várát, és Thököly Imre fogságába kerül.¹² Munkácsi raboskodása megpróbáltatásokkal teli és magányos időszak, amelyről költeményében így ír:

Én éppen senkivel nem társalkodhatom,
bezárva s-be csukva à napot sem látom,
egyedül rekesztve sorsomat sohajtom,
s-öregbül úntalan szivbéli bánatom [...]¹³

8 RMKT XVII/16, 173.

9 KIS Lőrinc, *Gróf Koháry István költészete*, Bp., Attila Nyomda, 1914, 36.

10 VARGA Imre, *A magyar barokk költészet egy változata: Koháry István börtönköltészete*, ItK, 77(1973), 501. Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *Kecskemét mecénása: A költő Koháry István*, Forrás, 32(2000)/febr., 68–75.

11 A börtönének megpróbáltatásait Angyal „Fortuna-viharának” nevezi. ANGYAL Endre, *Koháry, a barokk ember*, Vigilia, 3(1937), 85; Jelenits „reménytelenségbe bukó rabságként” hivatkozik rá. JELENITS István, *Koháry István: Ez világot senki által nem élte... = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979 (Memoria Saeculorum Hungariae, 3), 353. A rossz körülményekről részletesebben ír: ILLÉSY János, *Gróf Koháry István élete és munkái*, Karcag, Szödi S. Könyvnyomdája, 1885, 28–29; KIS, *i. m.*, 6–7.

12 Ha Thököly Imre nem ejti fogságba Koháry Istvánt, nagy valószínűséggel török kézre került volna. (Vö. ORLOVSZKY Géza, *Ó Szelence – Magyar barokk költészet*, 2010; <http://szelence.com/kohary/index.html>)

13 RMKT XVII/16, 174.

Koháry világa feje tetejére állt, hiszen ahelyett, hogy a harcmezőkön tette volna kötelességét, egy börtön cellájában kellett pazarolnia idejét. Egyedül költeményei fantázia-világába lépve érezhette magát kis időre újra szabadnak, s általuk fogalmazhatott meg kritikát azzal a világgal szemben, amely őt is ide juttatta.

A *Vasban vert rabnak bus elmével, fáradva versekben vett sétálása*¹⁴ című versében egy képzeletbeli sétára indul, amely során hosszabban egy kártyapartit elevenít fel és veszi górcső alá a játszmat: „[...] és a kártyázókhoz midőn el-jutottam, [...] miképpen kártyáztak, aztis meg vizgáltam”.¹⁵ Koháry precízen figyelni és elemzi a játékosok viselkedését, és megnevezi az általuk játszott kártyajátékokat: a *pikétet*, a *quindecit*, a *gazdát*, a *lengyelt*, a *pást*, valamint a *trizákat*.¹⁶ Ezek ismerete nélkül a költő kártyaallegóriájának értelmezése nem lehet teljes.

A *pikét* francia eredetű, egyszerű ütéses¹⁷ játék, amely a 17. század második felében válhatott közkedvelté hazánkban. Több változata is ismert, célja a pontgyűjtés volt az ütések és a lapok értékének megfelelően.¹⁸ A *quindecim* a huszonegyes elődének tekinthető, ahhoz hasonló hazardjáték, célja a lapok értékéből tizenöt vagy ahhoz közeli pont összegyűjtése lehetett.¹⁹ A *gazda*, a *lengyel* és a *pás* sok szalon fűződnék egymáshoz, de a velük kapcsolatos információk meglehetősen vitatottak. A *pás* francia eredetű (hazánkba német közvetítéssel jutott), s valószínűleg *elfmandlerlinek* is neveztek, illetve *lengyel pás*nak.²⁰ Ez a 16. századtól ismert, komplex ütéses²¹ kártyajáték, amelynek célja tizenegy színes lap ütésekben való hazavitele volt. A *lengyel* viszont a *máriás*²² valószínű ősenek tekinthető, a *gazda* pedig a *máriáshoz* közel álló játék lehetett.²³ A *trizák* talán a legérdekesebb, mert ezzel a játékkal Koháry írásában találkozunk először. A megnevezés szláv eredetű, de a származása szintén vitatott, bár a *l'hombre*²⁴ megfelelőjeként szokták emlegetni, amely spanyol eredetű (*tresillo* néven is ismert) egyszerű ütéses kártyajáték, s célja minél több ütés elérése volt a játszma során.²⁵ E játékok mind alkalmasak voltak a „hazardírozásra”, ami Koháry versében lényeges tényezőként jelenik meg.

14 Uo., 133–179.

15 Uo., 155.

16 Uo.

17 „[...] egyszerű ütés: az ütés pontértéke független a benne hazavitt lapok pontértékétől. Az egyszerű ütéses kártyajátékokban tehát nem az ütések minőségét, hanem a mennyiséget díjazták.” *Kártyalexikon*, i. m., 92–93.

18 ZOLNAY Vilmos, *A magyar kártyáról*, Magyar Nyelvőr, 63(1934), 83; *Kártyalexikon*, i. m., 318 (pikét).

19 ZOLNAY Vilmos, i. m., 83.

20 *Kártyalexikon*, i. m., 94 (elfmandlerli).

21 „[...] komplex ütés: az ütés pontértéke a benne hazavitt lapok pontértékétől függ. Ennek megfelelően a komplex ütéses kártyajátékokban – egyéb pontszerzési lehetőségeken kívül (összefüggések) – főképp az ütések minőségét díjazták.” *Kártyalexikon*, i. m., 225.

22 Francia és német gyökerekkel rendelkező kártyajáték, komplex ütéses. Különböző változatai terjedtek el, már a 16. századtól ismert volt. Uo. (máriás).

23 ZOLNAY Vilmos, i. m., 83; SOMOGYI Béla, *A magyar kártyanyelv szókincse*, Bp., Akadémiai, 1990 (Nyelv-tudományi Értekezések, 131), 10.

24 *Kártyalexikon*, 200, (l'hombre).

25 SOMOGYI, i. m., 19.

A költeményből is kiderül, hogy a játékosok pénzben játszottak, és sok esetben vakmerő módon a két véglet között ingadozva: „brunyi s-lepsomprecset sokszor kiáltanak, / contrátis magok közt gyakorta mondának”.²⁶ A *contra* (kontra) ismert, hiszen ma is részét képezi a kártyások szókészletének, jelentése a kétszeres tétben menő ellenjáték bejelentése,²⁷ ami nagy bátorságra vall és meglehetősen kockázatos. Annak ellenére, hogy a *brunyi*, illetve a *lepsomprec*s szavak ismeretlen eredetűek és jelentésűek,²⁸ véleményem szerint ez utóbbi képviselhetette a kontra „ellenpólusát”, azaz a játékból való kiszállásra utalhatott,²⁹ de más értelemben, mint a *pásoltak*³⁰ műszó, amely a játék feladását, a passzolást jelentette.

A füleki várkapitány nem titkolja, hogy a játékosok célja az volt, hogy minél több pénzt nyerjenek, és ennek érdekében a legkülönbözőbb praktikákat eszelték ki:

Egy másnak mint ketten miképpen ártsanak,
sok félle practikát miként kohollyanak,
pénzek nyerésére mitis gondollyanak,
nagy elme töréssel sokat fíradának.³¹

Sokszor azonban a cselek, taktikák és a kifogástalan játéktudás sem volt elegendő a győzelemhez, hiszen Fortuna kegyének elnyerése még nagyobb jelentőséggel bírt. Koháry, aki a kártyát „a szerencse könyvének” nevezi, valójában nem csupán a játék menetében tulajdonít neki egyedülálló szerepet, hanem az életben is. Allegóriája azért is válik érdekessé, hiszen a szerencse, a feje tetejére állt világ és a kártyajáték triászát kapcsolja össze sajátos módon, amelyek mindegyike a szimbólumokkal és emblémákkal teli barokk eszmevilág szerves részét képezi.³² A kártyát Koháry először a már említett szerencse könyvének, majd az önmagából kifordult világ tükrének nevezi:

Mondhatom az kártyát szerencse könyvének,
mellybül természetit kiki szerencsének
jól ki tanulhattya, s-könnyü akár kinek
tudni, hogy nem szólgál egyaránt mindennek.³³

26 RMKT XVII/16, 155.

27 *Kártyalexikon*, i. m., 225 (kontra).

28 SOMOGYI, i. m., 13.

29 A szlovák *v (naj) lepšom preč* szó szerinti jelentése '(a leg)jobbkor el'. Ez egy állandósult szókapcsolat, amely jelen- és jövőidőben is használható. Véleményem szerint itt valószínűleg 'legjobbkor kiszállni', 'abbahagyni [valamit]' értelemben fordul elő.

30 RMKT XVII/16, 155. A kockajáték műszavai között is megtalálható a pás kifejezés, és valószínűleg innen vette át a kártyajáték, de más értelemben. ENDREI-ZOLNAY, i. m., 28.; *Kártyalexikon*, i. m., 316 (passz).

31 RMKT XVII/16, 156.

32 André CHASTEL, *Fabulák, formák, figurák*, Bp., Gondolat, 1984, 99.

33 RMKT XVII/16, 159.

Hogyan vélekedik azonban Koháry a szerencséről? A költő Fortuna-fogalma összetett, ami nem meglepő, hiszen e gondolat már az ókor idején is gyűjtőkategória volt, és a későbbiekben sok jelentés- és alakváltozáson ment át a különböző korszakok élet-szemléletének hatására. A Fortuna-képzet bővülő, illetve újabb értelmezései számos elmélet megszületését eredményezték. A téma tehát rendkívül gazdag és szerzteágazó, itt csak azokat az elemeit emelem ki, amelyek Koháry Fortuna-képének megismerését segíthetik.

Knapp Éva *Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio-versében*³⁴ című tanulmánya áttekinti a Fortuna-képzet változásainak legfontosabb állomásait az európai irodalomban, s bemutatja azokat az elképzeléseket, amelyek a 16–17. században hazánkban is teret hódítottak és módosították szerencsefogalmunkat. Hangsúlyozza, hogy ekkoriban a téma profán értelmezése³⁵ (a keresztény értelmezéssel ellentétben) vált dominánssá, így az istennővel való küzdelem toposza került előtérbe, illetve a vele szemben alkalmazható „orvosságok” (például erény) bemutatása. Emellett népszerűek voltak a Fortuna-Occasio hagyomány újrafogalmazott változatai, a különböző Fortuna-típusokat pedig a *triumphans*-gondolat alakította.³⁶

Az előbbi azt emeli ki, hogy a szerencse elsősorban csak egy lehetőséget, egy alkalmat (*occasione*) ad a cselekvésre, amelyet az embernek megfelelően kell kihasználni. Az antik hagyományra és középkori előzményekre építve e gondolat több szerző szerencséről alkotott elképzelésében is megjelent. Knapp többek között Niccolò Machiavelli *Il Principe* (A fejedelem) című munkájára hivatkozik, ahol a két szimbolikus alak már szorosan összekapcsolódik.³⁷ „És megvizsgálván életüket, valamint cselekedeteiket, előtűnik, hogy a szerencse által csak alkalomhoz jutottak, anyaghoz, amelyet nekik tetsző formába önthettek”³⁸

Az utóbbi a szerencse három, pontosabban két változatát mutatja, a *Fortuna bifrons*, azaz a szerencse kettős arcának *bona* (jó) és *mala* (rossz) alakjait ötvözve. Gottfried Kirchner e motívumok hagyományairól és irodalmi megformálásáról ír, s kiemeli Francesco Petrarca első legátfogóbb művét e témában. A *De remediis utriusque Fortunae*,³⁹ amely sok kiadást megélt, s a 17. században is kifejtette hatását, Kirchner szerint már sokkal árnyaltabban ábrázolja a *fortuna utraque* és az emberi élethelyzetek közötti összefüggést.⁴⁰ A szerencse *bona* és *mala* alakjait egységben láttatja és formálja meg, annak *periculumaira* és *remediumaira* is felhívva a figyelmet, hangsúlyozva azt, hogy aki az istennő egyik arcát ismeri, annak ismernie kell a másikat is:

34 KNAPP Éva, *Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay Fortuna-Occasio-versében*, ItK, 101(1997), 470–507.

35 Gottfried KIRCHNER, *A Fortuna-téma profán értelmezése = Az ikonológia elmélete*, szerk. PÁL József, Szeged, JATE Press, 1997 (Ikonológia és Műértelmezés, 1), 267–295.

36 KNAPP, *i. m.*, 477.

37 *Uo.*, 476.

38 Niccolò MACHIAVELLI, *A fejedelem*, ford., jegyz. LUTTER Éva, Bp., Cartaphilus, 2006, 6. fejezet, 28.

39 Francesco PETRARCA, *De remediis utriusque Fortunae*, 1360.

40 KIRCHNER, *i. m.*, 269.

Sok esetben megfigyeltem, hogy akik felett a balsors nem tudott győzedelmeskedni semmiféle kegyetlenkedése révén, jószerencsájuk játszi könnyedséggel terítette le, és lelkierejüket, amely annak fenyegetéseivel szemben ép maradt, ennek hízelgése törte meg. Mert nem tudom, hogyan, de alighogy a sors nyájasabb arcát mutatta feléjük, lélekben megnyugodva máris kezdték elbizni magukat, s a kedvező körülmények között megfedkezni valós helyzetükről.⁴¹

A 16–17. században e kettő közül a *Fortuna mala* elképzelés vált hangsúlyossá, és több motívummal kezdett összekapcsolódni (idő, végzet, történelem), amelyek gyökerei szintén az antikvitásig nyúltak vissza.⁴² Ezek közül gyakori volt a *mala* alak, az *Occasio* és a történelem motívumok általi összekapcsolása, amely Fortunát történelemformáló erővel is felruházta.⁴³

Ebben az értelmezésben *Fortuna mala* egyik legtipikusabb jellemvonásaként jelent meg állhatatlansága. A *locus de varietate fortunae* formula, amelyet a római retorika alkotott meg, a tárgyalt korszakban is gyakorta előfordult irodalmi művekben, sőt „ez a formula volt irányadó a Fortuna variabilis bűvkörében, ami nagyjából az udvarral volt azonos”.⁴⁴ Ez a gondolat nemcsak Rimay Fortuna-felfogásához állt közel, hanem Koháryéhoz is, amelyet igazán érdekessé a kártyajátékkal történő összekapcsolása tesz.

Koháry szemléletének alapját a szerencse kettőssége képezi: „à jó s-bal szerencsét nemis tagadhatyuk”.⁴⁵ Megkülönbözteti és szembeállítja *Fortuna bona* és *mala* alakját, amikor a kártyajátékosokat figyelve arról elmélkedik, hogy mindegyik célja Pánfilius megnyerése, és Canisfilius elkerülése: „csupán csak azt vették magok elméjére, / hogy à Pánfiliust mint kerítsék kézre”.⁴⁶

Pánfilius *bona Fortunát* testesíti meg és a kedvező lapjárást, míg a szerencse *mala* alakja, Canisfilius, azaz az „eb kölyke” kifejezés a rossz lapjárást jelenti a játszma során.⁴⁷ Ez utóbbi megnevezést a kockajáték kölcsönözte a kártyának. A rómaiak ugyanis négy csonttal játszották a kockát, ahol a legrosszabb dobásnak a négy 1-es számított, amelyet *canis*nak, kutyadobásnak neveztek. Ezt később a kártyában is használni kezdték annak kifejezésére, amikor egy játékosnak nagyon rossz lapok jutottak az osztás

41 LENGYEL Réka, *Részlet Francesco Petrarca De remediis utriusque Fortunae-jából* = „Nem sűlyed az emberiség!...: *Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 177 (<http://iti.mta.hu/Szorenyi60/Lengyel.pdf>).

42 KNAPP, *i. m.*, 478.

43 *Uo.*, 481.

44 KIRCHNER, *i. m.*, 286–288.

45 RMKT XVII/16, 159. Ez figyelhető meg Rimay költészetében is, aki szintén jó és rossz szerencséről ír, vagy Balassi Bálintnál, akinél az áldott és gonosz szerencse kettőssége jelenik meg. RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 130, I. rész 62. sz., 16–17. sor; BALASSI Bálint *Összes művei*, kiad. KŐSZEGHY Péter, Bp., Osiris, 2004 (Osiris Klasszikusok), 272, 322. (*Szép magyar komédia*).

46 RMKT XVII/16, 156.

47 ENDREY-ZOLNAY, *i. m.*, 26; ZOLNAY Vilmos, *i. m.*, 83; SOMOGYI, *i. m.*, 13.

során.⁴⁸ Valószínűleg innen erednek a későbbi kártyaszólásaink is: „kutyát vertek ezen a helyen”;⁴⁹ „itt kutyát keféltek”.⁵⁰

Látható tehát, hogy Fortuna kettős lényének egysége Kohárynál jelen van, de inkább annak *mala* arca kerül előtérbe, hangsúlyozva, hogy még a jó szerencse sem lehet teljesen felhőtlen és veszélytelen, hiszen hamar megváltoztathatja arcát: „egyedül baráttok volt az Pánfilius, / noha megösmérték, hogy Canisfilius”.⁵¹ Ezek a gondolatok Petrarca azon soraival csengnek egybe, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy a jó szerencse hamar elbizakodottá teheti az embert, és bajba sodorhatja, ahogy a füleki várkapitány írja:

Mert jelen létével őket fel-biztatta,
s-az aranyat velek szaporán hányatta,
az-alat elégszer hamar cserben hatta,
s-à vizre reâ viven szomjan bocsátotta.⁵²

Koháry *A' szerencse forgandó voltáról* című költeményében is megtalálhatjuk e gondolatot: „Midön kedveskedik, s néked hizelkedik, szolgál is kedvedre, / ollyankor pad alá, ávagy hogy láb alá taszit nyakra före”.⁵³ A szerencse hízelkedése ösztönzi arra a játékosokat, hogy a játszma során nagy vállalásokat tegyenek, és a játék jobbítása érdekében gyakran emeljék tétjeiket, bízva szerencsájukben:

Egy egy fel-tételre hántak Tallérokat
s-az játék tartásra sárga pólturákat
és à jobbitásra dupla aranyakat [...].⁵⁴

Koháry a *Fortuna mala*-alaknak, Canisfiliusnak egyértelműen nagyobb jelentőséget tulajdonít, hiszen költeményében annak a játékosnak a viselkedését kíséri végig, akit megtréfál szerencséje. Mindez egy trizákjátszma közben történik. A szerencse felbiztatja az egyik játékost, akinek igen jó lapokkal kedvez:

jutott vólt kilencz szem kinek már kezéhez,
s-minthogy fel-fordúla egy két szemis ehez,
igen igen bizék három két szeméhez.⁵⁵

48 ENDREY-ZOLNAY, *i. m.*, 26; ZOLNAY Vilmos, *i. m.*, 83.

49 *A magyar nyelv teljes szótára*, I, szerk. BALLAGI Mór, Pest, Heckenast, 1873 (reprint: Bp., 1998), 142; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, II, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1970, 687. (A kártyajátékban a vesztes játékost *kutyának* nevezték.)

50 *Kártyalexikon*, *i. m.*, 203 (kártyaszólások); ZOLNAY Vilmos, *i. m.*, 83.

51 RMKT XVII/16, 156.

52 *Uo.*

53 *Uo.*, 52.

54 *Uo.*, 155.

55 *Uo.*, 156.

Ennek következtében e játékos a tétet is megemeli: „A’ másikat mingyárt száz aranyra hjtta”.⁵⁶ Ekkor kell azonban rádöbbenie, hogy játékosársának Pánfilius sokkal jobb lapokkal szolgált:

Vólt másiknak minthogy három kilencz szeme,
trizákban kártyának legis leg főb neme [...]⁵⁷

E sorokból megtudhatjuk azt is, hogy a trizákban a *kilencz szemnek*, azaz a 9-es értékjelzővel ellátott kártyalapnak volt a legnagyobb ütőereje. Hiába volt tehát a szerencse által megtréfált játékosnak két szeme,⁵⁸ azaz ásza, ez sem volt elég a győzelemhez.

Itt láthatjuk, hogy Koháry *Fortuna mala* alakja is magában rejtje a közismert attribútumok egyik leggyakoribbját, a variabilitást. A füleki várkapitány esetében ez a „Forgot à szerencse közöttük sokáig”⁵⁹ sorban ölt testet. A költő próbált választ keresni arra a kérdésre, hogy mi lehet ennek az oka:

Mert vallyon Péternek avagy ollykor Pálnak
mért jün töb tromfia, ha nekik osztanak,
mért udvarol többet Pánfilius annak,
s-ennek rosz kártyái vallyon mértis vannak?⁶⁰

Az, hogy osztáskor ki kap több *tromfiát*,⁶¹ azaz a többi lapnál nagyobb ütőerővel rendelkező adut, valóban a szerencse kettős lényéből fakad: ha az egyik félnek szerencséje van, akkor a másiknak balszerencséje kell hogy legyen. E felfogást tekintve a kártyaasztal körül ülő játékosok, és általában az emberek kiszolgáltatottak a szerencsének, hiszen nem tudják azt befolyásolni. Koháry Fortuna kiszámíthatatlanságát a véletlennel is összeköti, amikor azt írja: „Mert véletlenülis sorsod meg fordulhat”.⁶² A költő e sorait Fortuna szeszélyességének bemutatásával támasztja alá. Annak okát, hogy mikor kedvez az embereknek, és mikor akadályozza őket minden lehetséges módon, egyértelműen kedvének váltakozásában véli felfedezni, amelyet a versszakok (236–240.) játékaival is próbál érzékeltetni. Fortuna ingadozó viselkedését a következőképp jellemzi: ha *mala* arcát mutatja az embernek, akkor „ezernyi sok képpen szokta ostromolni”,⁶³ ha *bona* arcát, akkor „kedvező vóltával meg örvendeztethet”.⁶⁴

56 Uo.

57 Uo., 157.

58 *Ász: disznónak és kétszemnek* is nevezték régen. A kétszem elnevezést szintén a kockajáték kölcsönözte a kártyának. A németben a legkisebb dobást *zwei Augennek* hívták, innen vettük át. ZOLNAY Vilmos, *i. m.*, 81–82; *Kártyalexikon, i. m.*, 27–28 (ász).

59 RMKT XVII/16, 155.

60 Uo., 159.

61 *Kártyalexikon, i. m.*, 407 (tromfkártya).

62 RMKT XVII/16, 160.

63 Uo.

64 Uo.

Koháry azonban nem annak a játékosnak a viselkedését mutatja be, akinek kedvezett Pánfilius, hanem akit cserbenhagyott. Ezzel is hangsúlyozza, hogy milyen nevetőségessé („s-à kártyát szaggatva magát nevetette”⁶⁵) és szánalmassá válhat az, aki nem tudja balszerencsáját megfelelően elviselni:

Minden dólga minthogy vala merő csúfság,
el-fogta elméjét haragos bosszúság,
nemis vólt fejében már semmi okosság,
s-nagyon uralkodot ottan az bolondság.⁶⁶

A várkapitány a vesztes szemére veti, hogy felesleges kárát a kártyának tulajdonítani,⁶⁷ mert ezt kizárólag magának köszönheti, hiszen, ha „à kártyázást el-nem kezdte volna”,⁶⁸ vagy idejében kiszállt volna a játékból, akkor most is meglenne pénze:

Hogy ha mégis akkor tépte vólna össze,
teli iszák pénze még mind el-nem vesze,
s-még három két szeme vala tüle meszsze,
talám bizonyára lett vólna job esze.⁶⁹

A kártyajátszma során úgy tűnik, hogy a forgandó szerencse okozza mindegyik játékos veszét: „egy de végre pénzt el-veszté mind fottig”.⁷⁰ Koháry sorai azonban ennél többet sejtetnek, hiszen a vesztes szemére veti, hogy mértékletességet nem ismerve nem akkor szállt ki a játszából, amikor még megtehetette volna, illetve, hogy belekezdett e játékba. Utólag pedig minden harag és bosszúság felesleges, hiszen a vesztes játékos „üres iszákjában mint tükörben látya, / nyilvánvaló dolog, hogy hamis az kártya”.⁷¹

II. „és abban képit sok rendeknek láthatom”

Miután Koháry kifejti, miért nevezhetjük a kártyát a szerencse könyvének, bemutatja, hogy a játék hogyan válik a világ tükrevé. A szerencse forgandósága ugyanis éppen olyan, mint a kártyajátszmában a változó lapjárás, vagy mint a világ, amelynek rendje többször a feje tetejére áll, s történéseinek menetét olyan éles váltások és fordulatok jellemzik, akár a kártyajátékét.

65 *Uo.*, 157.

66 *Uo.*

67 „Mert ugyanis vallyon vané esze annak, / [...] kárát à ki à kártyának / tulajdonyithattya, s-nem inkább magának [...]”. *Uo.*

68 *Uo.*, 158.

69 *Uo.*, 157.

70 *Uo.*, 155.

71 *Uo.*, 158.

A költő értelmezésében azonban e játék nem csupán a világ szeszélyét és gyors változásait mutatja, hanem annak ezernyi arcát is. Költeményében ennek érzékelte-tése végett Protogenésznek,⁷² Apellész⁷³ híres kortársának Próteusz-ábrázolását idé-zi fel, amely mesteri módon mutatja meg a legkülönbélebb alakokat felvevő, ógörög mitológiából ismert isten ezernyi arcát, amelyek közt mindenki megtalálhatja saját tükörképét is:

Protheust ő azon úgy ki ábrázolta,
akár kjs mingyárt könnyen átláthatta,
hány ezernyi képpen magát változtatta,
s-micsoda formákban miként mutogatta.⁷⁴

Protogenész tehát ugyanolyan tökéletesen reprezentálja Próteusz sokféle arcát, mint a kártya a barokk szenvedélyes, viharos, szélsőséges és „felfordult” világát és társadalmát, hiszen ahogy a költő írja: „abban képit sok rendeknek / láthatom”.⁷⁵ A kártyalapok „udvari szellemet árasztó figurái”:⁷⁶ a királyok, asszonyok, a felsők és alsók tökéletes tükrévé válnak a társadalomnak, amely ugyanúgy magában foglalja az uralkodókat, úri rendeket, asszonyokat és az „alsó leginyek”-et, „elég nyomorúttul élő szeginyek”-et is.⁷⁷

Koháry egyedi allegóriája azonban nem csupán erre épít, hanem kedvelt triászát, a kártyát, a világot és a szerencsét ismét sok szálon kapcsolja egymáshoz. Szövevényes hálójának kiindulópontja az a gondolat, hogy a kártyajáték lapjai éppen úgy kevered-nek össze a játszma során, ahogy az életben a szerencse helyezi fel és le a társadalmi ranglétrán kiszemeltjeit: származást, előjogokat és érdemeket figyelmen kívül hagyva, sokszor „megkeverve” ezzel a rangsort. Fortuna kiszámíthatatlanságát pedig mi sem mutatja jobban, mint a játék izgalma, amelyben nem mindig az a meghatározó, hogy kinél van a nagyobb értékű lap, mert a *klopce* (felső) vetődhet egyikhez és másikhoz is, akárcsak az életben, ahol a társadalmi ranglétrán elfoglalt hely és a vele járó po-zíció nem mindig hoz szerencsét. A játékban így egy alsó „mind fölsöt s-mind királyt megüthet valóban”,⁷⁸ és ennek köszönhetően gyakorta „Vehetni töb hasznát olykor egy alsónak, / mintsem hogy Fölsőnek avagy hogy királynak”.⁷⁹

A „felfordult” világ képe a barokk közkedvelt toposzai közé tartozott. Népszerűsége titka egyrészt abban állott, hogy a barokk kor embere vonzódott a furcsaságok-hoz és a szélsőségekhez, másrészt ebben a században kezdtek lazulni a rendi társada-lom keretei, az udvari élet átalakulóban volt, s a visszafoglaló háborúk, a török elleni

72 Görög festőművész az i. e. 4. századi Rodoszon.

73 Szintén görög festőművész, Protogenész kortársa.

74 RMKT XVII/16, 159.

75 *Uo.*, 160.

76 *KOLB, i. m.*, 11.

77 RMKT XVII/16, 161.

78 *Uo.*

79 *Uo.*

küzdelem bizonytalanná tették a mindennapokat.⁸⁰ A bizonytalanság érzését e toposz jól megragadta és prezentálta. Turóczy-Trostler József *A tótágast álló világ* című tanulmányában foglalkozik e motívummal, és hangsúlyozza e toposz társadalomkritikáját is, amely *Az világhoz szabott ének* (1673) című költeményben közvetlenül is tetten érhető:⁸¹ „Visza iár az ideö, ez világh el fordult”⁸² – hiszen:

Az pór itt eleöbbs eül az uri rendeknél,
Az ultimus status felseöbbs az elseönel,
Jobbágy birságot vet urára ezeknél,
Amaz feüz fa polgár exequál nemesnél.⁸³

E gondolat Kohárynál is előtérbe kerül, amikor a rendi társadalmat és az azon kívül rekedteket mutatja be. Vizsgálódását a társadalmi ranglétra tetején kezdi, s először korának elitjét veszi górcső alá. A barokk egyik életelvéhez, egyben saját értékrendje legfontosabb eleméhez, a hűséghez igazodva a király mellett foglal állást:

Sok országgal biró királyokat látunk,
kiket ország szerte becsülleni szoktunk,
s-hogy ha ö nékiek térdet, fejet hajtunk,
az ö árnyékokban csendessen nyughatunk.⁸⁴

E versszak a füleki várkapitány udvarhű magatartásának bizonyítékaként szolgál, egyben a Habsburg uralkodóházat propagálja. I. Lipót (1657–1705) művelt, több nyelven beszélő, rendkívül vallásos, de sokak által gyűlölt uralkodó volt. Koháry mindezek ellenére végig kitartott mellette, és folyamatosan a Habsburg király elfogadását hangsúlyozta, hiszen fő ellenségnek a törököt tartotta, s meggyőződése volt, hogy csak Béccsel összefogva sikerülhet felettük győzelmet aratni. E gondolat hangsúlyozása szinte mindig felbukkan nála, de nem csupán költeményeiben, hanem például 1667-es második disputációjára készült tézislapján is.

A tézislap a török felett győzelmet arató I. Lipót császárt és a Habsburgok osztrák és spanyol ágának frigyét ünnepli, ezzel a császár kettős szerencséjét is jelképezi, hiszen nemcsak a hadi, hanem a dinasztikus politikai sikereit is prezentálja.⁸⁵ A képen látható „INDVSTRIA FREGIT LEO FORTIOR ARCVN” (‘A bátor oroszán [Lipótot gya-

80 STOLL Béla, *A satirikus deák-versszerzés = A magyar irodalom története*, főszerk. SÓTÉR István, II, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 323.

81 TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom*, Bp., Akadémiai, 1961, I, 282 (*A tótágast álló világ*).

82 *Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., 1986 (*Régi Magyar Költők Tára: XVII. század*, 11), 375–377 (*El fordult világh sorsa, Az nagy szombati purgerek ellen*).

83 *Uo.*, 376.

84 RMKT XVII/16, 161.

85 GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet*, Bp., Képzőművészeti Kiadó, 1986, 97–98; UÓ, *Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában*, Művészettörténeti Értesítő, 54(2004), 66.

korta oroszlánhoz hasonlítják] serénységgel megtörte a félholdat’) latin felirat betűszámai 1664-et, a szentgotthárdi csata évét adják. A magyar és a császári csapatok fontos győzelmet arattak itt az oszmánok felett, ami nagy jelentőséggel bírt, hiszen a török végleges kiűzésének reményét újra lánggra lobbantotta. Bécs azonban érdekeinek megfelelően inkább a békekötést (vasvári béke) választotta, amelyet többen szégyenteljesnek tituláltak, és amelynek Koháry sem örült, aki szerint ez a béke semmissé tette a 17. századi győzelmeket. Ennek ellenére kitartott I. Lipót mellett, amit tézislapja ajánlása is bizonyít: „Apám példáját követve kész vagyok a jövőben véremmel őfelsége boldogságát és győzelmét szolgálni.”⁸⁶

Továbbhaladva a társadalmi ranglétrán és a kártya lapjain a „felsők” következnek:

Fölsökétis látunk s-nagy úri rendeket,
sok nagy hercegeket és Fejedelmeket
s-egyéb Méltóságos, fel-emelt tiszteket,
az kik vezérelnek sok féle népeket.⁸⁷

A felsöket a költő többször *klopcsénak* nevezi. Annak ellenére, hogy a munkácsi rabok német sorozatjelű kártyával játszottak,⁸⁸ s a kártya képei is német eredetre engednek következtetni, a velük játszott játékok lengyel eredetűek lehettek.⁸⁹ A *klopcse* ugyanis a lengyel *chłopak* szóból ered, amelynek jelentése: ’legény’, ’fiú’, s az egyalakos felső kártyalapokon általában férfialakot ábrázoltak.⁹⁰

A „felsők” csoportját a korban a főrendi tábla tagjai, a világi és egyházi főurak alkotják, ez előbbieket viselik az ország főméltóságait a politikai és a katonai irányítás tekintetében, főúri udvaraik pedig a szellemi élet centrumai. Bár, ahogy Rimay János – aki Baldassare Castiglione *Udvari emberének* ismerete és követése mellett foglal állást – írja: „a kor fejedelmi és főúri udvarainak az a legfőbb hibájuk, hogy nem udvariak. S az udvaroncokban leginkább az a kárhóztatandó, hogy hátuk mögé vetették és meggyalázták a Virtust, az erényt, ami az igazi udvariság tartalma”⁹¹ Koháry költeményében is megfogalmazódik az erény hiánya, bár ő kiszélesítve, nem csupán az udvari körökre, hanem az egész társadalomra vonatkoztatja:

Kártyát à játékban úgy meg nem kártyázzák,
mennyire világon az embert meg rázzák,
nagy könnyen megfosztyák, s-nehezen ruházzák,
könnyen is gyalázzák, s-úntig rágalmazzák.⁹²

86 GALAVICS, *Magyar diákok...*, i. m., 66.

87 RMKT XVII/16, 161.

88 SOMOGYI, i. m., 10.

89 ZOLNAY Vilmos, i. m., 80.

90 *Kártyalexikon*, i. m., 105 (felső).

91 Ács Pál, *Az idő ósága: Történetiség és történet szemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris, 2000, 215 (*Rimay János udvari embere*).

92 RMKT XVII/16, 162.

Természetesen ennek háttérében meghúzódik az is, hogy a humanizmus és a reformáció évszázadában, a fenyegető török veszélye, az új vallások térhódítása idején gyakorivá vált a *fertilitas Pannoniae* toposzának a felelevenítése, azaz az ország régi dicsőségére és gazdagságára való hivatkozás, és egyben ennek a szembeállítás a *querela Hungariae* képével, amely a törökök pusztítása miatti panasz és romlás kifejezője lett, amelyben az erény meggyalázása is hangsúlyossá vált.⁹³ Ez az erkölcsi romlás pedig a „felsők” és az „alsók” világában egyaránt jelen volt Koháry tapasztalatai alapján.

A „felsők” után költeményében a kártya asszonya, azaz a nő kapja a főszerepet. Ezt tévesen a francia kártya dáma alakjával szokták azonosítani, de valójában a tízes értékjelzővel ellátott lapot nevezték így. A *lengyel* nevű játékban volt ennek jelentősége, amelyet fentebb már említettem, és amely a máriás (vö. francia *mariage*) ősenek tekinthető. E játékban ugyanis a király párja mindig a dáma volt, de mivel a hazai kártyában ez az utóbbi figura nem létezett, megtették asszonymnak (dámának) a tízes kártyalapot.⁹⁴

Az asszonyokról Koháry a következőképp vélekedik:

Kérdés kétség kívül azis van tudtunkra,
hogy hamar és könnyen akadunk asszonyra,
noha nem mindenkor találunk à jóra,
kiki mert hamaréb reâ kaphat az roszra.⁹⁵

Noha a füleki várkapitány haláláig nőtlen maradt, úgy vélte, hogy az asszonyokra nagy szükség van, és nem csupán a játékban, hanem az életben is, hogy: „el ne fogyon éppen à mi Nemzetségünk”.⁹⁶ Ennek háttérében ismét a török veszély és hódítás kézzelfogható valósága állt, aminek következtében nagyon sokan estek el a harcokban, vagy járványok, éhínségek áldozatai lettek. Ezért tartja nagyon fontosnak Koháry, hogy ne „csak” azt idézze fel költeményében, hogy az asszonyokban „vagyon nagy gyönyörűségünk”,⁹⁷ hanem, hogy szükségünk is, hiszen a szülés, a családi otthon melegének a biztosítása és a jövő vitézeinek nevelése mind nemes feladataik közé tartoznak. Megemlíti természetesen a párválasztás kétes kimenetelet is.⁹⁸

Az asszonyok után az „alsók” világának bemutatásával folytatja:

Itt ámbár nem szöllyak alsó leginyekről,
elég nyomorúltúl élő szeginyekről,

93 IMRE Mihály, „Magyarország panasz”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, Kossuth, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5).

94 ZOLNAY, *i. m.*, 80.

95 RMKT XVII/16, 161.

96 *Uo.*, 162.

97 *Uo.*

98 *Uo.*, 161.

öketis nem lehet el-vetnünk szemünkrül,
s-méltó gondolkodnunk keserves éltekrül.⁹⁹

A jómódú köznemességet itt nem említi, ők ugyanis nem képezték részét a főúri világnak, az „alsók” és a „felsők” között helyezkedtek el. Az „alsók”, a rendi társadalom kitaszítottjai, a „nyomorúltúl élő szeginyek” viszont meglehetősen nagy részét tették ki az egykorú társadalomnak. Róluk a költő segítõ szándékkal emlékezik meg: „meg se vessük ötet el-vetett sorsában”.¹⁰⁰ A versben azonban ennél több is megjelenik, ezzel szintén utal az állandó török–magyar és olykor Habsburg viszálykodásra. Ennek legnagyobb kárát a jobbágyok szenvedik el: „sok inség, sok veszély ötet könnyen érje”.¹⁰¹ Őket fosztja ki a török vagy veszi el életüket, ők azok, akik segítve a magyar és a császári csapatokat beszállásolnak, porcióznak. Adóikkal támogatják a harcok költségeit, és természetesen művelik a földeket. Őnékülük lehetetlen lenne minden, szükség van rájuk, hiszen: „szegényekreis szorúlunk sok izben”¹⁰² – ahogy a kártyajáték során a „felsők” sokszor jól jönnek, az „allyas kártya levelek” (alsóbb lapok) éppúgy elengedhetetlenek egy-egy játszmaiban ahhoz, hogy Fortuna nekünk kedvezzen.

A várkapitányról azonban, aki versében szánja társadalma kitaszítottjait, tudjuk, hogy a kalocsai érsekkel és Wattay Pállal együtt körülbelül 80–100 rác falut adózított rendszeresen.¹⁰³ Ráadásul 1677-ben Koháry füleki katonái fogságba ejtettek egy rác gyermeket, és 200 tallért követelték érte, holott „mindkét hatalmas császárnak adóztak, lehetetlen dolog, hogy a mely ember mindkét császárnak adózik, rabul tartassék”.¹⁰⁴

A legfontosabb csoportok felidézése után Koháry kifejti, hogy bár sok esetben nem ért egyet Fortunával, aki olyan személyeket helyez feljebb a társadalmi ranglétrán, akik meg sem érdemlik; mégis szükségét érzi annak, hogy ez a hierarchikus rend megmaradjon. Ahogyan a kártyajátékban is szükség van minden lapra, hiszen mind-egyiknek megvan a maga funkciója és feladata, úgy az életben is szükség van minden társadalmi csoportra:

Úgy vagyon szükségünk szeginyre, bóldogra,
Fölséges Császárra és az királyokra,
derék fő tisztekre s-nagy rendü urakra
s-hiven forgolódó, serény, jó szölgákra.¹⁰⁵

Miután e csoportokat számba vette, kitér korának társadalmi erkölcsére és viselkedési mintáira. Itt a „jókat” és „rosszakat” említi meg, akik ugyanúgy vannak jelen a világban, mint a játékban, ahol: „à kártyát kártyázzák, s-az kártyázás közben / annak jóvát

99 *Uo.*

100 *Uo.*, 162.

101 *Uo.*, 161.

102 *Uo.*, 162.

103 SZAKÁLY Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban*, Bp., Akadémiai, 1981, 271.

104 *Uo.*, 272–273.

105 RMKT XVII/16, 162.

s-rozát keverik mind egyben”.¹⁰⁶ Koháry nem marad meg ennél az egyszerű csoportosításnál, hanem a barokk felfordultságára és szélsőségeire utalva folytatja: „Innen vagyon sokszor, hogy rozszak az jóktúl / nem különböztetnek, sem jók az rozszakról”.¹⁰⁷ Ebből következik, hogy a „jók” sok esetben kénytelenek fejlet hajtani a „rossznak”, és szolgálni őt, ha a szenvedéseket el akarják kerülni:

Mellyből következik, hogy ollykor szolgálni,
szokot à jó rozszak fejletis hajtani,
kénytelenitetik nékie hódúlni,
s-kel gyakran à jónak à rozsz miat veszni.¹⁰⁸

Itt visszatér a tótágast álló barokk világ képéhez. Ebben a felfordultságban olyanok jutnak előbbre másokat eltaposva a társadalmi ranglétrán, akik arra nem méltók, ráadásul az így szerzett pozíció feladatait sem tudják ellátni. Gátlástalanul szerzik meg „letaszítottjaik” vagyonát és asszonyát. Valószínűleg itt fogvatartójára, Thököly Imrére utal, aki 1682-ben vette feleségül Zrínyi Ilonát, I. Rákóczi Ferenc özvegyét, ezzel megkaparintotta az óriási Rákóczi-vagyont; és még ugyanebben az évben szövetkezett a törökökkel, akik bizonyos összegű évi adó fejében királyi címet is adományoztak neki, bár ő „csak” a Felső-Magyarország fejedelme címet használta:

Egy vétek, egy veszély és egy pokol óra,
nincs kétségem benne, szolgágot urokra
hágtatott, s-jutatott ollykor Aszonyokra,
mert sokan pad alúl fel-hágtak à pólczra [...] ¹⁰⁹

A várkapitány, hogy e kifordult világ változásait és történéseit értelmezni tudja, ismét Fortuna szeszélyességét idézi fel, hiszen csakis ezzel tudja magyarázni a számára irreálisnak tűnő dolgok bekövetkeztét. A szerencsének ugyanis nem számít sem erkölcs, sem érdem, sem értelem, döntését nem ezek befolyásolják:

Kiknek egyébaránt nem vala érdemek
à pólczon ülésre, sem pedig értelmek
s-illendő és méltó ahoz való nemek,
de à szerencsétül meg vólt engedelmek.¹¹⁰

E gondolat egyáltalán nem új keletű, már az ókorban is jelen van, ugyanakkor a magyar irodalomban is több példát találunk rá, ha csak Rimay Fortuna-felfogására gondolunk

106 Uo.

107 Uo., 163.

108 Uo.

109 Uo.

110 Uo.

(„Csakhogy az rossz szerencse nem fizet érdemre”),¹¹¹ avagy Illésházi István *Ferendum et sperandum*ának néhány sorát idézzük fel, amelyben „Tündöklő Uraság, tisztbéli méltóság”¹¹² kizárólag a szerencse erejétől függ, és nem az érdemtől. Ugyanez a gondolat jelenik meg Zrínyi Miklós *Vitéz hadnagy* című művében is: „[...] a’ szerentsének lábához nem mindenkor vagyon kötve az igasság és a’ szent szándékok, mert az Isten nem mindenkor ál hatalmassága ellent a’ hitetlen és igasság ellen való tanátsoknak”.¹¹³

III. „tekentvén [...] az veresre, zöldre, Makra, tökre”

A várkapitány a kártya figuráinak bemutatása után azok színeire is kitér. „Ahogyan Koháry értelmezésében a kártya a világot allegorizálja, a kártya színeinek is megvan a maguk jelentése.”¹¹⁴

A barokk színvilága sokkal szélesebb spektrumú volt, mint a megelőző időszaké, s természetesen a hangsúly a színek szimbolikus tartalmán volt.¹¹⁵ Ráadásul több árnyalat is megjelent, és az egyes színek jelentéstartalma is változott a középkori felfogáshoz képest. Beniczky Péter (1603/1606 k.–1664), korának ismert poétája *Az különböző szín festékeknek értelme és magyarázattya*¹¹⁶ című költeményében mutatja be a barokk színvilág bizonytalanságát és jelképes színtartalmainak sokféle arcát. Az ebben szereplő színek jelentéstartalmát érdemes összevetni a Koháry versében szereplő kártya színeivel.

A várkapitánynál a szív lapjainak vörös színe az orcapirulás és a szegényvállás jele, amely a világ család dolgain való szegényérzet megtestesítője: „mert a veres festék orcza pirulásnak / jele szokot lenni s-à szegény vallásnak”.¹¹⁷

Beniczkynél is megtalálhatjuk a veres színt, de ő a haraggal párosítja össze.¹¹⁸ Ez nem meglepő, hiszen e szín, illetve árnyalatai egyszerre hordoztak pozitív és negatív jelentéstartalmakat.¹¹⁹ Megjeleníthették a szerelmet, az engedelmet, a fé-

111 ECKHARDT, i. m., 30 (*Deploratio Fratrum Balassiorum, Peculiaris Melodiae*).

112 *Ferendum et sperandum = A tizenötéves háború, Bocskay és Báthory Gábor korának költészete*, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1959 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 1), 354.

113 ZRÍNYI Miklós *Összes művei: Prózai munkák*, kiad. KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 2004, 80 (*Vitéz hadnagy*); KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964² (Irodalomtörténeti Könyvtár, 14), 460–467 (*Szerencse*).

114 VARGA, i. m., 508.

115 PÓSÁN László, *Beniczky Péter és a barokk színszimbolika*, StudLitt, 32 (*Topozok és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, TAMÁS Attila, 1994), 181.

116 *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, s. a. r. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 12; a továbbiakban: RMKT XVII/12), 215.

117 RMKT XVII/16, 163.

118 RMKT XVII/12, 215.

119 Balassi Bálint szerelmi költészetében a szerelem, az érettség színeként jelenik meg, ill. a többször előforduló piros rózsza az életerőt is szimbolizálja. Vö. Ilona RAJSLI, *Színszimbolika Balassi és Csokonai szerelmi költészetében*, Hungarološka Saopštenja / Hungarológiai Közlemények (Újvidék), 2004, 64–71.

lelmet, az életet, ugyanakkor liturgikus értelemben a gonoszt, de egyben Krisztus kiontott vérét is, s ezáltal a fájdalmat, a vezeklést, önfeláldozást és az örök életet szimbolizálták. Az Újszövetségben e szín többek között a bűn és a vezeklés színé-
ként jelent meg.¹²⁰

Kohárynál a veres szín egyértelműen a szégyen, a szégyenvallás kifejezője, aminek háttérében a „csalárd világ fel-fordult dolgai” és a „jőkon el-követett nagy méltatlan-
ságok” állnak. Ennek okozójaként azonban közvetlenül nem a korabeli társadalmat nevezi meg, hanem a gonosz szerencsét, azaz *Fortuna mala* alakját, amellyel „heában küszködünk”. A rossz szerencsével való harcot esélytelennek ítéli, és az általa előidé-
zett helyzet (amely nem kell, hogy szégyenérzetet okozzon) elfogadására és tűrésére buzdít: „mirül nem tehetünk, azt mind el kel tünnünk, / békével szenvednünk, s-nem-
kel szégyenlenünk”.¹²¹

Ezzel szemben, amikor mi magunk vagyunk okozói rossz szerencséknek, azaz ha „kigyót kebelünkben mi magunk takarunk”¹²² és „magunkat a veszélyben ejtyük”,¹²³ akkor azt Koháry szerint „szégyenelhettyük” és a „gonosz szerencsére azt heában vettyük”.¹²⁴ Ez utalás lehet a múltra, a szégyenteljes vasvári békére, de ugyanakkor Thököly törökkel való szövetségének képét is felidézheti.

Milyen jelentést hordoz a kártya zöld színe? Beniczky versében a *pázsit* színt a reménységgel párosítja össze, a *zöld* színt pedig a kegyelemmel.¹²⁵ Annak ellenére, hogy e színnek (ugyanúgy, mint a vörösnek) létezett pozitív és negatív jelentéstartal-
ma is, Beniczky és Koháry verse egyaránt azt mutatja, hogy ez utóbbi a 17. századi magyar színszimbolikában kevésbé vagy egyáltalán nem volt ismert. Pozitív jelen-
tése is több lehetőséget hordozott, hiszen általánosságban jelentette a megújulást, a tavaszt, a reményt, de a középkori lovagi kultúrában az új szerelmet is, ami a kora újkorban is ismert volt.¹²⁶ Kohárynál a reménnyel, a jó szerencsében való bizakodás-
sal, de ugyanakkor a bizonytalanság érzésével is összefonódik:

Eztis à kártyárúl vehettyük elménkre,
az jó reménységet festik Zöldre,
irják de mindenkor gyenge fa levélre,
kel mellynek vigyázni ő lebegésére.¹²⁷

A bizonytalanságot úgy érzékelteti, hogy „miként a fa levele akármely kis szélben
meglebben, a remény is hamar elillan. A kártya arra int tehát, félelemmel reményked-

120 PÓSÁN, *i. m.*, 182.

121 RMKT XVII/16, 164.

122 *Uo.*

123 *Uo.*

124 *Uo.*

125 RMKT XVII/12, 215.

126 PÓSÁN, *i. m.*, 184.

127 RMKT XVII/16, 165.

jünk, mert a remény könnyen lépre csalja az embert”.¹²⁸ A remény, amely felbátorít, sok esetben a vesztünket okozhatja, ezért tartja fontosnak a várkapitány a félelem érzésének szükségességét:

Nem szégyen embernek è világon félni
és következhető gonosztúl tartani,
de bezzeg valóban szégyen meg ijedni,
s-à ki nem tud félni, az tud megrémülni.¹²⁹

E sorok háttérben a törökök miatti állandó aggodalom áll, illetve az állandó éberség, készenlét. Ezzel arra is utalhat, hogy az oszmánoktól tartani kell, nem szabad elbizakodottnak lenni, mert minél jobban fél az ember, annál felkészültebbé válik, viszont aki ezeket nem veszi figyelembe, az nagyot veszíthet, akárcsak a kártyajátékban.

„Az elbizakodottakat, a heje huja miatt kárvallottakat jelenti a kártya makk-sárga színe.”¹³⁰ A sárga színt a bolondsággal, bolondossággal azonosítja Koháry:

Jedzi sárga festék eztet à kártyában,
jártatnak bolondot mert sárga ruhában,
mivelhogy azt véli à bolond magában,
mind aranyban vagyon, ha lehet sárgában.¹³¹

Beniczky költeményében is e szín jelöli a bolondot, de például a barackszínnel azonosítja az együgyűt, hamuszínnel (szürke) pedig az ostobát.¹³² Alapvetően a sárga szín mindig negatív tartalmakat foglalt magában, a kiközösítés és a megvetettség jelentése párosult hozzá.¹³³ Kit nevez bolondnak a költő a kártyajátzsma során?

Az ollyakért irtak makkot az kártyára,
tékozló fiúnak à kik példájára
magok hitségével lépnek kárvallásra,
s-boldogságok miat jutnak köldülésra.¹³⁴

Az a játékos tehát, aki elbizakodottan folyton csak a „lepsomprecset mondgya”,¹³⁵ vagyis mindig vár egy jobb leosztást, egy jobb lapjárást, reménykedve sikerében, Koháry szerint bizony „bolondúl kohollya maga szerencsését”.¹³⁶ A kockázat ugyanis nagy a

128 VARGA, *i. m.*, 508.

129 RMKT XVII/16, 165.

130 VARGA, *i. m.*, 508.

131 RMKT XVII/16, 167.

132 RMKT XVII/12, 215.

133 PÓSÁN, *i. m.*, 183.

134 RMKT XVII/16, 166.

135 *Uo.*

136 *Uo.*

játszma során, akárcsak az életben, és nagyon könnyen megeshet, hogy „ki forgattya magát éppen mindenébül, / el-vész becsülete, s-vagyon dolga ebül”.¹³⁷

IV. „A’ játék mindenkor mert szemesnek való”

Koháry István számára a legnagyobb szégyen mind a játékban, mind az életben a becsület elvesztése, amelyet a legfontosabbnak tart. Börtönben töltött napjait elvesztegetett időnek érzi, mert, ahogy írja: „Uramot, hazámot hogy nem szolgálhatom, / s-pogany ellenségnek vérét nem onthatom”.¹³⁸ Költeménye folytatásában éppen ezért ismét a szerencse szerepét hangsúlyozza, amelynek szeszélyével a világ történéseit és saját sorsát is magyarázza. A kártyajátékról elmélkedve azokat a játékosokat kárhoztatja, akik a játszma során adódó alkalmakat nem használják ki, s nem élnek a lehetőségekkel. Ennek okát a költő szerint a játszma heve is okozza, amely többször oly idegessé és bizonytalanná teheti az embert: „hogy majd nemis tudgya, kel jádzani mire”.¹³⁹ Ez megfigyelhető az életben is, ám a szerencse által nyújtott ajándékokat nem szabad elfecsérelni, hanem „még meleg à vas, addig kovácsolni”.¹⁴⁰ Koháry valószínűleg a szentgotthárdi csatára utal, ahol Fortuna a császári és magyar csapatoknak kedvezett. A lehetőséget azonban, amelyet ekkor nyertek a törökökkel szemben (az oszmánok kiűzése az országból), már nem tudták kihasználni: „Nem tudnak ez illyek szerencséivel élni”.¹⁴¹ A fényes győzelem után megkötött vasvári békével – ami az ellenség veresége ellenére annak kezén hagyta meghódított területeit – lehetséges, hogy egy olyan jó alkalmat szalasztottak el, amely csak egyszor adatik meg az életben:

Mert azt nyerhetné-el ollykor egy órában,
à mit esztendőnek egész forgásában
s-egész életének napjai folytában
nem nyerhet-el többé, soha ez világban.¹⁴²

Nem okos dolog olyasmibe belevágnunk, amit valószínűleg nem tudunk véghez vinni, s az sem mindegy, kiben bízunk: „nemjő à fejszét ollyan fában vágni, / melybül nehéz vagy hogy nem lehet kivonni”.¹⁴³ Ezek Thököly törökkel kötött szövetségét idézhetik fel, ahol az ellenség az a fa, amelynek „árnyék jovaiban esik galibában”.¹⁴⁴ Ez a magatartás nem meglepő, ismerve Koháry értékrendjét, akinek udvar iránti hűsége, katolikus ne-

137 Uo.

138 Uo., 167.

139 Uo., 169.

140 Uo.

141 Uo.

142 Uo., 170.

143 Uo., 172.

144 Uo.

veltetése, illetve édesapja múltja, sőt édesanyja neve is¹⁴⁵ a *hostis naturalis* elleni harcra kötelezte, ezért költeményének üzenete is egyértelmű:

Tapodni à pogányt mert bizony tisztesség,
annak rontására gerjeszt keresztyenség,
és minden jó magyart fel indit vitézség
s-régi eleinkrül reánk szállott dücsőség.¹⁴⁶

Pontosan ez az, amit a költő maga is szeretne: királyát szolgálva harcolni a török ellen, és szabadságban élni. Annak ellenére, hogy a szerencse elpártolt tőle, bízik abban, hogy erre szabadulása után még lesz lehetősége.

Azonban a várkapitány kizárólagosan nem csupán a szerencsének tulajdonítja a történelmi-politikai események és az emberi sorsok alakítását, hanem hangsúlyozza, hogy a „mostoha ügyek” okozói legtöbbször azoknak elszenvedői, hiszen sokszor saját magukat sodorják veszélybe, s nem megfelelően cselekszenek. Többek között ezért annyira fájdalmas számára, hogy Fortuna éppen őt alázta meg és kényszerítette rabságba, aki mindig próbált helytállni, a kínálkozó lehetőségekkel élni, és a török ellen küzdeni. Szenvedéséért ezért nem magát okolja, hanem a gonosz szerencsét, amelylyel szemben hiábavaló minden küzdelem. E sorok Rimay szerencsének kiszolgáltatót, tehetetlen emberének képét idézhetik fel bennünk:

Gonosz szerencsével heában küszködnünk,
nemis lehet nekünk azon eröt vennünk,
mirül nem tehetünk, azt mind el kel türnünk,
békével szenvednünk, s-nemkel szégyenlenünk [...]¹⁴⁷

Az istennő által ajándékozott alkalmakat azonban meg kell ragadni, akárcsak a kártyajátzsma során a megfelelő lapkombinációkat, hiszen „A’ játék mindenkor mert szemesnek való”¹⁴⁸ Az a játékos pedig, aki nem látja ezeket, „igen igen botló”,¹⁴⁹ s nem csupán a játékban, hanem az életben is hibát hibára halmozhat, aminek végzetes követ-

145 Koháry István gyermekkorát a csábrági várban töltötte, amely a hódoltság határán feküdt, ezért katonái állandó harcokszülségben álltak. Édesapja 1664-ben esett el egy törökkel vívott ütközet során. Édesanyja Balassa lány volt.

146 RMKT XVII/16, 174.

147 *Uo.*, 164.

148 *Uo.*, 170. Zrínyi Miklós *Vitéz hadnagy* c. munkájában szintén hangsúlyozza, hogy „szemesnek” kell lenni, azaz mindig figyelni és mindent figyelembe venni. Érdekes, hogy ő is egy játék segítségével támasztja alá állításait, amely nem a kártya, hanem a sakk: „Hasonló a’ vitézség sakkjátékhoz, szemesnek kel lenni az embernek és gondosnak, minden gyalogra, minden lovasra, minden bástyára és minden egyéb fára mind untalan szorgalmatos gondot kel viselni [...]” ZRÍNYI, *i. m.*, 151. Erről bővebben: BOTTLIK Iván, *A sakkjáték említése Zrínyi Miklós Vitéz hadnagy című művében*, Hadmérnök – Katonai Műszaki Tudományok Online, http://hadmernok.hu/kulonszamok/sakk_2007/htm/bottlik.htm.

149 RMKT XVII/16, 170.

kezményei lehetnek. Koháry szerint ezek legsúlyosabbika az erkölcsi romlás, amely nem csupán a szenvedélyes kártyajátékosoknál figyelhető meg, hanem a társadalom egészében is. Fortuna szeszélyessége és az emberi hibák ugyanis olyan fordulatokat hoztak (mohácsi vereség, Buda elvesztése, a királyi udvar elvesztése, az ország három részre szakadása, a török állandó jelenléte), amelyek a politikai és erkölcsi gondolkodást is befolyásolták, s olyan kihívásokat szültek, amelyekre megoldásokat kellett találni. Ebben az új, feje tetejére állt világban sokan vesztették el mindenüket, beleértve becsületüket is. Az új viszonyokhoz alkalmazkodva igyekeztek „saját helyüket” megtalálni e tótágast álló világban, akárcsak a kártyajátékban a tromf nélkül maradt játékosok. A költeményben nagyon jól érződik az új hely keresésének bizonytalansága és az ezzel járó feszültség, valamint az értékrend és mentalitás megváltozása is.

A török veszély, a pogány hódítók elleni küzdelem idején a budai vár és a köré szerveződő udvar az egységes királyi irányítás jelképe volt. A 16. század második felétől kezdődően azonban ezt a főúri udvarok váltották fel, átveve annak funkcióit is, egészen a 17. század végéig, amíg a törökellenes harcok átszöttek az emberek mindennapjait.¹⁵⁰ Mindemellett nem lehetett figyelmen kívül hagyni Bécs szerepét és érdekeit sem, amely már korábban elkezdte kiépíteni saját állandó hadseregét, a magyar végvári vitézeket pedig mellőzni, aminek következtében sokan földönfutóvá lettek.¹⁵¹ Ráadásul a bécsi Hofburg eközben igyekezett a Magyar Királyságot betagozni a Habsburg Birodalomba, és több főúri udvart is felszámolt.¹⁵² A megváltozott helyzetben a főúri családoknak éppúgy meg kellett találniuk új helyüket és szerepüket, akárcsak a végvári katonáknak.

Annak az idealizált lovagnak a képe, akit Raimundus Lullus *Libre de l'orde de cavalleria*¹⁵³ című, Európa-szerte ismert műve teremtett meg, elhalványult.¹⁵⁴ A lovag, akinek elsődleges feladata a katolikus hit védelme, az igazság szolgálata volt, valamint hűség és becsületesség jellemezte, fikcióvá, mítosszá vált. Helyét az udvaronc foglalta el, és a lovagi típusú, reprezentációjában idealizált udvar helyébe a modern típusú udvar lépett a 16–17. században, amely az állam és a társadalom képét tárta elénk a hatalom színtereként. Ezek az udvarok gyakran a külvilágnál sokkalta hierarchikusabb módon szervezett mikrovilágot alkottak,¹⁵⁵ ahol a tét a pozíciószerezés volt, s a rangokat sok esetben nem az érdemek határozták meg. La Bruyère 1688-ban közzétett műve, amelyben XIV. Lajos udvarának erkölcsösségére és jellemére vonatkozó megfigyeléseit osztja meg közönségével, nagyon jól mutatja be e mikrovilágot, amelyet egy szomorú játékként jellemez.¹⁵⁶

150 Magyar művelődéstörténet, szerk. Kósa László, Bp., Osiris, 2006³, 272; VÁRKONYI GÁBOR, *Ünnepek és hétköznapok: Művelődés és mentalitás a török kori Magyarországon*, Bp., General Press, 2009, 15–81.

151 R. VÁRKONYI ÁGNES, *Végvár, állam, társadalom = Magyarországi végvárok a XVI–XVII. században*, szerk. BODÓ SÁNDOR, SZABÓ JOLÁN, Eger, Dobó Vármúzeum, 1983 (Studia Agriensia, 3), 17.

152 PÁLFFY GÉZA, *Mi maradt az önálló magyar királyi udvarból Mohács után? = Idővel paloták...: A magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI NÓRA, HORN ILDIKÓ, Bp., Balassi, 2006, 45–59.

153 Raimundus LULLUS, *Libre de l'orde de cavalleria* (1260 körül).

154 ZEMPLÉNYI FERENC, *A középkori udvari kultúra funkcióváltozása a reneszánszban = A magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI ÁGNES, SZÉKELY JÚLIA, Bp., Gondolat, 1987, 62.

155 KLANICZAY TIBOR, *Udvari kultúra és a civilizáció folyamata = Uo.*, 25.

156 LA BRUYÈRE, *Les caractères de Théophraste, traduits du grec, avec les caractères ou les mœurs de ce siècle*,

Castiglione *Udvari embere*¹⁵⁷ is a tökéletes udvaroncot prezentálja, akiben természetesen felfedezhetjük a lovagi erényeket is, de előtérbe a tudás, a sokoldalúság, sőt a ravaszság kerül. Az *aulica vita* irodalomban történő megjelenése a *mare aulicum* képévé válik, ami viharos, megbízhatatlan és tele van veszedelmekkel, s ahol szűkségesek a szabályok és jó tanácsok, amelyek e szövevényes mikrovilágban eligazítanak. Erasmus, amikor az udvari életről elmélkedik, olyan jó tanácsokkal látja el az udvaroncokat, mint: „Mindig magadhoz légy a legközelebb! [...] Szagold ki alaposan az udvar pártjait és klikkjeit!”¹⁵⁸ Kétszáz évvel később szinte ugyanezek a gondolatok fogalmazódnak meg Saint Simon herceg írásaiban,¹⁵⁹ bizonyítva azt, hogy az udvari élet szövevényes mikrovilágának új ideáljai hosszú időre megváltoztatják a gondolkodást.

Magyarországon is megjelennek ezzel a témával foglalkozó művek; Csáky István *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája* című művében például gyakorlati tanácsokat ad (nyelvtanulás, tánc, fegyverforgatás, lovaglás, olvasás) az udvari élet hétköznapijaira. Ő az, aki azt vallja, hogy „Az Udvarj élet Tyuk ketrecz”¹⁶⁰ – s aki a szabadságot szereti, az kerülje az udvarokat, mert ott csak szolgálhat, fényes rabságban ura lekötelezettjeként. Ez már önmagában egy paradox helyzet, hiszen az udvar, amely a karrier és a megélhetés, a társadalmi ranglétrán való feljebb jutás lehetőségével kecsegtet, mindezekért cserébe elnyel egy olyan világban, ahol minden a kapcsolatok, a jó pozíciók megszerzéséről szól. Ez a barokk felfordult világának egy szelete, ahol mindenki a világ „jovait hajszolja”, és maga szerencsését kovácsolja. Koháry versében: „csak arra függesztik minden elméjeket, / világ jovaihoz mint tártsak közöket”¹⁶¹

A társadalomban tehát ugyanaz a folyamat játszódik le, mint az udvarok mikrovilágában. Az emberek kénytelenek „udvaroncokká” válni, új pozíciójukat megszerezni és megtartani mindenáron, mert

Ügetnek, nyargalnak világ jovaira,
s-ha nem juthatnakis valóssággal arra,
csak reâ mehessenek egy kis árnyékára,
örülnek, s-azt vélik, értek boldogságra.¹⁶²

1688. A forrás teljes szövege megtalálható: Bibliothèque Nationale de France – Gallica Bibliothèque Numérique, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b86070385>.

157 Baldassare CASTIGLIONE, *Il libro de Cortegiano*, 1528. (Baldassare CASTIGLIONE, *Az udvari ember*, ford., utószó, jegyz. VÍGH Éva, Bp., Mundus, 2008.)

158 JANKOVICS József, *Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben = A magyar reneszánsz udvari kultúra..., i. m., 91.*

159 Saint Simon herceg *emlékiratai*, vál., ford., utószó, jegyz. RÉZ Pál, Bp., Európa, 1987.

160 CsÁKY István, *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája: 1664–1674*, kiad., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., Argumentum, 1992, 114.

161 RMKT XVII/16, 171.

162 *Uo.*

A szerencsejátékosokat ugyanez a mentalitás jellemzi: folyamatosan a győzelemben reménykedve játszanak, tétjeiket sokszor emelve, bízva a jobb lapjárásban, s észre sem veszik közben, hogy elvesztik mindenüket, „s-nem nyernek világ jovaival”.¹⁶³

Míg Koháry a börtönben raboskodott, a török elleni küzdelmek javában folytak. A külvilágból csak néhány hír jutott el hozzá, de folyamatosan reménykedett szabadságában. Ezt költeménye zárása is mutatja, amely pozitív hangvételi – talán ekkor már sejthette, hogy Thököly csillaga leáldozóban van. Itt azon elmélkedik, hogy miként kezdhetné újra életét, ha végre megmenekülne rabságából:

Ha el-pusztúlt házam, s-helyét ha szél fújja,
hazámnakis el-dölt ha egyik bástyája,
üdő forgásában lehet fundálója
s-Isten jó vóltábúl helyre állítója.¹⁶⁴

E sorokból is látszik, hogy nem a kiszámíthatatlan Fortuna istennő kegyében bízunk, hanem vallásos emberként az Isteni gondviselésben, és abban, hogy lesznek megmentői: „[...] velemis mások jót tehetnek, [...] rabságos életemtől még megis menthetnek”.¹⁶⁵ Reményei valóra váltak, ungvári fogságából végül a császári csapatok szabadították ki, miközben Thököly várait sorra foglalták el.

A börtön után Kohárynak az igazi kihívást az jelentette, hogy megtalálja új helyét és szerepét – akárcsak a kártyajátékosnak, aki egy következő játszmába kezd az új osztáskor – abban a társadalomban, amelynek mentalitásával és kialakuló új értékrendjével nem akart azonosulni.

163 *Uo.*, 171.

164 *Uo.*

165 *Uo.*

DÓBÉK ÁGNES

Possevino-kutatások a római jezsuita levéltárban

Antonio Possevino olasz jezsuita, pápai követ az ellenreformáció meghatározó személyisége volt mind Itáliában, mind Európa számos országában. Évszázadok alatt műveit és munkásságát különböző szempontok alapján vizsgálták. *Transilvania* című kommentárja fontos forrása a 16. századi Erdély történelmének. A szöveget Veress Endre, valamint Giacomo Bascapé kiadásai óta ismerjük.¹ Veress kiadását követően született néhány tanulmány Possevino erdélyi missziójáról és diplomáciai tevékenységéről, ezek a *Transilvania* születésének körülményeit és Possevino kapcsolatrendszerét tárgyalták.² Veress már szövegkiadása mellékletében közölt jelentősebb leveleket, amelyek az erdélyi kommentár születéséhez kapcsolódtak, majd hamarosan több magyar vonatkozású levelét is kiadták.³ Ezzel a Possevino-kutatások befejeződni látszottak, hosszú ideje nem jelent meg a személyével, politikai-közvetítői tevékenységével foglalkozó tanulmány vagy magyar vonatkozású adatokat tartalmazó forráskiadás.⁴ A Possevino-hagyaték egyik fő lelőhelyén, a római központi jezsuita levéltárban az Archivum Romanum Societatis Iesuban (a továbbiakban: ARSI) kutatva azonban hamar világossá vált, hogy könnyen további fontos adalékokkal gazdagodhat a Possevino-szakirodalom.

A Possevino-kutatás főbb irányvonalai és eredményei

Az erdélyi kérdéseket és a Báthory Istvánnal való kapcsolatot érintő dokumentumok bemutatása előtt érdemes egy rövid összefoglalást adni a Possevinoval foglalkozó szakirodalom főbb irányvonalairól, a kutatás jelenlegi állapotáról.

- 1 *Del Commentario di Transilvania*, kiad. VERESS ENDRE, Bp., Tipographia artistica Stephaneum, 1913; Giacomo BASCAPÉ, *La relazione tra l'Italia e la Transilvania nel sec. XVI.*, Roma, 1932.
- 2 Giacomo BASCAPÉ, *Le condizioni dell'Ungheria nel 1584 secondo una relazione di Antonio Possevino*, L'Europa Orientale, 1934, 17–33; FRAKNÓI Vilmos, *Egy jezsuita diplomata hazánkban*, Katolikus Szemle, 1902; TÓTH László, *Forgách Ferenc és Antonio Possevino*, Religio, 1911.
- 3 *Monumenta antiquae Hungariae*, ed. Ladislaus LUKÁCS S. J., II, 1580–86, Roma, Institutum Historicum Societatis Iesu, 1976; *Monumenta Poloniae Vaticana*, IV–VII, *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta*, 1581–1585, ed. Ludovicus BORATYNSKI, Cracovia, 1915.
- 4 Legutóbb 2007-ben, egy Kolozsváron tartott konferencián foglalkoztak Possevinoval. Az előadások elsősorban a kolozsvári jezsuita kollégium megalapításához, a *Transilvania* megírásához, Possevino egyéb európai missziós utazásaihoz kapcsolódtak, nem alapultak a kutatás által eddig ismeretlen forrásokon. Lásd Antonio Possevino, *I gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania: Atti della giornata di studio Cluj-Napoca, 4 dicembre 2007*, a cura di Alberto CASTALDINI, Roma, Inst. Historicum Societatis Iesu, 2009.

A Possevino-kutatások mérföldkövének tekinthető Jean Dorigny francia jezsuita monográfiája, amely francia nyelven 1712-ben, olaszul 1759-ben jelent meg. A szerző a második kötetben Possevino több, addig kiadatlan levelét közzétette.⁵ Possevino – az egyház kötelékében betöltött diplomáciai feladataiból adódóan – Európa több országában szerepet vállalt az ellenreformáció intézményeinek megalapításában, több uralkodónak segített vitás kérdések megoldásában, közvetített a Szentszék és Európa keresztény uralkodói között egy török elleni liga szervezése céljából. Diplomáciai tevékenysége számos európai országra kiterjedt, így a Possevino-kutatás is nemzetközivé vált. Politikai-diplomáciai, valamint a jezsuita renden belül betöltött szerepével elsősorban olasz kutatók foglalkoztak, azonban a missziói alatt írt műveinek, leveleinek kiadását és az ehhez kapcsolódó kutatómunkát lengyel, orosz, magyar, litván kutatóknak köszönhetjük.

Luigi Balsamo egy egész kötetet szentelt Possevino bibliográfusi tevékenységének és anglikán területekre való hatásának.⁶ Európa keleti területein való diplomáciai-politikai munkájával Francesco Guida foglalkozott.⁷ Piemontei missziós tevékenységéről is több tanulmány született.⁸ Az ellenreformáció olasz nyelvű szakirodalma, valamint a jezsuita rend történetét feldolgozó legjelentősebb munkák fontos fejezeteket szenteltek Possevínónak.⁹ Nemcsak misszionáriusi, diplomáciai útjait emelték ki, hanem különböző műveit is, amelyekkel szorosan kapcsolódott a katolikus megújulás és az ellenreformáció irodalmához. Korának minden kiemelkedő műfajában és jellemző tematikájában alkotott, művei között megtalálható hitvitázó, történeti, valamint antimachiavellista alkotás is, ezek a számos, folyamatosan megjelenő kiadásnak köszönhetően éltek tovább az utókor számára.¹⁰ A rendben betöltött fő feladatának, misszióinak irodalmi termékei két csoportot képeznek: az elsőbe tartoznak a különböző országok leírásai, az úgynevezett kommentárok, a másodikba az utazások alatt írt levelek. Összesen három kommentárját ismerjük:

5 Antonio Possevino, *I gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania...*, i. m.

6 Luigi BALSAMO, *Antonio Possevino S.I. bibliografo della Controriforma e diffusione della sua opera in area anglicana*, Firenze, Olschki, 2006.

7 Francesco GUIDA, *Antonio Possevino e la Livonia: Un episodio della Controriforma (1582–1585)*, Europa Orientale, 2(1983), 78–79; Uő, *Ivan il terribile e Antonio Possevino: Il difficile dialogo tra Cattolicesimo e Ortodossia = Le origini e lo sviluppo della cristianità slavo-bizantina*, a cura di S. W. SWIERKOSZ-LENART, Roma, Istituto Storico Medioevo, 1992, 262–275.

8 Mario SCADUTO, S. J., *Le missioni di Antonio Possevino in Piemonte: Propaganda calvinistica e restaurazione cattolica, 1560–1563*, Archivum Historicum Societatis Iesu, 28(1959), 51–191; Camillo CRIVELLI, *La disputa di Antonio Possevino con i Valdesi (26 luglio 1560)*, Archivum Historicum Societatis Iesu, 7(1938), 79–91.

9 William V. BANGERT S. I., *Storia della Compagnia di Gesù*, a cura di Mario COLPO S. I., Genova, Marietti, 1990, 153–170; *I gesuiti ai tempi di Claudio Acquaviva: Strategie politiche, religiose e culturali tra Cinque e Seicento*, a cura di Paolo BROGGIO, Francesca CANTÙ, Pierre-Antoine FABRE, Antonella ROMANO, Brescia, Morcelliana, 2007; Sabina PAVONE, *I gesuiti dalle origini alla soppressione*, Roma, Editori Laterza, 2013; Gigliola FRAGNITO, *Cinquecento italiano – Religione, cultura e potere dal Rinascimento alla Controriforma*, Bologna, Il Mulino, 2012, 134–160; Alberto ASOR ROSA, *La cultura della Controriforma*, Roma–Bari, Editori Laterza, 1974.

10 Néhány fontosabb műve: Antonio POSSEVINO, *De sectariorum nostri temporis Atheismus liber*, Vilna, 1586; Cologne, 1586; Uő, *Apparatus ad omnium gentium historiam*, 1597, 1602; Uő, *Apparatus sacer*, Venezia, 1606.

erdélyi tartózkodása után, 1583 októberétől írta a *Transilvaniát*, valószínűleg 1584-ben kezdett hozzá a *Livoniae Commentariushoz*, végül 1586-ban a *Moscoviát* írta meg. Ezek a kommentárok a Szentszéknek készültek, az adott ország földrajzi, történelmi, politikai leírását tartalmazzák, minden esetben kiegészülve Possevino megfigyeléseivel a katolikus vallás állapotára vonatkozóan. Mind az irodalom-, mind a történettudomány számára értékes ismereteket nyújtanak, ennek ellenére csupán a *Moscovia* jelenhetett meg még Possevino életében,¹¹ a másik két kommentár csak évszázadokkal később került elő a levéltárak mélyéről, hozzájárulva ezzel a Possevino-kutatás és az adott országok történeti forrásainak teljesebbé tételéhez.¹²

Az Archivum Romanum Societatis Iesu Possevino-anyaga

A római jezsuita levéltár *Opera Nostrorum* anyagában található meg a Possevinóhoz kötődő források. Ezeknek jegyzékét a levéltár saját belső katalógusában találhatjuk meg. A Possevino-levelek több kódexbe vannak kötve, a kódexeken belül folyamatos számozással jelzettel. A Possevinóhoz kapcsolódó dokumentumok teljes katalógusa 2008-ban jelent meg a levéltár lengyel vonatkozású anyagát feldolgozó kötetben.¹³ A források kiadásának jelölésénél a kötet szerkesztői hivatkoztak a *Monumenta Antiquae Hungariae* és a *Monumenta Poloniae Vaticana* sorozatokban megjelent, Possevino által írt és hozzá címzett levelekre, azonban a Veress-féle levélkiadásokat, amelyeket a *Transilvania*-kiadás mellékletében valamint az *Erdélyi jezsuiták levelezése...* sorozatában közölt, nem említik.¹⁴ A források kiadásánál ezért is fontos lesz nemcsak a fenti katalógus alapján tájékozódni, hanem több helyen utánanézni, hogy az adott dokumentum valóban kiadatlan-e.

Az *Opera Nostrorum* Possevinóra vonatkozó anyaga 21 kódexbe van kötve. Ezek tartalmazzák Possevino 1570–1611 közötti levelezését¹⁵ – mind az általa írt, mind a neki címzett leveleket –, a *Transilvania* kéziratának két példányát,¹⁶ valamint még mindig kiadatlan önéletrajzát, amelyet életének utolsó évében jegyzett le Carlo Baronio püspök és V. Pál pápa kérésére.¹⁷

11 Antonio POSSEVINO, *Moscovia*, Vilna, 1586. (Négy latin kiadása jelent meg a 16. és 17. században – Vilnius 1586; Coloniae, 1587, 1595; Antwerpen, 1587 és három olasz nyelven – Ferrara, 1592, 1596; Mantova, 1611.)

12 *Livoniae Commentarius*, kiad. C. E. NAPIERSKY, Riga, 1852; POSSEVINO S. J., *Del Commentario di...*, i. m.

13 *Polonica in Archivum Romano Societatis Iesu*, IV, *Varia*, ed. Andrzej Pawel BIES SJ, Robert DANIELUK SJ, Ludwik GRZEBIEN SJ, Marek INGLÓT SJ, Kraków, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum, 2008, 275–316.

14 POSSEVINO S. J., *Del Commentario di...*, i. m., 201–211; *Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából, 1571–1613*, kiad. VERESS Endre, Bp., 1911, II, 16–100.

15 A kódexek az *Opera Nostrorum* (a továbbiakban: Opp. NN.) 316–336 jelzetek alatt találhatóak.

16 A kéziratok lelőhelye: ARSI, Opp. NN. 318; Opp. NN. 319.

17 A kézirat lelőhelye: *Annalium quinquaginta annorum...*, ARSI, Opp. NN. 336.

A levéltárban található Possevino-levelek

A leveleket tartalmazó kódexek közül azokat érdemes átnézni, amelyekben az 1577–1586 közötti években keltezettek vannak, hiszen Possevino már 1577-ben kapcsolatba került Báthory István lengyel királlyal és erdélyi fejedelemmel, akitől folyamatosan különböző megbízásokat is kapott. Az 1583–84-es évek levelezésében – Possevino Erdélyben töltött hónapjai és a *Transilvania* megírásának idején – sokasodtak meg az erdélyi ügyekre, főként a vallási kérdésekre, a török általi fenyegetettségre, a jezsuiták jelenlétére vonatkozó híradások.

Eddigi kutatásaim során összesen négy kódexet tanulmányoztam, amelyek Possevino leveleit tartalmazzák az 1582–85 közötti évekből.¹⁸ A kódexeket átnézve szembetűnő, hogy a legtöbb levelet Báthory Istvánnal, Tolomeo Gallio és Alberto Bolognetti bíborosokkal, Claudio Acquavivával, a jezsuita rend generálisával, valamint XIII. Gergely pápával váltotta. A levelezésekben sajnos ritkán található meg egy adott levél előzménye vagy az arra érkezett válasz. Ennek oka az lehet, hogy a levelek másik része a Vatikáni Levéltárban, valamint más, kisebb intézményekben található meg. Nyelvük jórészt latin, kisebb részben olasz. Possevino leggyakrabban Tolomeo Gallio bíborossal vált leveleket, ezek jóval személyesebb hangúak, kevésbé hivatalosak. Annak ellenére, hogy Possevino-leveleket már több, fent jelzett sorozatban is kiadtak, az általam átnézett anyagban számos kiadatlan, magyar vonatkozású levelet találtam. Ezek legfőképpen Possevino tárgyalásait érintik II. Rudolf császárral Szatmár és Németi Báthory Istvánnak való visszaadásáról, valamint a Lengyelország és Oroszország közötti háború szervezéséről, egy törökellenes liga megalapításáról.¹⁹ Az ilyen tartalmú levelek mind Magyarország, mind Lengyelország történelmének szempontjából fontos források lehetnek. A kiadatlan levelek másik csoportja Possevino misszióit érinti. Ezekben az években az erdélyi, a svájci és a moldáviai kollégiumok alapításán dolgozott, ezekről számol be a levelekben. Például egy 1583. december 10-én, Rómából címzett levelében arra kéri Gallio bíborost, hogy más, külföldi kollégiumokból küldjön jezsuitákat a rossz helyzetben lévő erdélyi területekre.²⁰

Számos levél kiadásával újabb történelmi forrásokat nyernénk, valamint Possevino életútjának, számtalan utazásának feltérképezéséhez is ezek a levelek jelentik az elsődleges forrásanyagot.

A Transilvania kiadástörténete és a kézirat példányai

Veress Endre 1913-ban adta ki a *Transilvaniát Fontes rerum Transylvanicarum* című sorozatának harmadik kötetében. A kötet bevezetésében – Possevino életútját és Er-

18 ARSI, Opp. NN. 328; Opp. NN. 329 I; Opp. NN. 329 II; Opp. NN. 330.

19 A PPKE BTK Olasz nyelv, irodalom és kultúra MA képzésén készült szakdolgozatomban hét levél átírását végeztem el, ezeknek szövegkiadásra való előkészítését további munkám során folytatom.

20 A kézirat lelőhelye: ARSI, Opp. NN. 329 II, 333r–334v.

délyben tett látogatását követően – a szövegkiadás kritériumait is összegzi.²¹ Nem jelöli meg a kiadott szöveg pontos forrását, de leírása és a kötetben közölt fotó alapján egyértelmű, hogy az ARSI Opp. NN. 318. jelzet alatt található kéziratot használta. Ez egy 94 lapból álló, számozott ívű, egy másoló által készített kézirat, a lapok szélén tele javításokkal, amelyek Possevino kezétől származnak. Veress a javításokat a következőképpen oldotta fel a kiadásban: Possevino minden olyan javítását, amellyel a másoló helyesírási és Possevino saját első fogalmazványának elsősorban stiláris hibáit tüntette fel, a kiadásban már kijavítva közölte, eleget téve ezzel Possevino eredeti szándékának. Veress Possevino javításain túl számos más javítást is véghez vitt – elsősorban a helyesíráshoz –, ezeket azonban nem jelölte a kiadásban. A kéziratban számos bekezdés, tulajdonnév fekete tintával van áthúzva. Ezeket a törzéseket valószínűleg a Szentszék kérésére akarta véghez vinni Possevino, attól tartva, hogy könnyen megsértheti néhány nagyhatalmú főúr vagy a császár személyét, a Báthoryak és az egyház tekintélyét. Veress ezt a cenzúrát túlzott óvatosságnak tartotta, amely a 20. századra már érvényét veszítette, ezért a kihúzott részeket is közölte. A kiadásban azonban nem jelezte az általa visszaírt részeknél, hogy eredetileg törölve voltak. Ezeknek jelölése és vizsgálata fontos volna a cenzúra korabeli működése – milyen megjegyzések és észrevételek számíthatnak sértőnek – tanulmányozásának szempontjából.

Az Opp. NN. 319. jelzet alatt található *Transilvania*-kézirat az Opp. NN. 318. jelzetű kézirat egyik tisztázata, másolata lehet, ahol a másoló igyekezett kijavítani az Opp. NN. 318-ban Possevino által jelölt hibákat. Possevino kézírása itt is jelen van, további hibákat jegyez fel a lap szélére, de már nem bővíti ki a meglévő szöveget. Possevino valószínűleg nem ezt a példányt akarta Rómába, nyomdai kiadásra küldeni, hiszen hiányzik belőle a XIII. Gergely pápához címzett ajánlás. Helyénvalónak látszik, hogy Veress a teljesebb, Possevino által több szempontból ellenőrzött szöveget közölte, azonban hiányolható, hogy bevezetésében ezt a második kódexet meg sem említette.

A *Transilvania* második kiadása 1931-ben jelent meg, a kiadást Giacomo Bascapé készítette, egy a milánói Biblioteca Ambrosianában található kézirat alapján.²² Bevezetésében elmondja, hogy a *Transilvania*-kézirat Carla Trivulzio szenvedélyes könyvgyűjtő gyűjteményéből került a Biblioteca Ambrosianába. Trivulzio halála után a kéziratot tartalmazó kódexet amerikai antikváriusok vették meg, majd 1886-ban vásárolta meg a milánói könyvtár. A kódex keletkezéséről nem tudunk sokat, Trivulzio bejegyzése szerint Magyarországról származik.

A milánói kéziratot korábbinak ítélte meg a Veress által kiadottnál, ezzel indokolta a második szövegkiadás szükségességét. Bascapé szerint az Ambrosianában őrzött kézirat egy másolata lehet az eredeti, autográf kéziratnak. Sok pontban különbözik a római levéltárban található példánytól. Ezeket a különbségeket felhasználva Bascapé felsorolja megfigyeléseit, amelyekkel korábbra datálta a szöveget. Csak néhányat említek meg közülük: a Bascapé által kiadott szöveg mindvégig jelen időt, míg Veress szöve-

21 VERESS, *Bevezetés* = POSSEVINO S. J., *Del Commentario di...*, i. m., 12–24.

22 BASCAPÉ, *La relazione...*, i. m.

ge már múlt időt használ. Veressnél Possevino utal az *Ateismi degli eretici* című művére, amely 1586-ban jelent meg, azonban az Ambrosiana kézírata ezt meg sem említi.

Bascapé – Veresshez hasonlóan – a kiadás második felében leveleket közöl, de nem Possevinótól. A kor utazóinak, követeinek, művészeinek leveleit olvashatjuk, akik Báthory udvarában éltek, vagy részt vettek az ország háborúiban, a Szentszék és a keleti uralkodók közötti kapcsolatok kiépítésében.

Van tehát három kéziratunk és két szövegkiadásunk, amelyek jelentősen eltérnek egymástól. Veress szövegkiadását összevetve az eredeti szöveggel számos hibát, következetlenséget találtam. Szövegkiadási kritériumaival ellentétben sok esetben nem vette figyelembe Possevino javításait, valamint számos áthúzott részt nem közölt. Ez utóbbi azért történhetett meg, mert gyakran a tintával áthúzott részek teljesen olvashatatlanok lettek, azonban a Bascapé-féle kéziratból pótolhatók. Veress kiadásában továbbá gyakran hiányoznak teljes sorok, szavak az eredeti kéziratból, ezek valószínűleg az átírás során, figyelmetlenségből maradtak ki. A 16. századi olasz nyelv ma már nem használatos sajátosságait is következetesen kell átírni vagy megtartani a kiadásban: a Possevino korában néhány szó elején még megjelenő *h* mássalhangzó mára már eltűnt az olasz nyelvből, ennek a meghagyását vagy eltörlését Veress nem alkalmazza következetesen.²³ Possevino saját nyelvjárásának lehetett a sajátossága, hogy gyakran *e* magánhangzó helyett *i*-t ír, az átírásban ezt a jelenséget is szabályosan kell kezelni.

A fent jelzett hiányosságok a Veress-féle *Transilvania*-kiadás felülvizsgálatát, javítását kívánják meg, és a többi kézirattal való összevetés még árnyaltabbá tenné a képet. A Biblioteca Ambrosianában található kéziratot nem volt lehetőségem tanulmányozni, így Bascapé szövegkiadási elveit nem tudtam összehasonlítani a kézirattal és a kiadott szöveggel.

A rendelkezésre álló források segítségével el lehetne készíteni a *Transilvania* kritikai kiadását, rekonstruálni lehetne a Possevino első fogalmazványához legközelebbi változatot, megvizsgálni a szöveg későbbi történetét, valamint a cenzúra működését. A kéziratok tanulmányozása során felbukkanó újabb adatok, információk nagyban hozzájárulnának a Báthory-kori Erdély és Lengyelország diplomáciai kapcsolatainak történetéhez.

23 Főként az olasz *avere* ige ragozott alakjainál nem következetes a szó eleji *h* megtartásával vagy elhagyásával.

Bethlen Kata Orvosló könyve – Anno 1737

Szerkesztette és sajtó alá rendezte S. Sárdi Margit, Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2012, 129 l.

2012-ben jelent meg az Attraktor kiadásában egy a 18. században összeállított, Bethlen Katának tulajdonított kéziratos „orvosló könyv”, amelyet S. Sárdi Margit szerkesztett és rendezett sajtó alá. A sorozat negyedik kötetét megelőzően három hasonló kiadvány látott napvilágot: *Régi magyar halételek*, *A halgazdaság rövid foglalatja* és a *Gazdasszonyoknak szükséges könyv*. A címekből is látható, hogy ezek a kiadványok népszerű témákat dolgoznak fel, szélesebb körben tarthatnak számot érdeklődésre, mint más kora újkori szövegek, amelyek a szűkebben vett szakmai közönségnek készülnek elsődlegesen. Bethlen Kata „orvosló könyve” is azért lehet érdekes a művelődéstörténész szakmán kívül, mert ma is igen kedveltek az életmód-, házi gyógymód- és receptkönyvek. A legtöbb háztartásban található olyan gyűjtemény, amely a generációkon keresztül öröklődő tapasztalatokat, tanácsokat rögzíti – leggyakrabban receptek formájában. A hasznos tudnivalók összegyűjtésére kezdetektől törekedtek az emberek, ezen ismeretek különböző regisztereit kialakítva az idők során – a lexikonoktól és enciklopédiáktól egészen a családi gyógymódokig. Az Attraktor kiadványai képesek megmutatni ezt a folytonosságot, és így utat találni a mai olvasók felé, érzékeltetve, hogy a 18. századi emberek nem is állnak olyan távol tőlünk, és maga a régi magyar irodalom is lehet érdekes bárki számára, nem elavult és unalmas szövegek tárháza.

A könyvgyűjtés, iskolák és templomok patronálása mellett szokták emle-

getni Bethlen Kata esetében az orvoslást is, mint közéleti és jótékony tevékenységeinek egyikét. Persze, ezek esetében az önreprezentáció aspektusáról sem szabad megfeledkezni, hiszen mindezek egyúttal annak is részét képezték, hogy egy főrangú (özvegy)asszony milyen képet jelenített meg magáról a nyilvánosság előtt. Így tehát a tudatossággal is számolni kell, amellet, hogy egy magas rangú asszony esetében nemcsak szokás, hanem elvárás volt, hogy gyógyítsa a háznépét. Bethlen Kata azonban e tekintetben is csaknem olyan hírnévre tett szert, mint hímezéseivel, ezért az egész környékről hozzá jártak az emberek bajaikkal. (Vö. PATAKI Jenő, *Árva Bethlen Kata az első magyar orvosnő*, Pásztortűz, 1926/20, 465–467.) Levelezésében is gyakran esik szó különféle gyógyfüvekről, betegségekről vagy gyógymódokról, a könyvek beszerzése, hímezésminták cseréje, mesteremberek kitanítása mellett. (Pl. Turóczi Józsefnek vagy Teleki Lászlónak írott levelei, lásd *Árva Bethlen Kata levelei*, s. a. r. LAKATOS-BAKÓ Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002, 121, 128.) Ez jelzi, hogy a családban betöltött pozícióját, megítélését is befolyásolta orvosló tudománya, illetve hozzájárult a gyámolító, segítő patróna képéhez is.

Az orvosló könyvek már a 16–17. században is igen elterjedtek voltak, két fő típusuk a borbély-sebész kéziratok és a házi orvosságos könyvek. Ez utóbbi jellemzői, hogy a ház körül fellelhető alapanyagokból készült recepteket tartalmaztak, egyéb tudnivalókat is közvetítettek (pl.

a méhészettel, növénytermesztéssel kapcsolatban), és családon belül öröklődtek. (Lásd SZLATKY Mária, *Utószó = „Minden doktorságot csak ebből kérésérték”: Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből*, vál., névmutató, utószó SZLATKY Mária, Bp., Magvető, 1983 [Magyar Hírmondó], 402–407.)

Ezek a sajátosságok a későbbiekben is megmaradtak, így tehát nemcsak gyógy módokat tartalmaztak az orvosló könyvek, hanem praktikus tanácsokat is, amelyek minden háziasszonynak hasznosak lehetnek, mint például a szalonna helyes füstölése vagy a hajfestés fortélyja. Ehhez hasonló tudást közvetítettek bizonyos nyomtatott kiadványok a 18. században is: a németországi nyilvánosság számára például a *Frauenzimmer* lexikonok. Egy 1715-ös lipcsei kiadvány részletes előszava jelzi is, hogy azokat az ismereteket gyűjti össze, amelyek egy nő számára hasznosak, sőt szükségesek. (Gottlieb Siegmund CORVINUS, *Frauenzimmer-Lexicon*, Leipzig, Johann Friedrich Gleditsch und Sohn, 1715.) Ebbe pedig beletartoznak a konyhában, sminkelésben, gyereknevelésben, az otthon tisztántartásában való jártasságon kívül a megfelelő és követendő előképek is. Így kerültek be istennők, szentek, hősnők, próféta- és költőnők is az ABC rendet követő rövid szócikkek közé. Fontos tehát, hogy az ilyen jellegű gyűjtemények egyúttal kialakították azt az ismerethalmazt, amelynek egy nő birtokában kellett legyen, így közvetetten egy elvárt nőképet is megjelenítettek.

A 18. században a legtöbb háziasszony összegyűjtötte a hallott és kipróbált gyógymódokat, amit a korszak orvosi viszonyai tettek szükségessé. Ezeket részletesen is ismerteti Pataki Jenő *Árva Bethlen Kata az első magyar orvosnő* című

tanulmányában. Bod Péter feljegyzéséből tudható, hogy Bethlen Katának is volt három kéziratos orvosságos könyve (PATAKI, 467), de ezek egészen mostanáig nem kerültek elő. Az S. Sárdi Margit gondozásában megjelent, 13 könyvből álló kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban található, és nincs rajta olyan jelzés, amely alapján egyértelműen Bethlen Katához lehetne kötni. S. Sárdi Margit a kézirat megtalálását követően közölte, korábbi publikációjában még csak egy főrangú erdélyi asszony könyvéről értekezett, akinek képzettségét a szöveg alapján igyekezett meghatározni. (S. SÁRDI Margit, *Főrangú hölgyek gyógyfüves könyvei = Áldás és átok, csoda és boszorkányság*, szerk. Pócs Éva, Bp., Balassi, 2004 [Tanulmányok a Transzcendensről, 4], 203–221.) Így rajzolódott ki egy gyakorló háziasszony képe, aki nem tudott latinul, németül is csak keveset, hiszen sok a helytelenül írt, félreértett idegen szó a kéziratban. De nem biztos, hogy a latin és német nyelv ismeretének hiánya ilyen egyértelműen kijelenthető, hiszen – ahogyan az „orvosló könyv” utószavában is írja S. Sárdi (124) – a kézirat összesen nyolc kéz nyomait mutatja, így egy-egy elírás nem feltétlenül a tulajdonos ismereteivel áll összefüggésben.

Négy évvel később már *Bethlen Kata orvosló könyve* címmel tudósított S. Sárdi a kéziratról a Magyar Könyvszemlében (S. SÁRDI Margit, *Bethlen Kata orvosló könyve*, MKsz, 124[2008], 69–71), felvonultatva azokat az érveket, amelyek Bethlen Kata tulajdonossága mellett szólnak. Ezek valóban egy irányba mutatnak: a címlapon olvasható „Anno 1737” felirat kronológiailag megfelel ennek. A kéziratban megemlített személyek (Borosnyai Nagy Márton és a könyv tulajdonosának Klára nevű lánya) kapcsolatban voltak a nagy-

asszonnyal: Borosnyai a Teleki család orvosa volt 1729-től 1732-ig, s Bethlen Kata 1731-ben elhunyt lányát Teleki Klárának hívták. A gyűjtemény 13. könyve a szemorvoslásnak van szentelve, amely területtel Bethlen sokat foglalkozott (magának is többször szemproblémái voltak), valamint, ahogy fent említettem, Bod Pétertől azt is tudjuk, hogy a nagyaszonynak volt három orvosló könyve. Ezek az ismeretek valóban mind elképzelhetővé teszik, hogy a szóban forgó kéziratot Bethlen Katához kössük.

Érdeemes megjegyezni, hogy S. Sárdi Margit már e korábbi közleményeiben „orvosló könyv”-ként említette a kéziratot, 2012-ben pedig ezzel a címmel adta ki. A kézirat gerincén és címlapján azonban az *orvosságos könyv* meghatározás szerepel. E cím kiadói módosítására viszont nem történt szerkesztői reflexió, indoklás. A változtatás azért nem teljesen indokolt, mert – ahogy Szlatky Mária utószavából is kiderül (SZLATKY, 402) – a legtöbb kora újkori magyarországi orvosló könyv inkább orvosságos könyvnek tekinthető, hiszen elsősorban recepteket közvetítenek, nem pedig orvosi eljárásokat. Mivel az S. Sárdi által kiadott kézirat is valójában orvosságos könyv (leszámítva a szemorvoslásról szóló egységet), ezért a szerkesztő által használt „orvosló könyv” megnevezését a továbbiakban is inkább idézőjelben használom.

A szemorvoslásról szóló rész – ahogy a kéziratból és a modern kiadásból is kiderül – Paulus Norstenberg művének másolata. Ez a munka Bethlen Kata könyvjegyzékében nem szerepel (SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptum Kft., 1997), és egyelőre nem sikerült azonosítani sem, bár ez sem zárja ki, hogy a nagy-

asszonyhoz lenne köthető a munka. Az *Önéletírás*ban és különösen a levelezésben gyakran esik szó a főúri asszony betegeskedéséről, több ízben pedig szemproblémáiról: „Mikor már oly nehezen voltam, hogy szómban is hibázni kezdettem volna, szemeim világa elveszett, éppen csak a lélek és elevenesség volt még bennem; Isten kegyelméből eszemen voltam, és úgy gondolkodtam, hogy mindjárt a szoros számadásra állítatom elő.” (BETHLEN Kata *Önéletírása = Magyar emlékirók 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 [Magyar Remekírók], 756.) Vagy: „Én is, ha Isten engedi, holnap bémegyek Szebenbe, mivel azelőtti bennlétemkor eret nem vágattatván magamon az alkalmatlan idő miatt, a szememet is nem orvosoltathatván, most megpróbálom, ha valamit használhatnék magamnak, mivel nagy mértékben vagyok most rajtam a szememnek fájdalma.” (*Árva Bethlen Kata levelei*, id. kiad., 100.) Nem meglepő tehát, hogy külön gondot fordított ennek orvoslására. Házi orvosától sok egyéb gyógymódot maga is megtanult. Erre utal Bod Péter gyászversében is: „Gyógyítást gyakorlott gyakran még maga-is, / Kivált szem fájdalmit boltsen orvoslotta, / Hállýogot a' szemről könnyen el-oszlatta, / E' hasznos Tudományt néki tanította / Más Doktorok között egy jó oculista.” (BOD Péter, *Tiszta, fényes, drága bíbor*, Kolozsvár, 1762, C7–C8.) Később a *Magyar Athenas*ba bekerült négy nő között is szerepel Bethlen Kata, érdemei felsorolásában pedig Bod ismét megemlíti a gyógyító tevékenységét: „Vonatott kivált az orvosi tudományokra, tudta is azt a tudományt alkalmasint, megtanulván Köleséri Sámuel, Simoni Márton és Borosnyai Márton *medicinae doktoroktól*, nevezetesen a füveknek természeteket,

erejeket, hasznokat; melyekkel a szegényeknek felette sokat használt.” (BOD Péter, *Magyar Athenas*, s. a. r., jegyz., utószó TORDA István, Bp., Magvető, 1982, 283.)

S. Sárdi már 2008-ban, a Magyar Könyvszemlében megjelent írásában jelezte, hogy a kéziratot össze kellene vetni Bethlen Kata kéziratosa leveleivel. Ám ezt nem tette meg, mivel állítása szerint ilyen nem maradt ránk (leszámítva az aláírását), így filológiailag bizonyíthatatlan, hogy az ő „orvosló könyv”-éről van szó. Ugyanez az érvelés került be a szövegkiadás utószavába is: „És sajnos, bár ez nem köztudott, Bethlen Kata sem írta a maga kezével a leveleit, [...] csupán az aláírásuk autográf. Így, noha látok hasonlóságot néhány receptíró és levélíró kéz között, ezek nem jelenthetnek bizonyosságot a kézirat tulajdonosára nézve. Az »Arva Bethlen Kata« szavak pedig oly kevés lehetőséget kínálnak az összevetésre, hogy még azt sem tudjuk megállapítani, fölbukkan-e az ő írása a kézirat másolói között. Filológiai értelemben véve tehát nem tudjuk bizonyítani, mégis minden esély mellett szól, hogy a kézirat Bethlen Kata orvosló könyve volt.” (126.) Ezzel szemben szeretném jelezni, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában az *Önéletírás* egy töredékének az autográf változata megtalálható, illetve ott és más gyűjteményben Bethlen Kata néhány saját kézzel írt levele és végrendelete is hozzáférhető. Kár, hogy az összevetés végül a szövegkiadás előkészületei során is elmaradt, pedig az attribúció szempontjából mindenképpen szükséges elvégezni e feladatot.

A Bethlen Kata kritikai kiadás résztvevőjeként a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyében folyó előmunkálatok keretében több ízben is megvizsgálhattam

Kolozsváron a patróna autográf kézíratait, s összevetettem ezeket az OSZK-ban őrzött „orvosló könyv” kéziratával. Így kimondhatóvá vált, hogy az 1737-ben készült gyűjtemény szövegei közül egyik sem a református nemesasszony kezétől származik. A legtöbb kézírás kimunkált, jól olvasható, s feltehetően íródeák munkája. Az 5. könyv 7. részénél felbukkan ugyan egy addig ismeretlen, nehezebben ksilabizálható írás, több helyen elkenődött tintával, foltokkal, az autopszia nyomán azonban világossá vált, hogy az övé ugyan ehhez hasonlóan (sőt valamelyest ennél is jobban) kusza, illetve következtelen és rossz helyesírású (vö. MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 339–357), ám az OSZK-ban őrzött orvosságos könyv e bejegyzése mégsem származhat tőle. A mondatkezdő *b* betűk, az *f*, *k* és *sz* betűk stb. eltérése szembeötlő. Az íráskép is különbözik, az orvosságos könyv vizsgált kéziratában jobban kötődnek egymáshoz a betűk, kevésbé különállóak, mint Bethlennél.

Úgy látom tehát, hogy noha S. Sárdi Margit feltételezése valószínűnek tűnik, minden kétséget kizáró bizonyíték továbbra sincs arra, hogy a most publikált kézirat Bethlen Kata tulajdonában lett volna. Ezért magam a kérdőjellel gyengített attribúciót tartom célszerűbbnek, kiegészítve a fentebb megindokolt címmódosítással: Bethlen Kata (?) *Orvosságos* könyve. Mindezek mellett megállapítható, hogy a receptek szakszerű és alapos, kontextus- és íráskép-elemzésben gazdag utószóval ellátott kiadása hozzájárulhat a 18. század művelődés- és társadalomtörténetének megismeréséhez, illetve a Bethlen Kata-kép további árnyalásához.

Gesztelyi Hermina

Magyar Arión. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről

Szerkesztők Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Budapest, reciti, 2011, 450 l.

Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) munkásságának szerteágazó aspektusait, a különböző tudományterületekhez tartozó munkáinak elemzéseit, gyűjtőszemlélyének eredményeit 29 tanulmány foglalja össze ebben a Csörsz Rumen István és Hegedüs Béla által szerkesztett, csaknem 500 oldalas kötetben, amely hálózati kiadásban 2011-ben jelent meg (<http://plone.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/pha/magyar-aron>), nyomtatott formában pedig 2012-ben. Elsősorban nem a terjedelem miatt számít ez hatalmas eredménynek, hanem azért, mert egy olyan szerzőről van szó, akiről nem született monográfia, aki a magyar irodalomtörténet-írásban eddig csak marginálisan volt jelen.

A kötet ugyan konferenciakötetként határozza meg magát, ám a 2010 októberében megrendezett konferencia előadóinak számához képest a szerzők száma szinte megduplázódott. A Pálóczi Horváth Ádám születésének 250. évfordulójára szervezett tanácskozás szervezői – e kötet szerkesztői – maguk is meglepődtek a nem várt mértékű érdeklődést tapasztalva, így az eredetileg egynaposra tervezett konferencia kétnapos tanácskozássá, a kötet pedig szinte a kutatók befogadóképességét is meghaladó méretűvé duzzadt. A jelenségnek természetesen több magyarázata is van. Amellett, hogy az író munkássága egyrészt bizonyítéka lehet a 18. század végére jellemző „egyidejű egyidejűtlenségeknek”, az egymás mellett élő, egymástól sokszor nagymértékben eltérő műveltségi programoknak, az egyetlen életművön belül jelentkező, feloldhatatlannak tűnő ellentmondásoknak.

Ám az is bizonyos, hogy a korszak kutatói elkerülhetetlenül találkoztak már Pálóczi Horváth Ádám munkásságának valamelyik szegmensével. A költő ugyanis szinte programszerűen próbált nagyon aktuális lenni, kapcsolati hálójának vizsgálata azt bizonyítja, hogy minden, a korban fontosnak számító, de egymással gyakran nem kommunikáló regisztert elért: Kazinczy és Csokonai mellett a korszak arisztokráciáját, a feltörekvő női szerzőket, és a szóbeliség primátusát valló alkalmi költők csoportjával is kapcsolatot ápolt. Életművének tematikai és formai gazdagsága pedig azzal az alkotás-lélektani folyamattal magyarázható, amely a szerzőt mindig újabb műfajok kipróbálására ösztönözte.

A kötet a legkülönbélebb megközelítéseknek adott teret, s a használt módszertannak sem szabott határt. Az egymásnak időnként ellentmondó tanulmányok, a lezáratlan kérdésfelvetések azt a MARGÓCSY István által korábban megfogalmazott (*A felvilágosodás határai és határtalansága*, Erdélyi Múzeum, 2007/3–4, 4–12) sejtést erősítik, mely szerint a 18–19. század fordulójának irodalmi mozgásai nem írhatók le egyetlen szintetizáló narratívával, sokkal inkább azt kell látni, hogy itt több, az európai felvilágosodás eszmei hatása alatt álló gondolat keveredett az alapvetően konzervatív vidéki literátusréteg értékrendjével. Amennyiben ezt nem vesszük figyelembe, folyamatos ellentmondásba ütközünk, és értetlenül állunk a jelenség előtt, hogy a wolffi pszichológiát magyar nyelvre ültető, vagy a műveiben a korai liberalizmus értékrendjét képviselő szerző hogyan írhat olyan alkotásokat, amelyek

nagymértékű intoleranciáról, idegengyűlöletről tanúskodnak, illetve a szabadkőműves szimbolikát használó Horváth hogyan alkalmazza hasonló természetességgel a biblikus motívumokat. Az egyes részdiszciplínák sikerrel működtetik az olyan típusú elemzéseket, amelyek nem feltétlenül szintetizálásra vagy az ellentmondások feloldására törekszenek, az általános jellemző mégis az, hogy ezeket a széttartó mozgásokat nehezen lehet egyetlen életművön belül értelmezni.

A kötetben több olyan tanulmány is van, amelyek szóhasználatra arra a hagyományra épül, mely szerint a művelődéstörténeti, kultúrtörténeti kuriózumok alacsonyabb rendűek az esztétikai értékeket produkáló, vagy akár az esztétikai mércét kidolgozó szerzők életművéhez képest. Így lesz Pálóczi Horváth Ádamból a 19. század elejére már meghaladottnak tűnő polihisztor, akinek munkássága sokrétű ugyan, de a létrehozott művek többnyire másodrangúak, amelyeket sokszor kell mentegezni, vagy magyarázni, hogy miért is nem kerültek be az irodalmi kánonba. A kulturális fordulat óta természetesen megváltozott a beszédmód, s amióta az irodalmat kulturális tevékenységként értelmezzük, más megvilágításba kerültek azok a szerzők is, akiket az esztétikai primátust hirdető irodalomtörténet másod- vagy akár többedrangú alkotóknak tartott. Ilyen értelemben Pálóczi Horváth akár az „állatorvosi ló” szerepét is betölthetné, hiszen az életmű – és bemutatása – demonstrálhatná az eddig felvetett összes aspektust. Teljesen koherens módon ezt természetesen csupán egy monográfia tudná megvalósítani, mert az életmű által kínált tematikai gazdagság azzal járt, hogy diszciplinárisan és metodológiai-

lag is eltérő tanulmányok keletkeztek, az interdiszciplinaritás és intermedialitás pedig – bár kétségkívül a teljes kötetre jellemző – az egyes tanulmányokon belül is megnyilvánul. Nagyon sok esetben a tanulmányok belső kommunikációt folytatnak, de néhol mégis hiányérzetként csapódik le az olvasóban, hogy az egyes részterületeken elért eredmények nem minden esetben hasznosulnak az életmű más aspektusával foglalkozó kutatásokban. A magyarázat erre az lehet, hogy a szerkesztők kénytelenek voltak valamilyen tematikus rendbe helyezni a tanulmányokat, amellyel egyfajta olvasatot is kijelöltek az adott egységbe integrált szövegeknek.

A továbbiakban igazodom ugyan a szerkesztők által kijelölt panelekhez, de próbálom arra is felhívni a figyelmet, ha tematikus vagy módszertani kapcsolatot vélek felfedezni egymástól nagyon távolra került tanulmányokban is. Mégsem a klasszikusan első helyre sorolt, az életrajzzal és a művek forrásával foglalkozó *élet, forrás* című fejezettel indítok, hanem a korábbi irodalomtörténeti gyakorlatnak megfelelően utolsó helyre száműzött közköltészeti fejezettel, melyet lakonikusan *köznek* neveztek el a szerkesztők, és amely hét tanulmányt tartalmaz. Az itt is publikáló Küllös Imola és Csörsz Rumen István szövegkiadói munkásságának és kutatásainak köszönhetően a 18–19. századi magyar irodalom kutatásában megszűnőben van az a tendencia, amely a közköltészeti alkotásokat csupán esztétikai értékkel nem rendelkező, az értékesnek nevezett irodalom periferiájára szorult halmazként kezeli. Ez esetben viszont véleményem szerint arról van szó, hogy a 18–19. századi közköltészeti kutatások fellendülése, a korábban csak

sejtett anyag mennyisége és működése nem csupán Pálóczi Horváth Ádám közvetlenül ez irányú tevékenységére, vagyis az *Ötödfélszáz Énekek* összegyűjtésére volt hatással, hanem a teljes életművet végig lehetne gondolni a Csörsz Rumen István által kidolgozott és a közköltészeti alkotásokhoz közel álló művek esetében sikerrel alkalmazott módszertan segítségével.

Brutovszky Gabriella tanulmánya jó példája annak, hogy a már bejáratott fogalmak hogyan alkalmazhatók egyetlen szövegcsoporthra – jelen esetben a gyűjteményekben fellelhető, valamint Pálóczi Horváth saját szerzeményeinek tekintett németellenes versek esetében. A vario- és topogenetikus hatások kimutatása ellenére ezeknek az alkalmi költeményeknek az esetében továbbra is felmerül a referenciális olvasat, amely a paszkvillusok sajátosságából ered: az adott politikai vagy közéleti esemény ma már nehezen fejthető fel. Ha viszont lemondanánk ennek kényszeres akarásáról, és esetleg azt vizsgálnánk, hogy az itt alkalmazott toposzok miként türemkednek be az életmű más jellegű regisztereibe, akkor könnyebben értelmezhetők lennének a Feldmájer Benjámintól az első fejezetben felvetett problémák: Pálóczi Horváth hol a liberalizmus fogalmait, hol pedig a nyelvi alapokon nyugvó kulturális nacionalizmus szótárát használja. Nem feltétlenül az eszmék ütköznek ebben az esetben, mint inkább a különböző regiszterekből származó nyelvhasználat, annak időnkénti tudatos keverése.

Csörsz Rumen István tanulmánya nemcsak azt bizonyítja hatásosan, hogy az *Ötödfélszáz Énekek* az eddigi vélekedéssel ellentétben nem egyszerűen egy tudatosan gyűjtött és szerkesztett szekunder forrás, hanem egy kiadásra kész letisztá-

zott szövegegyüttes; azt is bemutatja, hogy az ebből származó hagyományt Horváth Ádám milyen sokrétűen építette be saját életművébe. Megállapításai, melyek szerint a régiséghez való vonzódás, a töredékes emlékezet, az erős variogenetikus mozgástér a kulcsszavai ennek az életműnek, kiterjeszhetőek a dalköltő poéta más működési területeire is, a többszörös továbbírás bölcséleti műveinek megértésében is segíthet. Pálóczi Horváth néphagyományhoz való viszonyát elméleti megalapozottsággal Küllös Imola tanulmánya vezeti fel, emellett a korabeli néphagyomány/közköltészet hatását vizsgálja a nemzeti nyelvű költészet fenntartásában, megújításában, mely a vidéki literátus emberek sajátossága is lehetett. Voigt Vilmos feladat kijelölő tanulmánya Pálóczi Horváth proverbiumgyűjteményét kontextualizálja, s arra hívja fel a figyelmet, hogy a korszak más gyűjteményeivel összevetve kiderül: a legtöbbet épp költőnk foglalalkozik a szólások elméleti kérdéseivel, osztályozásával és besorolásával, ami megkönnyítheti a parömiológiai kutatásokat végzők feladatát.

Tari Lujza a népzene-tudomány módszereivel mutatja be a német és magyar dallamok keveredését, illetve azt a módszert, amely segítségével költőnk népzenei és közzenei motívumokat adaptál az eddig saját szerzeményeknek tekintett dalokba. Ezzel újra visszajutunk ahhoz az általános alkotás-lélektani momentumhoz, amely Pálóczi Horváthot jellemezheti: az életműbe a legkülönbélebb regisztereket építi be. Ezt erősíti Csörsz Rumen István adattára, amely az *Ötödfélszáz Énekek* esetében mutatja be, miként rétegződnek egymásra a közép-európai zene vándormotívumai, amelyek az adott nép zenei és metrikai szabályai szerint

válnak egyedivé. Az egységet és a kötetet Török Zsuzsa tanulmánya zárja, mely a dalgyűjtemény 1814-es másolatának rejtélyes útjával foglalkozik. Ez a tanulmány az első blokkba is kerülhetett volna, de a Pécsről Erdélybe, majd innen Budapestre vándorló kézirat útja hasonlatos lett a közköltészeti darabok terjedésének jellegéhez: hol felbukkant, hol eltűnt, használói saját, egymástól eltérő emlékeket rendeltek hozzá, ugyanakkor bizonyítja egy ilyen jellegű dalgyűjtemény fontosságát a 19. századi használók körében.

Az *élet, forrás* címet viselő fejezet arra tesz kísérletet, hogy a vidéki (gyakran) magányos életforma egy-egy szegmensét feltárja. Ez a panel viszont azt is bizonyítja, hogy mennyire távol állunk még egy monográfia megírásának lehetőségétől: Lengyel Réka és Orosz Andrea forrásfeltáró és -közlő tanulmánya a levelezés összegyűjtésének és kiadásának fontosságára hívja fel a figyelmet. Ráadásul erre nem csupán az írói életút feltárása miatt van szükség, hanem a korszak irodalomszervezési próbálkozásainak teljesebb megrajzolásához: a Széchenyi Ferenchez szóló levél szervesen illeszkedik a Bessenyei – Aranka György – Döbrentei Gábor-féle akadémiai tervekhez, és a párhuzamos elemzések segítségével felsejlenek a különböző földrajzi és politikai közegben mozgó eltérő stratégiái: míg Széchenyi Ferenc a szabadkőművesség vádjától való félelmében utasítja el egy hipotetikus társaság gyűléseit, az erdélyi Bánffy György gubernátor vállalja ennek kockázatát, sőt adott esetben meg is védelmezi a tudós tagokat a vádaskodásoktól. Orosz Andrea levélközlése és tanulmánya pedig a korabeli literátus nemesség szerepköreinek sokrétűségére hívja fel a figyelmet.

Ennek a többszattatásnak és a különböző szegmensekhez tartozó, egymástól eltérő jellegű értékrendnek a feltárása és egymásra épülése is segítheti annak a problémának a megoldását, amit a már említett Feldmájer Benjámintól részletez tanulmányában: a liberális és kulturális nacionalizmus szótárának a keveredése az életműben. Ugyanakkor Feldmájernak abban is igaza van, hogy a Pálóczi Horváthra vonatkozó megállapítások gyakran megelőzik a művek újraolvasását, a (szépirodalmi) művek szereplőit kritika nélkül szócsöveknek tekintjük, akik szerzőjük liberális elveit vallják – még akkor is, ha ez más típusú vagy műfajú szövegeinek eszméivel nem egyeztethető össze (korábban leginkább a *Felfedezett titok* esetében volt ez érvényes). A fikciós műfajok értékrendje gyakran konfrontálódik a magánember cselekvési stratégiáival, ami nem csupán Horváthra jellemző, hanem a korszakra talán általánosan is. A felvilágosodás eszméinek hirdetése és gyakorlatba ültetése nem történt egyidejűleg, a konfliktusok feltárása annak megértésében is segíthet, miért volt olyan könnyű 1795 után e gondolatiság elhallgattatása. A fentebb említett tanulmányok az életút megértéséhez visznek közelebb, a monográfia megírásához viszont kétségkívül szükség lenne Pálóczi Horváth Ádám műveinek kritikai kiadására is. Ennek előkészítő munkáiról számol be Tóth Barna. Egyelőre az 1796-ig keletkezett művekről van szó, s majd egy következő fázisban kerülhetnek sajtó alá a későbbi munkák. A feldolgozáshoz viszont talán le kellene mondani az oly gyakran tévútra vezető, az elsőséget hangoztató retorikáról: Horváth munkáinak jelentősége nem abban áll, hogy először foglalkozik a magyar verstan szabályaival, hogy először ad ki

magyar nyelven pszichológiát stb., hanem – ahogyan egyébként az elméleti és műelemzési részben helyet kapó tanulmányok hatásosan bizonyítják – az ezekben megfogalmazott gondolatiságban, mely a másoktól adaptált eszméket egyéni látásmóddal egészíti ki.

Németh József tanulmánya életút és alkotásfolyamat egymásra hatását bizonyítja az író petrikeresztúri évtizedének feltárásával. Vámos Hanna ugyanitt publikált dolgozata iránt az érdeklődés váratlanul átlépte az irodalom- és kultúrtörténettel foglalkozók szűk körét, és Pálóczi Horváth egyik titkosírással írott könyvének megfejtésével a nagyközönség előtt is ismertté tette az író személyét és különösen szabadkőműves munkásságát. A napi médiában szenzációként kezelt kutatás a korszak ideológiai összetettségére is ráirányíthatja a figyelmet, s bár nem biztos, hogy ennek következtében tömegek fogják olvasni Horváth műveit, viszont amennyiben ez mégis megtörténne, a kötet következő két fejezete az értelmezésben is nagy segítségükre lehet.

A főleg bölcseleti művekkel foglalkozó eszmetörténeti (*elmélet*) és a szorosabb műelemzéseket felvonultató értelmező (*mű*) fejezet csak a szigorú szerkesztői – a kötet átláthatóságát elősegítő – tagolás szükségszerűsége miatt vált szét, a tanulmányok viszont nagyon szorosan kötődnek egymáshoz. A keletkezett szövegek egy módszertani játék eredményeiként is felfoghatók: hogyan lehet az életmű egyes szegmenseit különböző metódusokkal részletekbe menően feltárni. Ha hívószóként a fiziko-teológiát és a teológiai *versus* tudományos lélekszemlélet tételezzük, akkor a tanulmányok nagy része bevonható ebbe a kísérletbe. Részben kontextuális, részben hermeneutikai

elemzések próbálják megértetni Pálóczi Horváth Ádám dilemmáit. Szörényi László fejezetindító tanulmánya az apa, Horváth György szövegének elemzésén keresztül mutatja be azt a már többször hangoztatott eljárást, amely meghatározza majd a fiú alkotási stratégiáit is. Már Horváth György is a pogány műveltséget keveri a fiziko-teológia elveivel, felekezeti toleranciája pedig abban nyilvánul meg, hogy előszeretettel használ katolikus forrásokat is.

Ugyan az összehasonlító elemzések-ből az eddigi irodalomtörténeti hagyományban Pálóczi Horváth Ádám került ki vesztesként, a kötet szerzőiben nem ez a kompetitív szándék munkált, amikor a korszak egyéb, reprezentatívabbnak számító műveivel vetették össze szövegeit. Balogh Piroska hosszasan értekezik Szerdahely György Alajos csillagászati verseiről, amíg meggyőző módon bizonyítja hipotézisét: nem feltétlenül csak az ismeretterjesztési szándék munkált a korszak szerzőiben akkor, amikor a newtoniánus tanokat versbe szedték, hanem többnyire az örökkévalóságról való gondolkodásnak eszközei a poémák. A csillagok között lakozó Isten ugyanis két úton közelíthető meg: az asztronómia és a költészet útján. A *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* című Pálóczi Horváth-vers átértelmeződik ezáltal, de az elemzés kapcsolódik az eddigi konklúziókhoz is: a költő úgy tudja megteremteni saját koherens világát, hogy például a csillagászatot a mitikus asztrológiával, a bibliai hermeneutikával és spekulatív kozmogóniával kombinálja, antik, keresztény és csillagászati szimbolikát használva. A fiziko-teológiai költemények így illeszkednek abba a gondolatkörbe, amelyek az örökkévalósággal, a lélek halhatatlanságá-

val foglalkoznak. Hegedüs Béla az író álomról és fantáziáról szóló műveinek értelmezésével bizonyítja, hogy Horváth tudatosan válogatott a különböző ismeretelméleti nézetek között. Az eltérő műfajú szövegek álomról való fejtegetéseiben szintén a lélek halhatatlanságának kérdése sejlik fel: az eldöntendő kérdés, hogy a lélek passzív befogadója-e, vagy aktív előidézője az álmokképeknek.

E kérdésekhez szorosan kapcsolódnak a Borbély Szilárd és Jankovics József által felvetett – egy-egy vers elemzése során felmerülő – meglátások. Az Ányos Pál haláláról írott versében ugyanis költőnk elér a metafizikus gondolkodás határához, ahonnan visszatér a katolicizmus középpontjához és lélekről vallott felfogásához. Borbély Szilárd Pálóczi Horváth és Csokonai értelmezésében az örökkévalóság másik tényezője – az idő képezi a központi kategóriát, amihez viszonyulni kell, ugyanakkor ő maga is belátja, hogy ezekben a művekben egyelőre csupán felsejlik, de alaposabb elemzést igényelne az az esztétikai elvek által leértékelt hatalmas terjedelmű hagyomány, amelyről a versbeszédék bölcséleti és teológiai kifinomultsága tanúskodik. Hermann Zoltán tanulmánya a lélek halhatatlanságának kérdését a korszak más műveinek kontextusába helyezve kezeli, ezáltal rálátást biztosít arra, hogy Horváth döntései, a teológiai és ismeretelméleti hagyomány ötvözése nem véletlenszerű, hanem időnként politikai és etikai aspektusok figyelembevételével történik.

A kötetben többször előkerül az érzékeny levélregény korabeli jelentősége, de leghangsúlyosabban ezen a ponton kapcsolódik a lélekről való gondolkodás Pálóczi Horváth Ádám *Felfedezett titok* című regényéhez. A *Fanni hagyományai*

nem értelmeződhetne ugyanis a lélek halhatatlanságának korabeli elméleti megfontolásai nélkül, ugyanakkor nyomasztó lehetett Kazinczy *Bácsmegyeyjében* a test halálának tragikus materialitása és anyagként való újratermelődése. A *Felfedezett titok* újraolvasását és árnyaltabb értelmezését sürgeti mind Szilágyi Márton, mind pedig Labádi Gergely. A lélek és Teremtő viszonyához, ennek regénybeli megjelenéséhez legközelebb akkor jutunk, ha a szöveg szerves részeként kezeljük az új kiadásból már teljesen kihagyott két katolikus imát is – véli Szilágyi Márton, ezáltal átértelmeződhet az eddig leginkább a szabadkőműves szimbolika felől tárgyalt szöveg. Labádi a főszereplő pszichikumából indul ki, annak végletes magányossága, értetlensége a világgal szemben vezet a személyiség széthullásához, nem pedig a szabadkőművesek köréből való kirekesztettsége.

Fikciós és értekező próza így kapcsolódhat össze, hiszen a psziché Pálóczi Horváth szerinti működéséhez leginkább az általa írott *Psychologiát* tanulmányozva juthatunk közelebb. Laczházi Gyula és Csabai Lucia tanulmányai révén érthetjük meg ezt az elméleti problémát, de tulajdonképpen továbbra is a lélek halhatatlanságának problémakörénél tartunk. Csabai Lucia részletesen elemzi a szöveget, Laczházi Gyula viszont egy általánosabb problémára hívja fel a figyelmet: a megértést nehezíti, hogy a felvilágosodás korának lélektani irodalma alig ismert. Ezért Horváth művét tudomány- és esztétörténeti kontextusban értékeli, és bár elismeri szövegének értékeit, kisebb fokú elmaradottságot is érzékel a korszak eszméihez képest.

Az egyes művek elemzésén túl a műértelmező fejezet egyik legnagyobb hozá-

déka, hogy kontextuálisan is betagozza az életművet. Ezáltal láthatóvá válnak az eltérő alkotási stratégiák és irodalomszemléletek. Gyapay László tanulmányából például világosan kiderül, hogy Pálóczi Horváth Ádám szerzői és irodalomszervezői tevékenységét mennyire erősen meghatározta az, hogy ő az irodalmi művek közvetlen társadalmi hasznosulásával számol Kazinczyval szemben, aki a nehezen mérhető morális eredményben bíz. Ugyancsak a Kazinczyval való özszevetés a kiindulópontja Egyed Emese tanulmányának, aki viszont tovább tágtítja a kört, és Horváth *Hunniását* beilleszti a Voltaire-fordítások, -adaptációk és -imitációk sorába, különösen Fekete János műveivel vetve össze azt. A *Hunniás* újraolvasását Hász-Fehér Katalin végzi el, aki a cselekmény struktúrája, az eposzi logika és narráció vizsgálata után az utalások bonyolult hálózatát, az irodalmi mintákat, intertextusokat és a klasszikus imitációs eljárásokat is felfejti. Gyapay László meglátásaihoz köthető Sirató Ildikó tanulmánya, aki Pálóczi Horváth három drámaszövegének kontextuális elemzésével bizonyítja, miért nem voltak ezek sikeresek a korszakban. Míg ugyanis a versek esetében tekintettel volt közönségére, drámaszövegei ahhoz a hagyományhoz kapcsolódnak, amelyek ezeket a szövegeket a bölcséleti irodalom részeként tekintették, s alig reflektáltak a befogadó közönség nyelvi

és kulturális szintjére. Polgár Anikó és Csehy Zoltán tanulmányának eredményei szintén a teljes életművizsgálaton belül hasznosíthatók. Horváth antikvitáshoz való viszonyának értelmezése elvezethet az önreprezentációs gesztusok megértéséhez, a szöveggenerálási stratégiák és a szöveghagyományhoz való viszony megértéséhez.

A kötetből – és remélhetőleg az azt ismertető recenzióból – az derül ki, amit a szerkesztők már a bevezetőben is hangoztatnak: gyakran azért marad olyan sok nyitott kérdés, mert hiányoznak az alapkutatások. Ez ebben az esetben leginkább a felvilágosodás korának pszichológiai és bölcséleti irodalmának feltáratlanságára vonatkozik. Ezt a hiányt igyekszik pótolni az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi osztálya által indított, magyar bölcselkedők szövegeit kiadó sorozat (első kötete: *Magyarországi gondolkodók: 18. század*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Kortárs, 2010 [Magyar Remekírók]). Az eszmetörténeti kutatások eredményeinek egyes életműveken belüli érvényesítése minden esetben egyedi aspektusokat tárhat fel. A kötet viszont hatásos bizonyítéka annak, hogy az egyes életművek is a felvezetőben hangoztatott tézis bizonyítékai: a 18–19. század táján értelmezett fordulójának széttartó mozgásai nem írhatók le egyetlen szintetizáló narratívában.

Biró Annamária

Hovánszki Mária: Csokonai és az érzékeny énekelt dalköltészet

Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Csokonai Könyvtár, 53), 371 l.

Ha bárkinek kétségei voltak afelől, hogy az interdiszciplináris kutatás valóban hozzásegíthet-e az irodalomtörténeti elemzések finomításához, örömmel jelentem, hogy e törekvések igazát egy új, példaértékű monográfia is bizonyítja. A témaválasztás és a szerző zenei képzettsége magában hordozta ugyanis, hogy az irodalmi szempontok mellett számos zenetörténeti és -elméleti probléma is helyet kapjon a kötetben, amely eredetileg PhD-disszertáció, majd a Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészetét bemutató, kritikai igényű DVD-ROM kísérőszövege volt (2009). Az értekezés igazi szakmai pályafutása mégis most, könyv alakban kezdődik, s bizony sok meglepetést tartogat a Csokonai-kor poétikájához. Érdemes néhány témakört kiragadni, a teljesség igénye nélkül.

A monográfia három fő részre oszlik. Az első, hiánypótló fejezet a magyar érzékeny dalköltészet elméleti és történeti alapjait vázolja fel. Csokonai idejében egyszerre lehetünk szemtanúi a korábbi hagyomány(rendszer) működésének, illetve az újításoknak, a programszerű műdalköltészet hazai elterjedésének. A csak sejthető középkori, majd jobban körvonalazható 16–17. századi előzmények után mennyiségét és változatosságát tekintve is igen jelentős a 18. századi énekköltészet repertoárja. A nótajelzések régies, de roppant praktikus gyakorlata egészen a 19. századig (sőt voltaképp napjainkig) húzódik, s ekkoriban nagyban segíti a variálódást, a közköltészeti létmódot, amely állandó lehetőségként kínálkozott bárminémű énekköltészet számára, akár szerzői szövegek, akár anonim alkotások

voltak. A másodlagos szóbeliség világa ez, regisztertől függetlenül, legyen szó kocsmái gajdolásról vagy arisztokrata szalonok énekkultúrájáról. Hovánszki azon kijelentését, mely szerint a közköltészet „terjedését és memorizálását mindenekelőtt a dallam biztosította” (13), a lírai műfajokra nyugodt szívvel alkalmazhatjuk, de ne feledkezzünk meg az alkalmi költészet gazdag terméséről sem, amely elsősorban élőszóban, szavalatként hangzott el – jeles napi köszöntőként, vőfélyrigmusként vagy halottbúcsúztatóként.

A fejezet nagy érdeme, hogy túllép a *szövegvers* mesterséges, bár a szakirodalomban axiómaként élő fogalmán, s *dallamkövető* versekről, továbbá az *ének-* és a *dalköltészet* árnyalt megkülönböztetéséről beszél (14–15), majd történeti tagolást ad. A régi magyar prozódia tudományos és irodalmi programmá duzzasztását Pálóczi Horváth Ádám verstani jegyzetei kapcsán idézi fel; az ő elveit közeli barátja, Csokonai is jól ismerhette. A hazai egyházi énekkultúra szintén élen járt a formai újítások népszerűsítésében, akár a 17. századi, akár a későbbi népénektárra gondolunk. A sokféle előzmény után kikristályosodó *érezékeny énekelt dalköltészet* az 1780-as évektől, Mészáros Ignác *Kártigámjának* óriási sikerétől csaknem 1830-ig érezteti hatását: a költői gyakorlatban az elméleti tudatosságot, a nyugat-európai érzékeny dalkultúra hazai jelenlétét, s leginkább a kötött ritmusú, zongorakiséretes műdalok formahű „újraszövegezését”. E kölcsönhatások egyrészt már a régebbi dallamkövető versek körében megfigyelhetők, de a zenei ins-

piráció ekkoriban jut vezető szerephez a prozódiaiban. Hovánszki itt nemzetközi kitekintést ad a rokokó, majd korai klasszikus érzékeny dalirodalmáról, kiemelve Rousseau hatását a közösségformáló „nemes egyszerűség” zenei divatjának elterjesztésében.

A szerző ennek kapcsán felhívja figyelmünket a felekezeti különbségekre: a bécsi osztrák–olasz(–francia) muzsika (Steffan, Haydn stb.) elsősorban a hazai katolikus intézmények fejlettebb zeneelméleti oktatása révén talált utat a magyar értelmiséghez (Verseghy Ferenc, Révai Miklós), míg a német protestáns *Musenalmánachok* egyszerűbb, gyakran az ottani populáris zenével, sőt közköltéssel rokon repertoárja nálunk is inkább a református iskolák neveltjei révén terjedt, bár épp ezért talált lassabban utat a magyar elithez, amely gyanakodva figyelte e könnyűzenei vonásokat. Csokonai nyugatias műdalai radikális újítások voltak a konzervatívabb, a közköltészet határán mozgó protestáns kollégiumi kultúrához (Kazinczy szavaival: a debreceni „mendiká[n]s tónushoz”) képest, mintegy tudatos elrugaskodásképp e populáris-provinciális keretektől (39). Az ő esetében sikeres kísérletekről, a felekezeti korlátokon átlépő, kozmopolita költői pozícióról beszélhetünk – Haydn- és Mozart-fordítások, a *Muzsikális Gyűjtemény* (1803) kiadása stb. –, másoknál inkább kompromisszumokról, a *sperontizmus* hazai továbbfejlesztéséről (42–43). Ráadásul az utólagos megzenésítések köre is bővült: épp Csokonai-versek lettek egy új zenei nyelv próbadarabjai Fusz János és Pfeiffer Ferenc dallamaival. A női közönség kegyeinek keresése és az erkölcsnemesítő, „csiszoló” szándék remek lehetőséget talált a műdalköltészetben, amely később,

a reformkor társasági zeneéletében érte el hazai csúcst.

A *verbunkos* témakör elemzése (66–76) messze túlmutat egy zenei korstíluson, hiszen ez sajátos ötvözet, nyugvópontja volt sokféle irodalmi és imagológiai törekvésnek is: mondhatni a magyar karakter európai köntösbe bújtatott, így nemzetközi tekintélyt kapó (Haydn, Beethoven stb.) megnyilatkozása, védjegye. A kötet nézőpontjából: ez lett „az érzékeny magyar zenei stílus” (66), s a magyar tudós hazafiság éppoly remek eszközhöz jutott általa, mint a Napóleon-kori propaganda, illetve a versújítással kísérletező költők, vö. a trochaikus lejtés túlsúlyával, amelyet „magyarnak” éreztek, szemben a nyugatias jambussal (127). Csokonai e dallamkultúrában is jártas volt, gondoljunk csak *A’ Reményhez* Kossovits Józseftől kölcsönzött dallamára, amelyet ekkoriban széles körben ismertek mint lassú magyar táncot. A vonósbandáktól eredő verbunkos sajátos közegváltáson ment keresztül e sokrétű divat során, s e dallamok hamarosan zongoraiskolákban bukkannak fel (ráadásul a bécsi klasszika akkordfüzérei-vel, különösen a *Harmonienmusik* stílusjegyeivel egyértelmű rokonságban állnak). Ugyancsak szemléletesek a főszöveg gondolatmenetébe illesztett kisebb verstani formai elemzések, példák, illetve a többségben szinte ismeretlen forrásszövegek.

A második nagy fejezet a *kétszeres verselés*ről szól, amely a Csokonai-kor jellemző verstani kísérlete Magyarországon: rimes és időmértékes, ráadásul a magyar prozódia kimondatlan elveinek is megfeleltethető költői módszertant kívánt. Hovánszki Mária joggal jegyzi meg: a dallam- (és divat)követés passzív attitűdjéhez képest ez egy igencsak aktív, szemléletformáló erejű folyamat volt. A fontos elméleti

szövegrész nyelvezete ugyan kicsit kevésbé gördülékeny, mint az 1. és 3. fejezeté, de érdemes elmélyedni benne az elemzések, illetve a forrásidézetek (Verseghy, Pálóczi Horváth Ádám és mások) kedvéért. A magyar verselés szótaghosszúságai és a zenei ritmus közti összefüggések valóságos arzenálját olvashatjuk, külföldi párhuzamokkal, antik és egykorú mintákkal. A tartalmi-formai harmónia (ahogy ők mondták: *aptum*) szempontjai többféleképp átjárták a költői gyakorlatot. Különösen fontos annak belátása, hogy a korabeli éneklők által már teljesen magyarnak érzett dallamkincs egy része ugyancsak nemzetközi (német, francia, s tegyük hozzá: cseh–morva–szlovák–lengyel) eredetű, így az új verstani elveket olyan zenei keretben érvényesítették, amelyben hajdan már működ(het)tek ezek a szabályok. A *dallamkövetés prozódiai szabályai a 18. század végén* című, tipológiát adó alfejezetben (110–114) az olvasó épp ezért örvendett volna még több konkrét példának.

A harmadik fejezet Csokonai Vitéz Mihály énekköltészeti portréját festi, az előzményekhez és a szerző korábbi tanulmányaihoz méltó részletgazdagsággal. A költő utóélete, páratlan népszerűsége jórészt énekelhető, sőt *énekelendő* verseinek köszönhető, noha a dallamhasználat az 1810–1820-as években már eltért a Csokonai által megadott, esetenként le is kottázott változatoktól. Ez a dinamikus, megint csak a közköltészeti létmód törvényeit érvényesítő hagyománylanc szövegfilológiai tanulságokat is rejt (a recenzens egyik kedves témája), de itt főként a zeneiekről olvashatunk a melodiáriumoktól a kottás kiadványokig, különös tekintettel a költő által sajtó alá rendezett *Muzsikális Gyűjteményre* (1803), amely kulcsszerepet játszik a recepcióban.

Csokonai énekelhető verseit Hovánszki a dallamok stílusrétege alapján osztályozta (134), s a felosztás híven tükrözi a versek műfaji hálózatát, hiszen a dallamtípusok egyúttal a költői eszköztárat is kijelölik. Az elemzés szépen feltárja, hogy Csokonai mennyire összetett viszonyban állt az énekköltéssel: otthonosan mozgott a hazai előzmények, a kollégiumi dalkultúra világában, de a nyugati műzene rendszerében is, mindezt összhangba szerette volna állítani az antik és egykorú külföldi irodalmi minták és a magyar metrika lehetőségeivel, nem utolsósorban pedig a tudós hazafiság programjával. Világosan megkülönböztette a *nóta* és az *ária* fogalmát; útkeresése, gyorsan változó felfogása megannyi egyedi, de követendő megoldást hozott, jóllehet végül visszafordult az iskolai poétikaoktatás felé a műfajnevek terén. A Herder-hatás – személyes közköltészeti ismeretei és a folklórból szerzett élményei mellett – a költő népköltészet-felfogására is hatott.

A kötetet gazdag kottamelléklet egészíti ki egyrészt a megidézett 18. századi magyar és nemzetközi repertoárból (Faludi, Amade, Verseghy, Mészáros Ignác, Ányos, Steffan stb.), másrészt természetesen Csokonai dalaiból, motívumelemzésekkel (sajnos a 27. kotta valamilyen oknál fogva kimaradt). Ezek áttekintése nemcsak a zeneértők számára ajánlott, hanem a kötet literátor olvasóinak is, hiszen sok összefüggést feltárnak. (A Csokonai-repertoár a honlapon meghallgatható: <http://irodalom.arts.unideb.hu/kutatas/csokonai/> [2014. 09. 08].)

Néhány apró részletprobléma talán árnyaltabb kifejtést vagy pontosabb adatokat kívánt volna, de a kötet érdemein e hiányok mit sem csökkentenek. Az érvelés alátámasztásának igénye nyomán egyes

forrásidézetek többször visszatérnek a szövegben, s ez elvértve megesik a szerzői textussal is. Hovánszki sokszor utal arra (30, 43, 47), hogy a hagyományos magyar zenét, s benne az énekköltészetet is alapvetően mulató, duhaj karakterűnek érezték a kortársak, s ez esztétikai gondokat jelentett – persze ez mindannyiuk részéről túlzás, hiszen más források épp a keserves műfajok elterjedtségét, siránkozó expresszivitását festik. A régi énekinccset aligha képzelhetjük egynemű halmaznak. Arany János feltehetőleg szintén túloz, amikor megemlíti, hogy Gyöngyösi István műveit énekelték volna a debreceni kollégisták: valójában a *Porábúl megéledett phoenix* egyetlen kiszakadt strófáját énekelték, kontaminált helyzetben, amint a költő maga is feljegyezte dalgyűjteményébe. (Mivel Gyöngyösi amúgy sem az énekköltészet dimenziójába tartozik, ez a hivatkozás nyugodtan mellőzhető lett volna [29].)

Abban sem vagyok teljesen biztos, hogy kimondhatnánk: a popularitásban a dallamok és a szövegek kölcsönösen formáltak egymást (92). Ez a folklór jelenségek túl dinamikus értelmezése, amely kétségkívül sokszor igaz lehet, de nem vonatkozik bizonyos kötött dallamokra, amelyekhez csak hasonlóan szigorú „kötésű” verseket lehetett illeszteni. Ugyanúgy a folklór (ezúttal a népzene) kultikus megközelítésének és a változatlanságába vetett hit jelének érzem, hogy a *Karnyóné* két betétdalának felskiccelt melódiája és e dallamok 20. században gyűjtött, népi rokonainak lakodalmi kontextusa feltétlenül Csokonait ihlető iróniaforrás volna (167–168) – de természetesen nem zárható ki. Annál fontosabb a *Semmi, csak rá tud-*

jak ülni a banyára kezdetű betétdal melódiájának egykorú kontextusa: a *Hol lakik kend, húgomasszony* kezdetű, közismert közköltési asszonycsúfólók világa, amelyet a szerző kiválóan eleméz (168–169).

A korabeli protestáns kottairás és -kiadás vázlatosságából eredő ritmikai eltéréseknek szintén nem tulajdonítanék túl nagy szerepet (58), s kicsit szűknek érzem a hagyományos magyar dalkincs bázisának korlátozását a kis ambitusú, páros metrumú dallamokra (145). A magyar szapphikus strófa (17) – önálló kutatást érdemelne! – szótagszám-viszonyai nem annyira a 12(5+6)..., sokkal inkább a 12(5/6+6)... nagysor-képlettel írhatók le, hiszen néha megmarad az ókori 5+6-os cezúra (*Az igaz hitben végig megmaradjunk...*), máskor viszont szabályos felező tizenkettesek alakulnak ki (már Apáti Ferenc *Cantilenájában*). Apróság, de érdemes korrigálni, hogy a szerző a szakirodalom zömét követve még Faludi Ferencnek tulajdonítja a *Tavaszi üdő* című verset, holott Szelestei N. László már bizonyította, hogy ennek szerzője egy másik jezsuita: Bíró István (ItK, 102[1998], 534–535).

Végül egy ajándék a szerzőnek, amit bizony egyikünk se vett észre eddig (jóllehet a Csokonai-DVD és -honlap zenei felvételein sokat dolgoztunk együtt). Szentjóni Szabó László részletesen elemzett műdalfordítása (*Fakadj, piros rózsá...*, 85–86) a német Rheineck dallamával terjedt, ám ez szinte hangról hangra azonos Csokonai *Illatoztasd kebledet* kezdetű versének melódiájával! A kottatárában egészen közel vannak egymáshoz (229 és 279), ám valaha még közelebb voltak: mindkettő Tóth István kottás kéziratából való (1832–1843). Vajon csak ott találkoztak össze?

Csörsz Rumen István

Kappanyos András: Hová tűnt a huszadik század?

Budapest, Balassi, 2013, 222 l.

Az irodalomtörténet-írás és irodalomkritika egyik legősibb, legnyilvánvalóbban adódó, értelmezői műveleteinket kimondva vagy kimondatlanul meghatározó metaforája a *külső* és *belső* megkülönböztetésére épülő bináris ellentét. Noha Paul de Man a *Szemiotológia és retorikában* az ilyesfajta poláris metaforika reflektálatlan használatától éppúgy óva inti az olvasót, kritikust, irodalomtörténészt, mint kiasztikus megfordításának könnyed örömétől, Kappanyos András válogatott tanulmánykötete előszavában mintha maga is olvasói utasításként kínálná fel (majd vonná vissza) egy effajta logika érvényesíthetőségét: a metafora csábítása valódi, kézzelfogható produktívitasában, „centrum” és „periféria” elvi felcserélhetőségében, de még inkább ezen kiasztikus játék szemléltető erejében rejlik.

A kötet Kappanyos azon szövegeinek gyűjteménye, amelyek nem „fő” kutatási területéhez tartoznak, így a kutatói életmű középpontja felől „egyéb”-ként, perifériaként határozhatók meg. Ám gyakran éppen az effajta „mellékes” szövegek árulnak el a legtöbbit a kutató „valódi” (centrális) érdeklődéséről, gondolkodásáról, módszereiről. Kappanyos fontos törekvése, hogy finomítani igyekszik *külső* és *belső* szembeállítását: a különböző időben született, különböző témájú, különböző módszertannal készült szövegeket nem azonnal szembeötlő, de az értelmezések mélyén mégis jelenlévő gondolkodási mintázatok alapján rendezi fejezetekbe, s e mintázatok (különösen a kötet legerősebb szövegeiben) kitörni igyekeznek a bipolaritás könnyen mechanikussá váló formáiból. A kötet tulajdonképpeni tétje innen olvasva elsősor-

ban az, mennyire sikerül megmutatni egy ennyire heterogén korpusz csomópontjait (ha tetszik, középpontjait), de még inkább az egyes szövegek fejezeteken belüli, kötetben belüli, sőt, akár a kritikusi életművön belüli dialógusképességét, illetve hasonló horizontú kérdezési potenciálját.

A szerzői *Előszó* metaforikus, de egyértelmű olvasási kódokat rendel az egyes fejezetek értelmezéséhez. Az *Elrendezések* „szövegek, adatok, gondolkodási sémák, kulturális mintázatok darabjainak” (7) összeillesztése; az *Átvágások* darabjai a földrajzi felfedezők által megtalált „rövidebb utak” mintájára képzelhetők el, „amikor váratlan analógia révén nyilatkozik meg egy jelenség mélyebb, lényegibb természeté”; ezen fejezet szövegei főképp „a fikcionalitás egymásra épülő szintjei közötti áthatásokkal, többek között a szerzőfunkció »átszűrődéseivel« foglalkoznak” (7). A *Kibontások* „periferikusnak tűnő jelenségek” vizsgálatát ígéri, „amikor a koncentrált figyelem gazdag, olykor fajsúlyos összefüggésekhez vezet”, míg a zárófejezet, a *Bekezdések* olyan írásokat tartalmaz, amelyek, „ha nem mindig jutnak is végső konklúzióhoz, legalább csökkentik a zűrzavart” (8).

Az *Elrendezések* terjedelmében, kidolgozottságban is központi szövege a *Két koncertkritikus* című komparatív tanulmány, amely T. S. Eliot és Halász Gábor kritikai munkásságát vizsgálja. Míg a szöveg T. S. Eliot kritikusi gondolkodását áttekintő fejezetei önálló kommentárként is megállnák a helyüket (és biztos helyük volna például egy az „új kritikát” tárgyaló tankönyvben), a halászi életművel való összehasonlítás – nyilvánvaló eredményei ellenére (a szerző

által is jelzetten) – talán kissé esetlegesnek tűnhet az olvasó számára. Eliot Halászra gyakorolt hatásának pontos felvázolása és a meggondolkodtató párhuzamok ellenére is legalább olyan jelentősnek látszanak a két felfogás különbségei, mint a hasonlóságok (különösen az avantgárdot illetően). Igaz, Halász félbetört életműve csak részleges rekonstrukciót tesz lehetségessé.

Kappanyos kutatásainak centrális témái a „mellékes” (vagyis monográfiává nem szervezett) tanulmányokban is rendre felbukkannak. Ezt jól példázza, hogy a fejezet záró darabjainak érvelésében a fordítás, a fordíthatóság kerül kulcspozícióba. A mára nem csupán a Vajdaságban kultikus „nagyvers”, Domonkos István *Kormányeltérésbenjének* igen szellemes és innovatív interpretációjában Kappanyos meggyőzően érvel amellett, hogy a roncsolt magyar szöveg akár egy fiktív angol „eredeti” szövegroncs fordításaként is olvasható, a *Sorstalanság* világsikerét pedig – a téma univerzalizálása mellett – a Kertész-mű mesterséges, bürokratikus nyelvének könnyű fordíthatóságával hozza összefüggésbe.

Az *Átvágások* szövegei a fikció és valóság, a biográfiailag dokumentálható én és a szerzői én problémakörét járják körül. Az *Eszek* című József Attila-értelmezés a *Tiszta szívvel* iktelenül ragozott „eszek” alakját a „grammatikai normától” és ennek révén az életrajzi szerzőtől való elkülönülés jeleként olvassa, ezen érveléshez pedig az életrajzi szerző (vélt vagy valós) nyelvi kompetenciáit hívja segítségül: „Ez az elkülönült *k* betű a sor végén rámutat a beszélő nyelvi kompetenciájának korlátozottságára, és ezzel elkülönözteti a szerző nyelvi kompetenciájától, amely nyilvánvalóan magában foglalja a korlátozottság imitálásának képességét is. A művészi igazságra nem az a kérdés kérdez rá,

hogy tényleg nem evett-e három napja a költő, hanem hogy ki az állításnak a *k* betű által konstituált beszélője, akire az állítás: »harmadnapja nem eszek« igaz lesz.” (83.)

Fenntartva Kappanyos következtetésének érvényességét, inkább a továbbgondolás igényével ehhez azt fűzhetjük hozzá, hogy az ikes és iktelen alak különbsége itt nem csupán az életrajzilag dokumentálható és a szerzői én szembenállásaként érthető, de legalább annyira akusztikai elkülönböződésként is. (Még tovább gondolva: a két én különbsége akár az orális és a textuális töréseként is olvasható, vagyis hogy az egyik beszél, a másik ír, azaz a szövegbeli énnel valójában nincsen a szó literáris értelmében vett „saját hangja”).

Az irodalom „külpolitikáját” érintik Kappanyosnak a József Attila-kultuszra vonatkozó megfigyelései: az irodalmi és a valós tények (például a reáliák világában is létező, valós terek) összehasonlítása, és az ebből eredő feszültség kiaknázása szerint nem annyira a szövegek értelmezése, mint inkább az egyes írókhoz, költőkhöz kapcsolódó kultusz szempontjából tehet szert jelentőségre, s ez kétségkívül gyakran visszahathat a szövegek „irodalmi” olvasataira is. Az elemzés meggondolkodtató összevetésében Joyce-t kínálja ellentpontként, aki – mint ismert – rendkívül aprólékosan feleltette meg regényének (fiktív) topográfiáját a „valós” Dublin topográfiájával, amely eljárás nem csupán a regény fikciójának hitelesítéseként szolgált, de a későbbi kultusz számára is jó alapot teremtett. Kappanyos rámutat, a József Attila-kultusz nem bővelkedik az efféle kultikus helyszínekben: sőt, az életrajzi adalékok is gyakran mintha inkább a keletkezéstörténet ketrecébe zárnák az értelmezőt. A különbség tehát, hogy míg Joyce szövege „tudatosan”, a regényepoétika

egyik kiaknázandó elemeként, sőt, éppen a kultusz megkerülhetetlensége érdekében építi magába valóság és művészet játékát, József Attila költészetében a hasonló gesztusokat inkább egy olyan szerep vállalásának tekinthetjük, amely – az avantgárd szellemétől sem idegenül – utólag igyekszik elfedni vagy visszafordítani művészet és valóság már megtörtént szétszakadását.

Nagyon hasonló problematika fogalmazódik újra az *En itt egész jól* című Petri-eszszében, ezúttal azonban morál és költészet kérdései köré szervezve: „[...] kiiktatható-e, kiiktatandó-e a megértésből az életrajzi tudás? Kiiktatható és kiiktatandó-e a kritikai megítélésből a morál mezője? S a kettő eredőjeképp: hogyan akadályozhatjuk meg (és meg kell-e akadályoznunk), hogy ízlésítéleteinket, preferenciáinkat, kanonizációs műveleteinket súlyosan befolyásolják a hús-vér szerző esendőségéről hozzánk sodródott információk?” (113.) A kérdések Petri életműve kapcsán aligha kerülhetők meg, és nehezen vitatható, hogy még a kilencvenes évek leginkább szövegközpontú (re)kanonizációs törekvésein is érzékelhető nyomot hagytak: Kulcsár Szabó Ernő például „az életvalóság konkrét, köznapi és profán elemeiből építkező, többnyire ironikus hangoltságú versbeszéd” egyik – jóllehet különös – eseteként tárgyalja Petri költészetét (*A magyar irodalom története: 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1993, 176). Kappanyos lényegében az *Eszek* logikájával analóg módon Petri esetében is egyfajta, élet és művészet szembeállíthatóságát tagadó (vagy azt visszavonó) avantgárd gesztust kínál lehetséges magyarázatként; amellet érvel, hogy Petri élete és életműve akár egyetlen, tudatos program különböző dimenzióiként is érthető. Vagyis elképzelhető, sőt termékeny lehet egy olyan befogadói pozíció, amelyben Petri személyes

életét pusztán egy olyan szerepként értjük, amelynek egyetlen (élet)célja, hogy a szövegeket hitelesítse, a versek pedig ezen „program végbevételének dokumentumaiként” válnának értelmezhetővé (116).

Külső és belső, centrum és periféria megkülönböztetésének leglátványosabb repertoárját a *Kibontások* című fejezet kínálja. A bináris kérdésfelvetés itt egyértelműen (szinte lebonthatatlanul) magukból a vizsgált témákból adódik: mind a kánon (*Kedvencek a kánon peremén*), mind az utópia (*Utópia nyelve*) vagy az olyan határműfajok, mint a gyerekirodalom („*Gyerekkönyv*”) már önmagukban, gyakran akár fogalmi szinten is implikálják ezt az oppozíciót.

A fejezet egyik leginkább elgondolkodtató és legprogresszívebb tanulmánya mégis a *Pornográfia és prudéria nálunk és más nemzeteknél* című, genderszemponctokat, művészetszociológiai kérdéseket, valamint (kisebb mértékben) a foucault-i diskurzusanalízis belátásait érvényesítő dolgozat. Kappanyos szerint: „A reflexió legfelszínesebb szintjén irodalom és intimitás voltaképpen kizárja egymást. Az irodalom működési közege a nyilvánosság, miközben az intimitás megvalósulásának alapvető feltétele a nyilvánosság kizárása. Az irodalom révén átélhető intimitás tehát paradoxon [...]” (156). A dolgozat ennek alapján arra koncentrálna, hogy „kiküszöbölhető-e az intimitás reprezentációjából a női testet tárgyiasító férfitekintet, a »male gaze«?” (157). A jelenség értelmezésének nehézségeit a definíciós nehézségek is jól mutatják (erotika, obszcenitás, pornográfia); Kappanyos legderűsebb példája a *Pallas nagylexikon* pornográfiadefiníciója: „Trágár irat, az irodalmi stílus legaljasabb faja, mely csupán az érzéki idegek megcsiklandoztatására számít és már erkölcsrendőri szempont alá esik” (157). A naiv definíció váratlanul mégis

beszédnek bizonyul: úgy tűnik, az a szubjektív, interszjektív nem igazán tehető mozzanat, hogy egy adott alkotás fölkelte-e a befogadó nemi vágyát vagy sem, kultúránkban mintegy szükségszerűen aktiválja az állam ellenőrző (és büntető) mechanizmusait.

Kappanyos az Arany János-i Shakespeare-fordítások dilemmáinak bemutatásán keresztül meggyőzően érvel amellett, hogy a szexuális tartalmú szövegek (és más műalkotások) megbotránkoztató hatása elsődlegesen kultúrafüggő. Ez viszont ahhoz a kérdéskörhöz vezet tovább: vajon milyen folyamatok húzódnak meg a szexualitás reprezentációjának kulturális gyakorlatai mögött. A szerző e korlátozó, ebből adódóan csak a beavatottak számára hozzáférést biztosító technikákat – a feminista kritikával és a kultúratudományokkal összhangban – végső soron a birtokló és tárgygyá tevő férfitekintetben látja megragadhatónak. A férfitekintettel való szembeszállás eszköze azonban Kappanyos szerint éppen nem a *male gaze*-nek történő ellenszegülés, hanem (Tóth Krisztina, Rakovszky Zsuzsa vagy Nádasdy Ádám szövegeiben) az e nézőpontot kiiktató diskurzusok lefolytatása.

A kötetet záró *Bekerítések* szövegei (noha a szerzői előszó valódi válaszokat nem, csupán „a zűrzavar eloszlatását” ígéri) elméleti apparátusukat, megvilágító erejüket tekintve külön-külön is önálló recenziót igényelnének. Mivel a *Van-e posztmodern líra?* című, nagy hatású líraelméleti esszé és a Helikon interpretáció-számának bevezetőjeként megjelent, *Az interpretáció gyakorlata* című, nyelvölcseletileg is rendkívül alapos tanulmány jól ismert a szakmai közvélemény előtt, zárásként egy kisebb nyilvánosságot kapott, mégis legalább ennyire revelatív tanulmányra utalnék. *A temető retorikája* (1997) fő kérdései a posztindusztriális társadalmak gyásszal kapcsolatos kultu-

rális gyakorlataira irányulnak, konkrétan pedig a Fiumei úti temető síremlékeit vizsgálják. Kappanyos a sírokat és különösen a sírfeliratokat olyan nyilvános kommunikációs eszközként, médiumként fogja föl, amelynek értelmezéséhez az irodalom- és a kultúratudomány eszköztára nyújthat segítséget: „Ötletem lényege az, hogy a sírjelek anomáliáinak rendszerezésére a liège-i »új retorika« metodikájának egy analógiás változatát használom. Feltételezek egy normát, egy retorikai nulla fokot, és az ehhez képest tapasztalható eltéréseket rendszerezem, elsősorban az elmozdulás jellege (hozzáadás, elvonás, hozzáadás-elvonás, permutáció), másodsorban hatóköre (szöveg, plasztika, globális funkció, közlés iránya) szerint.” (185.) A rideg osztályozáson alapuló rendszer azonban nem csupán elgondolkodtató, de gyakran valóban megrendítően érzékeny értelmezésekhez vezet. Konklúziója, hogy a halállal való szembe-sülés jelenlegi normái, a sorba rendezett, egyforma, jellegtelen síremlékek éppúgy, mint a giccses szobrok és szerencsétlen sírversek nemhogy nem segítik, de egyenesen akadályozzák a gyász munkát, a halál élményének feldolgozását. A modern temető így, mint a heterotópia maximuma, élet és halál szembenállásának legnyilvánvalóbb terepe a kötetkoncepcióban újra csak centrum és periféria totalításaként konstituálódik.

Minden kiforrott életműnek vannak „külső” szövegei, a válogatott tanulmánykötet mint forma pedig sosem nélkülözi teljesen az esetlegesség mozzanatait. A *Hová tűnt a huszadik század?* című kötet azonban, alaposan átgondolt szerkesztési elvei révén olyan eszközt adott az olvasó kezébe, hogy képes legyen új oldalukról látni, új minőségben élvezni a már ismert szövegeket.

Mészáros Márton

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

A folyóiratot az MTMT indexeli, és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója
A kiadásban közreműködött az EditioPrinceps Kiadó
Tördelte Szilágyi N. Zsuzsa
Budapest, 2014

Borítóterv: Szentes Éva
A nyomdai munkálatokat a Pannónia Print Kft. nyomdaüzeme végezte

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát. Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft